Csepeli György – Örkény Antal

Nemzet és migráció

Csepeli György – Örkény Antal

Nemzet és migráció

E-tankönyv

Budapest, 2017

A kötet megjelenését az ELTE Oktatási és Képzési Tanácsa által kiírt tankönyv- és jegyzettámogatási pályázaton elnyert támogatás tette lehetővé.

ELTE Társadalomtudományi Kar

© **ÖRKÉNY ANTAL** és **CSEPELI GYÖRGY**, 2017 (online)

A kötetet gondozta: **Sik Dorka**
A kötetet tervezte: **Siba László**
Olvasószerkesztő: **Sík Júlia**

Kiadja az ELTE TáTK
Budapest, 2017

ISBN 978-963-284-843-3 (online)

A kiadvány letölthető a TáTK honlapjáról http://tatk.elte.hu/oktatas/etananyagok
és elérhető a Némedi Dénes Könyvtár katalógusából.

TARTALOM

1. fejezet
A NEMZETEK FELEMELKEDÉSE

Modernitás és nemzeti fejlődés

A közösségi társadalom a világban lassan, fokozatosan, térben egyenlőtlenül váltott át modern társadalomba. A változás döntő eleme volt az írás, mely kiszabadította a gondolatokat a szóban elhangzó hagyomány fogságából. Az írásba foglalt szövegek a tudás új távlatait nyitották meg, megteremtve a korláttalan kognitív bővülés lehetőségét.

A személyközi kapcsolatokat a modernitás kettéválasztotta aszerint, hogy a résztvevők formális (nem választott) vagy informális (választott) szerepekben találkoznak egymással. A vérfertőzés tilalma, melyet Oidipusz király tragikus sorsa tár elénk, mind a mai napig figyelmeztet a kétféle szerepviszony között keletkezett törésvonalra, ahonnan elindult a modern nyugati egyén története, aki szabad, tetteiért felelős, s bár az örömelv szerint akarna élni, ezt nem teheti meg a valóságelv szorítása miatt.

A modernitás újrateremtette a társadalmi valóságot, új értékeknek vetette meg alapját, új intézményeket és új folyamatokat indított el, melyek elvágták a társadalmi valóság közösségi szerkezeteihez visszavezető utakat.

Az antikvitásban született meg a modern társadalomfejlődés alapjává vált három érték. Az egyén szabadsága új módon határozta meg az egyén és a közösség viszonyát, mely korábban az egyéni akarat elnyomására épült. A szabad egyén választhat, s viseli a következményeket. Ha jól választ, sikere van, ha rosszul választ, elbukik. A szabadságtól elválaszthatatlan a tulajdon értéke, melynek biztonsága lehetőséget ad a választásra. A harmadik érték az egyenlőség, mely, ha érvényesül, lehetetlenné teszi egyes egyének túlhatalmát mások felett.

A modern társadalom fennmaradását három intézmény teszi lehetővé. A piac a gazdaságot szabadítja ki az egyedi tranzakciók esetlegességeinek fogságából, s teremti meg az áruk és szolgáltatások egyetemes cseréjére épülő forgalom kereteit. A nemzetállam a politikai hatalom kereteit teremti meg, mely a rendkívüli lehetőségével szemben tartja fenn a rendet nemzeti képzelet által uralt térben. Az osztályok, mint arra Ernst Gellner (2009) elmélete utal, felszabadítják az egyéneket a tőlük függetlenül érvényesülő kollektív meghatározottságok kényszerpályáiról, s lehetőséget nyújtanak a teljesítmény, a tudás, az érdem alapján történő elhelyezkedésre, ami egyeseknek felemelkedést, másoknak lesüllyedést hoz. Így alakul ki az osztálytársadalom, mely

egyeseknek felemelkedést, másoknak süllyedést hoz, de mivel a mozgások alanyai szabadok, a társadalom folyamatosan mozgásban van, a társadalmi struktúrák változnak.

A modern társadalom középpontjában a szabad egyén áll, akinek választását a valószínűség és a kívánatosság szempontjai határozzák meg. A racionalitás a valószínű és a kívánatos együttes figyelembevételét jelenti, amihez képes minden más kombináció az irracionalitás tereibe visz. A szabad egyén számára elegendőek az ész útmutatásai, nincs szüksége az egyházra, mely a felnőtt egyént a tekintély gyámsága alá helyezve kiskorúsítja.

A modernitás lassan, fokozatosan, s területileg koncentráltan jelent meg a világban. A modernizáció folyamata már az antikvitásban elkezdődött, s attól kezdve sem ért véget. Időről időre egyes helyeken a folyamat megindult, de megtorpant, megállt és visszafordult. A világ egészében azonban a modernizáció megállíthatatlan. A gazdasági, politikai és kulturális egységesülés lélektani terhei próbára teszik a közösségi társadalom kötelékeiből kiszabadult egyéneket, akik közül sokan, ha tehetnék, visszamenekülnének a múltba.

Európa három történeti fejlődési régiója

A modernitás bölcsője Európa. A szabadság, a tulajdon, az egyenlőség értékei, a piac, a nemzetállam, az osztálytársadalom intézményei, az individualizáció, a racionalizáció és a szekularizáció folyamatai Európában születtek meg, s innen indultak el a világot meghódító útjukra, mely mind a mai napig nem ért véget. A világ egésze ma még messze nem modern. A világ társadalmainak szembe kell nézniük a globális modernizáció kihívásaival.

Szűcs Jenő az 1980-as évek elején fogalmazta meg tézisét Európa három fejlődési régiójáról (Szűcs 1983). A tézis értelmében a Római Birodalom felbomlását követően kialakult geopolitikai status quo tartósnak bizonyult, s a Nyugatrómai Birodalom valamint a Keletrómai Birodalom elkülönülése nyomán kialakult politikai, kulturális és társadalomlélektani határok mind a mai napig fennmaradtak.

Szűcs Jenő a Nyugatrómai Birodalom térfelén a középkorban létrejött Karoling Birodalomban látja az antik-keresztény-barbár-germán elemeknek azt a kombinációját, amelynek neve mind a mai napig a Nyugat. A Nyugat határa az Elba–Saale és a Lajta folyók mentén húzódott. A Római Birodalom keleti fele a római örökségéhez mereven ragaszkodó Bizánc uralma alá került.

A harmadik régió Nyugat és Kelet közé ékelődött. Szűcs Jenő erről a régióról azt írja: „A kettős kisugárzás közt, kivált a nagy schisma (1054) után rajzolódott ki egy másik, az előbbivel nagyjából párhuzamos, keletibb, nem kevésbé markáns határvonal az Al-Duna vidékétől fel a keleti Kárpátokig, s tovább északnak, a nyugati és a keleti szlávságot, a lengyel és az orosz földet elválasztó erdőségek mentén, hogy aztán a 13. században elérje a Baltikumot. Azt a térséget, mely ettől nyugatra esett, már 1100–1200 táján maga a kor átfogóan Európa Occidens (Occidentalis) néven kezdte számon tartani, látszólag el is feledve ama bizonyos egykori Elba–Lajta határt. Alighogy Európa puszta geográfiai keretből a Christianitas szinonimájává

vált, kulturális, sőt strukturális identitássá, máris kettéhasadt Róma és Bizánc hatósugara szerint. Az Elbától a Kárpátok koszorújáig, a Baltikumtól az Adriáig terjedő sávot, az egykori »Karoling Európa« hagyatékaihoz csatolt új régiót (kiterjedésben annak közel felét kitevő térséget) a középkor egyre halványuló skrupulusokkal nevezte »Nyugat-Európának«, ahogy Skandináviát is." (Szűcs 1983: 2)

Úgy tűnt tehát, hogy a Nyugat magában foglalja Európa középső részét is. Nyugat új határai jelzik a román, gótikus és reneszánsz épületek. Ahol már ilyen épületek nincsenek, túl a hajdani magyar, lengyel királyságokon és a porosz lovagrend által birtokolt területeken, ott kezdődik a Kelet.

Közép-Európa azonban csak ideiglenesen vált a Nyugat részévé. Mint Szűcs Jenő írja: „Az az éles gazdaság- és társadalom- szerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a »második jobbágyság« területéül, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint a határvonal mentén (csupán csak Türingiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végletesebben két »táborra«. Mintha Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quót, a császár halálának 1130. évfordulóján." (Szűcs 1983: 3) A hidegháború vége megszüntette a vasfüggönyt. Az Európai Unió keretein belül Közép-Európa újra Nyugat-Európa része lett, kívül hagyva Kelet-Európa legfontosabb országát, Oroszországot.

A három régió közötti különbségek azonban megmaradtak. Nyugat-Európában a Karoling idők óta szervesen fejlődött a társadalom, fokról fokra tágítva az egyéni szabadságot és az egyének szabadságán alapuló szabad közösségek köreit. A modern politikai, gazdasági és kulturális fejlődés ezeken az alapokon ment végbe. A kelet-európai társadalomfejlődésre kezdettől fogva bizánci minta nyomta rá bélyegét, mely az állam túlhatalmát, a központosítást, az egyéni szabadság el nem ismerését jelentette. Bizánc ugyan elbukott, de helyén mindig támadtak birodalmak, amelyek ugyanolyan elvek szerint szerveződtek, mint Bizánc.

Az autonómiák hálózatára épülő nyugati társadalomszerveződés lehetővé tette a javak folyamatos bővülését, a kultúra virágzását, a városiasodást, iparosodást, a civil társadalom megerősödését. Ezzel szemben a központosított, autonómiákkal szemben ellenséges keleti társadalomszerveződés folyamatos elmaradásban volt a nyugati társadalomszerveződéshez képest, ami az államokban időről időre modernizációs reformok bevezetését eredményezte. A reformok elindultak, majd megakadtak. A szerves modernizáció elmaradt.

Széchenyi István (2002) gondolatait követve a nyugati és a keleti társadalomfejlődés társadalomlélektani következményeit a „hitel-kultúra" és a „sarc-kultúra" paradigmáival írhatjuk le. A hitel Széchenyi megközelítésében korántsem csak közgazdasági kategória, sokkal inkább társadalomlélektani szerkezet, mely lehetővé teszi, hogy az egyik ember bízhasson a másik ember szavában, bízhasson a törvényben. Hitel akkor van, ha a hitel nyújtója hisz abban, hogy amit ad, azt vissza is kapja. Ezzel szemben a sarc az elvétel, a megfosztás, mely gyanakvást és bizalmatlanságot szül.

A nyugat-európai társadalom dinamizmusa, gyarapodása azért lehetséges, mert az intézményi és személyes kapcsolatok a hitel kultúrája szerint alakulnak, ami azt jelenti, hogy a felek megbíznak a másikban, jobb arcukat mutatják egymásnak, hisznek másokban és önmagukban, ami önmagát beteljesítő jóslatként javítja a kapcsolatok minőségét. A sarc kultúrája éppen fordítva működik. Ott a lélektani spirál negatív. A végeredmény, hogy Közép-Európában a két ideáltípus keveredik, időnként és helyenként az egyik, majd a másik dominanciáját biztosítva. Rudolf Chmel a szlovákok Európában elfoglalt helyéről mondja, de a többi közép-európai országról is mondhatta volna, hogy a szlovákok helyzete a zárt, autoritárius, antidemokratikus, oligarchikus Kelet és a nyitott, liberálisabb, demokratikusabb Nyugat között oszcillált (Chmel 2016). A legutóbbi időkben végzett európai összehasonlító értékkutatások mindenesetre azt mutatják, hogy a múlt nem múlt el Európában. Marx joggal írta, hogy „az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára" (Marx 1949: 225).

Nemzetelméletek

A nemzetek a társadalmi élet meghatározó formái, melyek révén az emberek el tudják önmagukat és másokat helyezni a világ rengetegében, értelmet és célt tudnak találni az Isten halála utáni korban. A nemzet viszonylag későn, a huszadik század második felében került a szociológiai érdeklődési körébe. A szociológia korábban a nemzeti szemponttól függetlenített osztályproblémákra volt inkább fogékony. A szociológusoknak azonban rá kellett döbbeni, hogy az osztályok nemzetekben élnek.

A nemzetre vonatkozó szociológiai gondolkodást ellentétek határozzák meg. A nemzettel foglalkozó szociológusokat megosztja, hogy nemzetet mint csoportot modern vagy régtől fogva meglévő szerveződésnek tartsák. Akik azt állítják, hogy a nemzet régtől fogva létezik, azok azt is mondják, hogy „nincs új a Nap alatt", s minden korábban is megvolt, ami a mai nemzetek életében vizsgálható és vizsgálandó. Akik azt állítják, hogy a nemzet modern képződmény, azok szerint a korábbi csoportosulásokban szokásos és megfigyelhető viselkedéseknek semmi közük sincs a mai nemzeti keretek által meghatározott viselkedési mintákhoz.

A tradicionalisták szerint a nemzetek sokfélesége az emberi létre eredendően jellemző meghatározatlanságra adott lényegi reakció, ami a magukat nemzetként megnevező csoportok tagjai számára lehetővé tette, hogy kihasítsák maguknak a Semmiből a maguk idejét és terét, miáltal az emberiség egyik, másokkal összetéveszthetetlen egyedi csoportjává tették magukat. A modernisták szerint a nemzeti egyediség csupán elképzelés, melyet a polgári társadalom által felszabadított individualizációs potenciál megfékezése, a hagyomány adta kötelékek megszakadása folytán meggyengült társadalmi kohézió fokozására egy értelmiségi elit „talált fel". A nemzet e megközelítés szerint konstrukció, nincs benne semmi lényegiség (Anderson 1983).

Ezt az ellentétet további dimenziókkal lehet bővíteni. Felmerülhet a kérdés, hogy a nemzetben mi az, ami eredendően kollektív, s felette áll az egyénnek, amivel szemben felvethető, hogy csak egyének vannak, akik a maguk akaratából tagjai a nemzet közösségének. Ez a dilemma vezet a nemzetelméletek alapvető kérdéséhez, melyre az a válasz is adható, hogy a nemzet kulturális közösség, de az a válasz is adható, mely szerint a nemzet politikai közösség.

Az irodalomban mindegyik álláspontra lehet példát találni. A szerzők többsége azonban igyekszik az egymással ellentétes álláspontokat integrálni. J. V. Sztálin nemzetről adott meghatározása azért érdekes, mert neki alkalma volt a vezetése alatt álló birodalomban a meghatározásnak megfelelő politikát érvényesíteni. Ez a meghatározás mai szemmel nézve is megáll a lábán, bár figyelemre méltó, hogy éppen a politikai szempont hiányzik belőle. A meghatározás szerint „a nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak a közössége alapján keletkezett” (Sztálin 1988: 268).

Több mint hetven évtizeddel később Anthony Smith lényegében ugyanazt mondta a nemzetről mint Sztálin. Smith szerint a nemzet egy egységes területen élő, tömeges köznevelési rendszerrel és közös jogokkal rendelkező megnevezett történelmi és kulturális közösség (Smith 1991).

Az egymással vitázó meghatározások központi dimenziója a nemzet történetisége, melynek megítélésében egymással szemben állnak a „perennialisták” és a „modernisták”.

A perennialisták a mai nemzetekben az ókori és középkori nemzeti formációk folytatását látják, amit a név, a név által teremtett szemantikai tér, a szimbólumok, a történeti narratíva, a lakott tér és a kultúrába beépülő hagyományok folyamatosságával indokolnak, melyek eredményeként a közösségi elképzelések társadalomlélektani központja az idegenséggel szemben az idővel dacolva a „mi” személyes névmás lett.

A modernisták szerint a nemzetet elképzelhetővé, a nemzeti identitást átélhetővé tevő eljárásokat és tartalmakat a feudális renddel elégedetlen értelmiségiek és politikusok tudatosan szabták, majd terjesztették a nemzet nevét magukra vonatkoztató tömegek számára. A nemzetté válás e megközelítés szerint a modern társadalomfejlődés következménye, melynek során létrejött az ország területén az egységes piac, a mindenkire egységesen kötelező jogi rend, valamint a kulturális homogenizációt elősegítő általános iskolázás. A folyamat tengelyében az egyes emberek álltak, akiket az újonnan megteremtett nemzeti azonosság érzése és tudata kötött össze, az állampolgárságból fakadó jogok és kötelezettségek bázisán.

A modern nemzetállam nem a folytatása, csak az alkalmazója a korábbi, etnikai-vallási alapon megfogalmazott identitásoknak. A nemzetté válás lényege a szuverenitás, melynek forrása a nemzet akarata (a nép vagy a polgárok közössége). A nemzeti szuverenitás a terület és lakói feletti korlátlan rendelkezés hatalmát jelenti, melynek gyakorlói az állam vezetői, akik választás útján jutnak a hatalomhoz.

A terület, melyre a nemzet jogot formál, a nemzeti ideológia jelentésképző ereje folytán a „természetes” határok által behatárolt „haza”, a közös sors tere lesz. A nemzet eszerint nem természetes csoport, de a nemzeti ideológia életvilágba fordítása révén természetessé tehető.

Gellner (2009) szerint a nacionalizmus az agrártársadalom ipari társadalommá válásával szükségszerűen együtt járó ideológiai következmény, mely jogokat ígér mindenkinek, akiknek az átalakulás előtt nem voltak jogai. A jogkiterjesztés minden etnikai, vallási, regionális, rendi csoportnak azonos érvényesülési esélyeket jelent. A nemzeti társadalom a rendi társadalom „olvasztótégelye", mely a korábbi csoportok tagjait véletlenszerűen szórja szét az újonnan létrejövő társadalmi osztályokban. Az osztálytársadalom okozta egyenlőtlenségeket feledteti a nemzeti egység, melynek létrejötte az egységes iskola és egységes kulturális kánon által működőképes lelki inspirációkon múlik.

Bármelyik meghatározást vesszük, mindegyik esetében nyilvánvaló, hogy a nemzet az emberi színjáték része, melybe a nyelv visz életet. A nemzet neve hozza létre a nemzet elképzelését tápláló szemantikai teret, mely a dráma helyszínét és idejét átélhetővé teszi a nemzet tagjai számára.

A nemzeti lét céljait a nacionalizmus fogja egységbe. Agresszívabb a nacionalizmus abban az esetben, ha a nemzeti lét csak akarat, szemben azzal a nacionalizmussal, mely a már megvalósult nemzeti lét fenntartására irányul. Erre a különbségre utal Szabó Miklós történész, amikor megkülönbözteti a „programideológiát" és az „állapotideológiát" (Szabó 1977).

A nacionalizmus világi vallásként türemkedett be a szekularizáció által üresen hagyott jelentéstérbe, mely értelmet, célt, küldetéstudatot volt képes adni a megölt Isten árváinak. Nietzsche feledhetetlen sorokban idézi fel a képzelt pillanatot, amikor az „esztelen ember" figyelmezteti tudatlan társait, hogy Isten nincs többé. „Hová tűnt Isten? – rivallta –, megmondom nektek. Mi öltük meg őt. – Ti és én! Mindannyian gyilkosai vagyunk. De hát hogy cselekedtük ezt? Hogy voltunk képesek kiinni a tengert? Ki adta nekünk a szivacsot, hogy az egész horizontot eltöröljük vele? Mit tettünk, amikor eloldoztuk ezt a Földet a Napjától? Merre mozog most? Merre mozgunk? Egye távolabb valamennyi Naptól? Nem zuhanunk-e szakadatlan? S vajon hátrafelé, oldalra, előre, mindenfelé? Létezik-e még Fent és Lent? Nem valami véghetetlen Semmiben tévelygünk? Nem az üres tér lehet-e ránk?" (Nietzsche, idézi Heidegger 2003: 311)

A vallásként működő nacionalizmus belehelyezi az embert az időbe, helyet és perspektívát ad számára, lelki köteléket létesít a hozzá hasonlókkal és megadja a szembenállás biztonságát a különbözőnek tartottakkal. A nemzet idejét, az ünnepek terét a szimbólumok hozzák létre, amikor és ahol a nemzeti tagság szerepelvárásainak megfelelő rítusok, szertartások, beszédaktusok előadására kerül sor.

A nacionalizmus pogromjának megvalósulása által jogilag és lelkileg homogenizált állampolgári közösség a „nép", mely a szuverenitás hordozója, a nemzeti akarat kinyilvánítója. A nemzetállamok különböznek abban, hogy milyen módon hagyják kifejezésre jutni a nép akaratát, melynek kinyilvánítására a népet a döntéshozó testületben képviselő személyek időről időre történő megválasztása ad módot. Liberális demokráciákban elválik egymástól a törvényhozás, a végrehajtás, a bíráskodás, és az alkotmány erejével biztosítják az emberi és polgári jogokat, a tulajdon, a vélemény, a vallás szabadságát, mely minden állampolgár megváltoztathatatlan és elidegeníthetetlen joga. A „népi" demokráciákban a hatalmi ágak nem válnak el egymástól, a nemzetállam

jogi kötelékeit a leszármazási, lelki és kulturális kötelékeiből származtatják. A választás csak szavazás, melynek révén a nép időről időre bizalmat szavaz a Vezérnek.

A modern nemzetállam infrastruktúrájához főváros, központosított bürokrácia, hadsereg, rendőrség, egységes kulturális és történelmi kánon, nemzeti bank és pénz és jogrendszer tartozik. A legfontosabb tényező a nemzetközi elismerés. Ha egy államot nem ismer el a többi állam, akkor az állam csak egy elképzelés, mely más államok elismerése híján álom marad.

A társadalmi entrópia teljesülése és kudarca

Ernst Gellner (2009) a nemzetté válást az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet szükségszerű következményének tartja. Az agrártársadalomban nincs társadalmi mobilitás. Az agrártársadalom vezető elitje és a munkát végző dolgozók között nincs átjárás. Az uralkodók és az uraltak közötti határt a politikai és a kulturális hatalom tartja fenn, mely lehetővé teszi, hogy ez a rend nemzedékről nemzedékre örökítődjön át.

Az ipari társadalomban ezzel szemben a változás a lényeg. Az ipari társadalom gazdasági és kognitív javai folyamatosan bővülnek, ami azt jelenti, hogy az életbe lépő új nemzedékek nem folytathatják ugyanazt és ugyanott, amit és ahol apáik és anyáik abbahagytak. Ha a javak egyenlőtlenül is oszlanak el a társadalomban, az esélyek egyenlőek. A társadalmi rétegződés alapja a teljesítmény, s nem az öröklött előjog. A folyamatos növekedés újabb és újabb tevékenységi köröket, foglalkozásokat hoz létre, melyek betöltése tudást, szakértelmet, képzettséget igényel. Ez csak akkor biztosítható, ha létrejön egy mindenkire kiterjedő, kötelező és általános iskolai rendszer, mely lehetőséget ad mindenkinek, hogy elsajátítsa a nemzeti társadalomban való érvényesüléshez szükséges tárgyi és kulturális tudást.

A nemzeti társadalom tudás- és kommunikációs közösség, melynek minden tagja alapvető ügyekben minden más taggal képes megértetni magát. Az entrópia a fizikában a rendezettből a rendezetlenbe, a szabályszerűből a szabálytalanba való átmenetet jelenti. Az entrópia a szociológiában metafora, azt jelenti, hogy az ipari társadalomba való átmenet során az agrártársadalom rétegei és csoportjai nem maradtak együtt, hanem a folyamatosan bővülő gazdasági és kognitív munkamegosztási szerkezetek egészét tekintve véletlenszerűen illeszkedtek be, találták meg helyüket. A társadalmi entrópia az egyéneknek az ipari társadalom dinamizmusa által kikényszerített mozgása, mely a korábbi kollektív kényszerpályákhoz képest előtérbe helyezi az egyéni képességeket, szándékokat és érvényesülési célokat.

A kollektív meghatározottsággal szemben az egyéni akaratok által eredményezett véletlenszerűségre alapozott új társadalmi rétegződés ideáltípus, mely nem feltétlenül jött létre. A társadalmientrópia-rezisztencia akkor jött létre, ha az ipari társadalom feltételei között megmaradtak az agrártársadalom korából származó kollektív mozgáspályák, melyen mentén a korábbi, etnikainak, vallásinak, fajinak tűnő csoportok együtt maradtak. A társadalmi entrópia törvényeinek megfelelően tagolt többség számára az entrópiarezisztens csoportok idegen-

ként, másként jelentek meg. Az idegenségérzetre sztereotípiák, előítéletek épültek, melyek tovább mélyítették a határt a többség és a kisebbség között.

Gellner (2009) a következő példát hozza fel a társadalmientrópia-rezisztens csoportok kialakulására. Feltételezzük, mondja, hogy a mezőgazdasági társadalomban van egy csoport, melynek bőrszíne genetikai meghatározottság okán kék. Az ipari társadalomba való átmenet során az esélyegyenlőséget biztosító politika ellenére a kékek többsége a felső osztályba kerül, aminek következtében a nem kékek úgy látják majd, hogy túl sok kék jutott előnyös helyzetbe a nem kékekkel szemben. A „kékség" előítéletek, sztereotípiák forrása lesz, melyek a kékeket a nem kékek szemében „befurakodónak", „élősködőnek", „kizsákmányolónak" tüntetik fel.

Előfordulhat az is, hogy lesz egy másik csoport is, melynek bőrszíne genetikai meghatározottság okán sárga. Az ipari társadalomba való átmenet során az esélyegyenlőséget biztosító politika ellenére a sárgák többsége az alsó osztályba kerül. Ennek következtében a nem sárgák úgy látják majd, hogy túl sok sárga van az alsó osztályban, és a „sárgaság" kategóriájára épülnek majd rá a sztereotípiák és az előítéletek, melyek a sárgákat „lustának", „munkakerülőnek", „ostobának" tüntetik fel.

A társadalmientrópia-rezisztencia csak akkor vált ki sztereotípiákat és előítéleteket az adott csoportokkal szemben az ipari társadalomban, ha az eredeti csoportképző kategória természetinek tűnik. Ilyen a bőrszín, a testalkat, az arc jellege. A láthatóságra épülnek a megkülönböztetést igazolni hivatott sztereotípiák és előítéletek.

A társadalmientrópia-rezisztencia révén kialakult csoportközi konfliktusok elleplezik az ipari társadalom osztályszerkezetét, melynek lényege, hogy kevesen rendelkeznek sok gazdasági, kulturális és politikai erőforrással, és sokan vannak, akiknek a gazdasági, kulturális és politikai javakból kevés jut. Ha az ipari társadalomban nincsenek entrópiarezisztens csoportok, akkor a gazdasági, kulturális és politikai javak skálafüggetlen eloszlása alapján minden nemzedék újrakezdi a javak birtoklásáért az osztályharcot, melynek lényegét nem leplezik el a társadalmi-entrópia-rezisztens csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák és előítéletek.

A társadalmientrópia-rezisztens csoportoktól mentes modern ipari társadalom azonban utópia. A bevándorlás révén folyamatosan érkeznek idegenek, akik kulturális, vallási, etnikai különbözőségük folytán nem válnak a „társadalmi olvasztótégely" alanyaivá. A bevándorló csoportok tagjai eredendő meghatározottságaik mentén hálózatokba szerveződnek, melyek erejét megsokszorozzák az új infokommunikációs technológiák adta lehetőségek.

A modern globális világban a gazdag országok mágnesként vonzzák a szegény országok lakóit, bevándorlóként akkor kell leginkább számolniuk a többség velük szemben táplált xenofób attitűdjeivel, sztereotípiáival és előítéleteivel, minél kevésbé képesek szétszóródni a befogadó társadalmat tagoló struktúrák teljes spektruma mentén. Ha gettókba szorulnak, a társadalmi munkamegosztás rendjéből kiszorulnak, a gazdasági, kulturális és politikai rendből kirekesztődnek, akkor létük súlyos többség-kisebbség konfliktusok forrásává válik.

Etnikai-nemzeti kisebbségek a modern nemzetállamokban

A kisebbség viszony kategória. Egy csoport akkor kisebbség, ha van egy többség, melyhez képest egy mindkét fél számára releváns kategória mentén elkülönül egy kisebbség. Kérdésként a kisebbség-többség viszony csak a modern nemzetállamban merül fel, mely csak akkor tudja működtetni gazdasági, politikai és kulturális intézményeit, ha a nemzet tagjai pszichológiailag egységesek, elképzelésük a nemzeti csoportról, melyhez tartoznak, mindenki számára lehetővé teszi a nemzeti tudáskészlet szabta valóság invariáns, kényszerítő elképzelését. Akik ebből az elképzelésből kimaradnak, azok idegeneknek, a nemzeti egységet veszélyeztető tényezőknek minősülnek.

A modern európai nemzetek kialakulását jellemző szociológiai folyamatainak ismertetése kapcsán kifejtettük, hogy a nemzetté válás során feudális társadalomszerkezet legkülönbözőbb csoportjai a nemzetállam által behatárolt földrajzi, társadalmi, gazdasági és kulturális térben létrejött új társadalmi struktúra mentén a társadalmi entrópia törvényei szerint véletlenszerűen szétszóródnak. A korábbi helyi, foglalkozási, rendi, vallási, etnikai kötődéseket felváltja a nemzetállamhoz rendelt új kötődés, a mindenki számára vállalható nemzeti identitás, mely a bizonyosság jegyében rendezi a világot a közös identitás vállalói számára.

A kisebbség az a csoport, mely a nemzetté válás folyamatában nem szóródik szét véletlenszerűen az új társadalmi struktúrában, hanem annak valamely rétegében kollektíve nagyobb részt együtt marad. Az együtt maradtak az immár nemzeti többség szemében kisebbségként jelennek meg, ami a kisebbség tagjait több szempontból is hátrányosan érinti.

Az első hátrány szemantikai. A „kisebbség" mint név magában rejti a „kicsinység," a „gyengeség," a „szórványosság" asszociációt, ami szöges ellentétben áll a többséghez rendelt „nagyság", „erő", „sokaság" asszociációival. A mindennapi szóhasználatban a kisebbséghez negatív, a többséghez pozitív értékítéletek társulnak. Egy kísérletben a múlt század '70-es éveiben hatéves, még iskolába nem járó magyar gyerekeket kértünk meg arra, hogy rajzolják le saját országukat, és rajzolják mellé a Szovjetuniót, az USA-t és Kínát. Ebben a korban a gyerekek Magyarországot még nagynak képzelik, s ennek megfelelően a rajzok legalább akkora Magyarországot mutattak, mint amekkorára a Szovjetunió, az USA és Kína sikerült. Iskoláskorra azonban ez a tendencia eltűnt. A gyermekek ebben a korban már a saját országukat a tényleges helyzetnek megfelelően kicsinyként ábrázolták.

A kisebbség szemantikája nyilvánvalóan belejátszott Lenin döntésébe, hogy amikor frakcióját kiszakította az Oroszországi Szociáldemokrata Pártból, akkor „bolseviknak", azaz többséginek nevezte el, szemben a másik frakcióval, melynek a „mensevik" (kisebbség") nevet adta, a tényleges számarányokkal szándékosan nem számolva.

A kisebbséghez tartozás perceptuális hátrányokkal is együtt jár. Hamilton és Gifford kísérletei azt mutatták, hogy ha a kísérleti személyeknek „A" és „B" nevű csoportokat kell jellemezniük, melyek közül az egyik csoport tagjai a másik csoporthoz képest feleannyian vannak, akkor a kisebbségben lévő csoportot a kísérleti személyek negatívabban jellemzik, mint a többségi csoportot. A ritkaság és a negativitás illuzórikus korrelációt képez a tudatban, s ez a tendencia

valóságos kisebbségek esetében még markánsabban érvényesül. Ezért rögzülnek a többség tudatában az olyan kifejezések, mint „cigánybűnözés", „migráns nemi erőszak" (Hamilton–Gifford 1976).

A hátrányos megkülönböztetés gyakorlata széles skálán mozog. A mindennapi életben a hátrányos megkülönböztetés leggyakoribb fajtái a társadalmi és mainstream médiafórumain megjelenő gyűlöletbeszéd, a sértő viccek, kiszólások. Különösen súlyosan esik latba a rendőrök, orvosok, tanárok és más közszolgálati hivatalviselők által megvalósított hátrányos megkülönböztetés. Végső soron az emberi jogokat semmibe vevő törvényhozás eseteit említhetjük, melyek sorába tartoznak a két világháború között hozott zsidóellenesen törvények Németországban és más kelet-közép-európai országokban, vagy a Dél-afrikai Köztársságban működtetett apartheid rendszer, mely egészen 1989-ig fennállt.

A kisebbségi lét nemcsak a társadalom által létrehozott javak és szolgáltatások elosztásának egyenlőtlenségét, hanem politikai és kulturális hátrányokat is jelent. A szemantikai és kognitív hátrányok a társadalmi hátrányokat igazolják, igazságtalanságukat leplezik. A kisebbség csak akkor képes az igazság helyreállítása érdekében fellépni, ha letépi magáról a bélyeget, melyet a többség alkotott róla.

Ez csak akkor lehetséges, ha megtalálja saját hangját, megtapasztalja hatalmát önmaga felett, s autentikus vezetőket talál, mint amilyen volt Martin Luther King. Kurt Lewin a kisebbségek emancipálódásának akadályait az öngyűlöletben, az autentikus vezetők megtalálásában és az önfeladó asszimilációban látta (Lewin 1975).

Utópia a „tiszta" nemzetállam, melyben nincsenek kisebbségek. Ha az asszimiláció vagy kitelepítés révén egyes szociálisentrópia-rezisztens kisebbségek el is tűntek a múltban, a bevándorlás révén újra meg újra megjelennek csoportok, melyek vallása, nyelve, etnikai eredete, értékrendje nem azonos a többségével. Emellett vannak szexuális kisebbségek, deviánsak, akiket a többség stigmatizál és kirekeszt.

Bettelheim és Janowitz a második világháború idején az amerikai hadseregben a zsidó és az afroamerikai (akkori szóhasználat szerint „néger") csoportokkal kapcsolatos többségi reprezentációkat vizsgált. Azt találták, hogy a zsidókkal kapcsolatosan a „siker", a négerekkel kapcsolatosan a „kudarc", a megkülönböztetés ürügye (Bettelheim–Janowitz 1950).

A kisebbség sikere kollektív irigységet, resszentimentet vált ki a többség tagjaiból, akik kisebbségi tagjainak sikereit látván nem a teljesítményt, a szorgalmat és az erőfeszítést tartják a sikerek okainak, hanem az összetartást, a többség kiszorítását, az egykori zsidótörvények nyelvén szólva a „térfoglalást".

A kisebbség kudarca a többség számára figyelmeztetés a saját helyzet fenyegetettségére, a társadalmi lesüllyedés lehetőségére, amit a többség a kisebbségtől való távolságérzet maximalizálása révén ér el. Erre példa a mai európai társadalmakban a roma kisebbség, mely a többség elfojtott vágyai tükrében egységesen mint koszos, munkakerülő, tolvaj, szexuálisan szabadosan viselkedő társadalmon kívüli kaszt (underclass) jelenik meg.

A tisztességtelen és igazságtalan, a kisebbségekkel szemben hátrányos megkülönböztetés a kisebbség-többség viszony megváltoztatását jelenti, melyben mind a többségnek, mind

a kisebbségnek megvannak a maga feladatai. A kisebbség, mint írtuk, meg kell találja a maga autentikus vezetőit és a saját hangját, saját stratégiáját a társadalmi felemelkedésre. A többséget olyan elit kell, hogy vezesse, mely nem tesz engedményt a rasszizmusnak. A közszolgálatban zéró tolerancia van az emberi jogok megsértésével szemben. A szegregációt törvény tiltja az óvodában és az iskolában. Civil mozgalmak dolgoznak a csoportok közötti tolerancia fokozásán, amire példa az Egyesült Államokban a Not in Our Town mozgalom (notinourtown.org) vagy Észak-Írországban a Theatre of Wittness.

Etnopolitika és globalizáció

A globalizációról úgy szokás gondolkozni, hogy ez az a folyamat, mely a földi világ társadalmait folyamatosan és feltartóztathatatlanul egységesíti, a különbségeket eltünteti, megteremtve az emberek, az eszmék, az áruk, szolgáltatások szabad mozgását. Vitatott kérdés, hogy mikor indult el ez a folyamat. Vannak, akik a globalizáció kezdetét már az ókorra teszik, mások a nyugat- és dél-európai hatalmak gyarmatosítását tartják a kiindulópontnak. Abban minden szerző egyetért, hogy a globalizációt a kapitalizmus gyorsította fel, s tette valóban az egész világot átfogó folyamattá (Wallerstein 2010).

A kapitalizmus és a globalizáció közötti eltéphetetlen kapcsolatot felismerve Marx úgy vélte, hogy a gazdaság nemzetköziesedése következtében az egyes nemzeti társadalmak osztályszerkezete az egész világban megjelenik, létrehozva a nemzetközi burzsoáziát és a nemzetközi proletariátust. Marx jóslata szerint a nemzetközi színtérre áthelyeződött osztályharc a korábban meglévő nemzeti, vallási, etnikai alapú elkülönüléseket megszünteti, a nemzetállamokat politikailag kiüresíti, s létrejön a világforradalomban győztes proletariátus világállama.

Marx várakozásával szemben a globalizáció nemhogy megszüntette volna, hanem inkább felélősítette az etnikai, nemzeti és vallási különbségeket a világban, s a 20. század végén, a 21. század elején létrejövő új világrendben a harc immár nem osztályok, hanem Huntington (2001) kifejezésével élve „civilizációk" között folyt tovább. A szociológusoknak szembe kellett nézniük azzal, hogy a nemzeti keretek között létrejött kapitalista társadalmak osztályszerkezetének vizsgálatára alkalmas fogalmaik, elméleteik és módszertani eljárásaik a globalizáció által teremtett nemzetközi és kultúraközi folyamatok vizsgálatára már nem alkalmasak. Visszavonhatatlanul megváltozott az értelmezési tér, melyben az emberek cselekvései zajlanak (Tomlinson 2007).

Az emberek számára értelmet adó tér a kultúra műve, mely a globalizáció okozta értelmezési bizonytalanságokban az egyetlen biztos pont annak az egzisztenciális kérdésnek a megválaszolásában, hogy „ki vagyok én?". Ezt a kérdést a modernizáció látszólag levette a napirendről, hiszen a középpontba a racionális, szabad, felelős egyén került, akiről feltételezni lehetett, hogy megszabadul a Francis Bacon (1954, az első kiadás 1620-ból) által „bálványoknak" nevezett előítéletektől. A 20. század történései azonban megcáfolták ezt a várakozást. Két világháború, egy hidegháború bizonyította, hogy a modernizáció által megcsalt egyének sokasága a szabadság

elöl menekülve a faj, a nemzet, a nép hívószavaira épülő tekintélyelvű rendszerekben keresett támaszt (Fromm 1993).

A hidegháború végével megszűnt a kétpólusú világ adta biztonság. A Nyugat magára maradt. A világban új központok jöttek léte, melyek újrarendezték a rendet. A jóléthez szükséges javak eloszlása azonban az új rendben is a Pareto-féle szabályt követte. A javak 80 százaléka azoknak a régióknak jutott, ahol a világ lakóinak 20 százaléka élt, s a javak 20 százalékával a maradék 80 százalékának kellett beérnie.

Mindez úgy történt, hogy közben a világon élő emberek száma drasztikusan megnövekedett. Kende Péter a C*ommentaire* című párizsi folyóirat 2015. nyári számából vett adatok alapján az *1.1. táblázat*ot közli a világ népességének alakulásáról (Kende 2016: 56).

1.1. táblázat: A világ népességének alakulása, 1900–2050 (millió fő)

	1900	2014	2000	2030	2050
A Föld teljes népessége	1625	6067	7238	8444	9683
Európa (1)	17,9	8,6	7,4	6,5	5,7
A tágabban vett „Nyugat" (2)	26,5	22,7	21,4	20,1	18,8
Az orosz birodalom (3)	7,7	2,4	2,0	1,7	1,4
Muzulmán országok együtt (4)	9,8	16,6	18,0	19,4	21,4

(1) EU-28 + Norvégia és Svájc.
(2) Ugyanez Észak-és Dél-Amerikával, valamint Ausztráliával és Izraellel kiegészítve.
(3) 1900-ban a cári Oroszország, 2000-től már csak a jelenlegi Oroszországi Föderáció.
(4) Csak Afrika és Ázsia muzulmán országai.

A táblázatból látható, hogy a 20. században a Nyugat, s azon belül Európa részaránya jelentősen csökkent, s a 21. században a csökkenés folytatódni fog, hacsak nem indulnak meg a muzulmán országokból milliók Nyugatra. A migrációs irányokkal később részletesen foglalkozunk. Itt most csak arra kívánunk rámutatni, hogy a Nyugat jólétét a társadalmi jólét megteremtésében kudarcot vallott országok lakói igazságtalanságként értelmezhetik, melynek helyreállítását korábban a gyarmati felszabadító háborúk, később a radikális muszlim mozgalmak vállalták magukra.

A globalizáció a Föld minden országát szembesítette a modernizáció kihívásaival, melyekre a helyi társadalmak változó rugalmassággal reagáltak. A gyarmatosítás végeztével az egykori gyarmatok területén új államok jelentek meg, melyek határait körzővel, vonalzóval, az egykori gyarmatosító hatalmak kormányai szabták meg, tekintet nélkül az ott élők vallási, kulturális, etnikai hagyományaira. Ezek az államok nem tudtak minden esetben biztos identitásérzést adni állampolgáraik számára, akiknek többsége továbbra is a gyarmatosítás előtti időkben kialakult vallási és etnikai kategóriák szerint osztályozták saját csoportjukat és az idegennek számító, más csoportokat. A modernizáció az új államokba kényszerített társadalmakat különböző válaszokra ösztönözte.

Eistenstadt (1973) szerint voltak társadalmak, melyek totálisan passzív, negatív attitűddel reagáltak a modernizációra. Más társadalmak az aktív, szervezett ellenállás útját választották,

melynek során a lehető legtöbb hagyományos érték átmentését tűzék ki célul. Végül voltak olyan társadalmak is, amelyek képesek voltak az átalakulásra, megteremtették a modern élethez szükséges új társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális feltételeket.

Huntington (2001) nagyon hasonló tipológiával írja le a nem nyugati társadalmak modernizációs válaszait. Ő is megkülönbözteti az elutasítást, mely legszélsőségesebb fundamentalista válasz a modernizációra. A fundamentalisták elutasítják a modernizáció legalapvetőbb eszközeit, kivéve a fegyvereket, melyekből mindig a legjobbakat és a legmodernebbeket részesítik előnyben. Az elutasítók a terrorizmus nyelvét beszélik, csak ezen a nyelven tudják kifejezni magukat.

A másik reagálás a modernizációra Huntington szerint a kemalizmus, mely a hagyományos társadalom minden megnyilvánulását üldözi, és a társadalom teljes modernizációjára törekszik.

Erre az útra lépett a 18. század elején Nagy Péter Oroszországban, s nyomában a 20. század sok modernizáló diktátora. A modernizáció kiteljesítéséhez szükséges társadalmi reformok hiányában a diktátor fejében élő „haladás" azonban nem feltétlenül találkozik a változásra kényszerített többség akaratával, s előbb vagy utóbb fundamentalista válaszokat vált ki, magával hozva a diktátor bukását és egy új, „népi" diktatúra felemelkedését (Kapuściński 1987).

A modernizációs feladvány megoldása a reformizmus, mely óvatosan, lépésről lépésre haladva alakítja át a társadalmat, megkímélve a hagyományos értékeket. Huntington szerint a reformizmus a modernizációt elfogadja, de a nyílt nyugatosodást elutasítja (Huntington 2001: 108–111). Szingapúr lehet erre a legjobb példa.

A reformista megoldásra képtelen államok válságba kerültek, melynek következtében az etnikai és vallási kategóriák mentén identifikálódó csoportok közötti konfliktusok keletkeztek. Egyes konfliktusok megmaradtak az adott állam határain belül, más konfliktusok az államok közötti háborúkba torkolltak, melyek eredményeként a korábbi államok szétszakadtak, új államok jöttek létre. Ahol az állami tekintély megrendül, vagy éppen eltűnik, ott eleve könnyebben szabadulnak el a népirtó indulatok (Snyder 2016). A kudarcos államok *(failed states)* nem tudnak úrrá lenni a káoszon, ami a korábbi etnikai, vallási kategóriák újjáéledésén alapuló harcnak kedvez. A szüntelen háborús helyzet megteremtette az új migrációt, mely tömegeket indított el a biztonságosnak vélt térségek irányába.

A globális modernizációra rosszul reagáló civilizációk közül kiemelendő az iszlám, mely a Föld lakóinak egyötödét tudhatja maga mögött. A kemalizmus Törökországban a 20. században sikeres adaptációnak tűnt, de a 21. század törökországi történései ellenkező irányba mutatnak. Más iszlám országokban az adaptáció eleve sikertelen volt. A kudarc magyarázataként sokféle ok felhozható. A sok lehetséges ok között döntőnek tűnik az iszlám elveken alapuló társadalomszerveződés rezisztenciája a modernizáció lényegi ismérvét képező szekularizációval szemben. A szekularizációval szembeni rezisztencia lehetetlenné teszi az iszlám elvek jegyében szerveződő társadalmakban a modern értelemben vett nemzetállamok létrejöttét, a világi politikai szféra leválását az egyháztól. A vallási és a politikai szféra összeolvadása a gazdag iszlám államok esetében nem képez konfliktuspotenciált, legalábbis amíg a gazdagság tart. Más a helyzet a sok tízmilliós népességű iszlám országok esetében, melyek lakói úgy

érezhetik, hogy a Nyugat a 19. és 20. században leigázta és kizsákmányolta a muzulmán társadalmakat, s a 21. században élő muzulmánok feladata az igazságtalanság helyreállítása, a tér újrafelosztása (Huntington 2001: 451).

Könyvünkben kiinduló hipotézisként használjuk Hans Kohn (1965) nemzetről alkotott elméletét, mely a nemzet „politikai" és „kulturális" változatainak megkülönböztetésén alapul. A „politikai nemzet" nem ismeri el az etnikai kötődést, s mindenkit magáénak tart mint a nemzetállam polgárát. Ezzel szemben a „kulturális nemzet" az etnikai kötődésre épül. Látni fogjuk, hogy a két változat a valóságban korántsem válik el élesen egymástól. A globalizációs folyamatok okozta bizonytalanságok felértékelték az etnikai elvet, mely azokban az államokban is újraéledt, ahol a nemzetépítés eredetileg a „politikai nemzet" elvei szerint ment végbe. Aktürk (2012) a nemzetállamokat aszerint osztályozza, hogy miként viszonyulnak az etnikai elvhez.

A *par excellence* politikai nemzetállamok identitáspolitikája nem ismeri el az etnikai elveket. Az antietnikai nemzetpolitika klasszikus példája az Egyesült Államok, mely a területén született minden embernek megadja az állampolgárságot, függetlenül attól, hogy mi az anyanyelve, milyen vallású, milyen etnikumhoz tartozónak vallja magát. Kezdettől fogva hasonló nemzetpolitikai rezsimet követett Európában a Francia Köztársaság (Brubaker 2006).

A nemzeti identitásra vonatkozó szociológiai adataink azt mutatják, hogy az Európai Unió nemzetállamaiban egyaránt élnek a „politikai nemzet" és a „kulturális nemzet" mintái. A tendencia a múltban a kulturális nemzetfelfogás háttérbe szorulása és a politikai nemzetfelfogás előtérbe kerülése volt az unió összes tagállamában. A tömeges és folyamatos migráció mind a monoetnikai, mind a multietnikai nemzetpolitikai rezsimek számára kihívás. A kulturális nemzetfelfogásra épülő monoetnikai nemzeti rezsimekben a nemzeti-etnikai kisebbségek asszimilációja mindig is nehézkes és lassú folyamat volt, melynek a múltban olyan drasztikus velejárói voltak, mint a kitelepítés, a hátrányos kulturális megkülönböztetés, az erőszakos beolvasztás, az etnikai többség által tanúsított intoleráns viselkedés. A monoetnikai nemzeti rezsimek a migrációs úton keletkezett kisebbségek problémájának megoldására nem tehettek mást, mint hogy kinyitották az állampolgárság megszerzését lehetővé tevő jogi teret, amire a közelmúltban Németország adott példát (Aktürk 2012).

A 20. század végén, a 21. század elején felgyorsult, Európába irányuló migráció következtében azt látjuk, hogy az etnikai elvet elutasító nemzetállamok Európában egyre kevésbé képesek fenntartani a puszta állampolgárságot középpontba állító nemzeti identitást, melyet az állampolgárok közössége a kulturális, etnikai és vallási kategóriák mentén különböző bevándorlók láttán fenyegetettnek éreznek.

Németország példája azt mutatja, hogy a migráció során keletkezett új kisebbségeknek nyilvánvalóan nem felel meg a monoetnikai nemzeti rezsim, s nem kívánnak asszimilálódni a többséghez, melynek nem vállalják a kultúráját, történelmét, vallási hagyományait. Franciaország példája azt mutatja, hogy a monoetnikai nemzeti rezsim sem működik, mert a bevándorlók közül sokan nem tudnak, vagy nem akarnak egy modern, szekularizált társadalomban élni, ahol közösségi hovatartozásukat kényszerűen odahagyva, csak mint egyének találják meg boldogulásukat a társadalomban.

A globális modernizációs erők által Európába került nagyszámú, nem nyugati civilizációból érkező bevándorló identitásproblémái a bevándorlással nem oldódnak meg. Sok esetben a bevándorlók magukkal hozzák a civilizációk közötti határövezetekben dúló háborúk traumáit, amelyek tovább nehezítik az új hazául választott európai többségi társadalmakban való beilleszkedést.

Az Európai Unió nemzetállamai számára nyilvánvalóan a multietnikai nemzetpolitikai rezsim lehetne a megoldás. Egy olyan identitásminta kultivációjára lenne szükség, amely az Európai Unió területén élő emberek számára az „európai" kategória jegyében lehetővé tenné az azonosulást, megtartva az egyes nemzeti és etnikai kategóriák szerepét az identitás alakításában.

Az Oroszországi Föderáció multietnikai nemzetpolitikai rezsimje azt mutatja, hogy az „oroszországi" kategória az „orosz" önbesorolástól függetlenül a Föderáció minden állampolgára számára lehetővé teszi az azonosulást. A nem oroszok identitáskereteit a Föderáció területén etnikai-kulturális alapon létrehozott 21 köztársaság biztosítja. Ez a rendszer ismeretlen volt az Orosz Birodalomban, melyben az érvényesülés csak az „orosz" kategória jegyében működő állami szervezetekbe (hadsereg, rendőrség, közigazgatás, bíróság, vasút, posta) belépés esetében volt lehetséges. A Szovjetunió felszámolta ezt az asszimilációs örökséget, aminek eredményeként az Orosz Birodalom területén létrejött az etnikai és kulturális kategóriák alapján kialakított, formálisan autonóm köztársaságok hálózata, melyek az érvényesülés és a társadalmi mobilitás közegeiként működtek, asszimilációs kényszer nélkül. Egyes köztársaságok a Szovjetunió tagállamaiként jelentek meg, mások az Oroszországi Föderáció részei voltak. A Szovjetunió felbomlását követően a tagköztársaságok kiválásával az Orosz Föderáció magára maradt, mely megőrizte a szovjet időszakban etnikai és kulturális alapon kialakult kereteket. Az Orosz Föderáció egységét a multietnikus szerveződés sikeresen biztosítja.

A multietnikus állam azonban csak akkor működőképes, ha van egy közvetítő nyelv, melyet az állam területén élő emberek mindegyike megért. Ez a nyelv az Oroszországi Föderációban az orosz. A politikai akadályoktól eltekintve, az Európai Unió multietnikus állammá való átalakulásának legnagyobb gyakorlati akadálya a közvetítő nyelv hiánya.

2. fejezet
A NEMZETI IDENTITÁS EURÓPÁBAN

A nemzeti identitás tudáskészlete

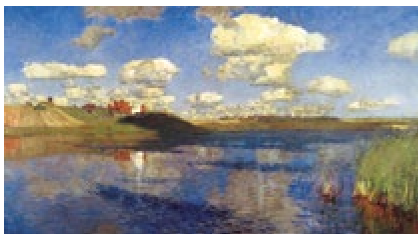
A nemzet része a társadalmi létnek, s ha a nyelv „a lét háza", mint Heidegger (2003) mondja, akkor nyilvánvaló, hogy a nemzetnek sem lehetne helye ebben a házban, ha nem lennének meg a nyelvi eszközök, amelyek segítségével az emberek elhihetik, hogy vannak nemzetek, s közük van egyhez, mely a sajátjuk.

A nemzet, mint arra már utaltunk, a neve által válik felfoghatóvá azok számára, akik az adott nemzet tagjai, és azok számára is, akik nem tartoznak az adott nemzethez. Ha a nemzet neve főnév, akkor a személyt mint a nemzet tagját jelöli. A tagadás szava, a „nem" is fontos szerephez jut, mert ezáltal vonható meg a határ a nemzettel pozitív és negatív kapcsolatban álló dolgok között. Annyi nemzeti szemantikai univerzum van, ahány nemzet van (Benveniste 1935).

Jól megérezték a név fontosságát az első Roma Világkongresszus küldöttei, akik 1971-ben Londonban úgy határoztak, hogy saját nevet választanak. Ekkor született meg a „roma" név, melyből hiányzanak az idegenek által korábban használt „cigány" (Zigauner, Gypsy stb.) névhez tapadt negatív asszociációk. E név bázisán kezdődött el a roma nemzetépítés, mely a világban élő rendkívül tagolt és sokféle roma csoport számára lehetőséget nyújt az azonosulásra, a pozitív kollektív identitás felépítésére és fenntartására.

A fizikai valóság bármilyen ténye átemelhető a metafizikai valóságba pusztán azáltal, hogy a nemzeti név által teremtett szemantikai térbe helyezzük. A létrejött jelzős szerkezetek révén akár a saját, akár egy másik nemzet nézőpontját vesszük alapul, bármilyen téma könnyen és érthetően a nemzeti tudáskészlet részévé válik (Berlant 1991). A jelzős szerkezet jóvoltából válnak érzéki realitássá az olyan kijelentések, mint az „angol időjárás", a „magyar vizsla", a „holland táj", " az „orosz nyár" vagy „kínai látkép" *(2.1. kép)*, s a hasonló példák számát a végtelenségig folytathatnánk.

2.1. kép: Jelzős szerkezetek

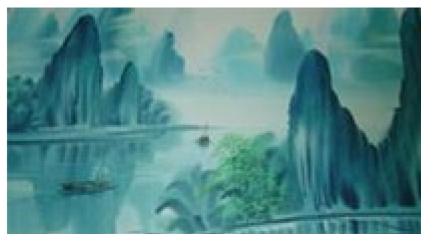
Angol időjárás

Magyar vizsla

Holland táj

Kínai látkép

A nevek által csoportokra tördelt emberi világ teszi lehetővé, hogy „valahol otthon legyünk benne", megtaláljuk a helyet, mely közeli és ismerős számunkra a térben és az időben. Tajfel et al. (1971) társadalmi identitáselmélete a saját csoportra fókuszált kategorizáció szerepét hangsúlyozza, mely mind az értelem, mind az érzelem szempontjából rendezi az emberi világot, rendet, biztonságot, azonosulást adva a személyek számára. A név által lehetővé tett nemzeti kategorizáció esetében a következmény a spontán nemzeti azonosulás, mely közvetlen, magától értetődő érzés, s nem szorul igazolásra. A magukat az adott nemzet tagjának valló személyek egy térben és időben megragadható környezetben élnek, melyet a nemzeti tematizációk tesznek átélhetővé, közölhetővé, mind a jelenben élők, mind a következő nemzedékek tagjai számára. A természeti tematizációk teszik lehetővé a táj és egyes elemei (folyók, hegyek, tavak, tengerek), az időjárás, valamint a növények és az állatok beépülését a nemzeti tudáskészletbe.

Amint a „nemzeti tekintet" létrehozta a környezetet, melyben a nemzet tagjai élnek, az antropológiai tematizáció létrehozza az emberi testeket, melyek felépítése, öltözéke, közössége a nemzeti élet történéseinek alakítói és elszenvedői. E történések a legkülönbözőbb tematizációk által megteremtett kontextusokban jelennek meg a nemzet tagjai számára. A történelem a halottak idejét hozza vissza a jelenbe, megmutatva a kezdetektől a konfliktus és a harmónia jeleneteit, a sorsfordító történeteket, a nagy embereket és a névteleneket. A kultúra témája a nemzet jelentésteremtő képességét, a különbözés megismertető erejét építi be a tudáskészletbe (Kántor 2004).

A politika, a jog, a társadalom, a gazdaság, a hadsereg témái lehetőséget adnak arra, hogy a nemzet megmutassa teljesítményeit, kihangsúlyozza értékeit a saját nemzet és más nemzetek tagjai számára egyaránt (Gellner 2009). Különös jelentősége van a sportnak, mely a nemzet-

közi térben jól látható és jól kommunikálható. A mindennapi élet témái közül az ételek, italok, a szex, a divat, a szabadidő kiváltképp alkalmasak arra, hogy megjelenítsék a nemzeti különlegességeket. E témák használhatóságát kiválóan szemléltetik a turizmusra ösztönző, nemzetközi közönségnek szánt reklámfilmek.[1]

A tematizációk csak azt mutatják meg, ami van (vagy volt) a nemzet színpadán, de mit sem mondanak a minőségekről, melyek a különböző értékdimenziókban eligazítják, orientálják a nemzet tagjait abban a kérdésben, hogy nemzeti szempontból mi a kívánatos, s mi nem az. A minősítés a relevanciák dolga, melyek meghatározzák, hogy mi a jó és a mi a rossz a nemzet életében, mi a szép és mi a rút a nemzeti teljesítményekben. A pszichológiai relevanciák a nemzeti karakterhez tartozónak vélt tulajdonságok értékelését könnyítik meg. A gazdasági relevanciák az egyes gazdasági területek, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a szolgáltatások súlyát jelölik ki a nemzet életében. A politikai relevanciák az államélet és a jogalkotás, jogkövetés témáiban jelölik ki a kívánatos és nemkívánatos viselkedések, jelenségek határait. A nemzetközi tematizáción belül a relevanciák szabják meg, hogy az adott nemzet tagjai a nemzetközi ügyekről gondolkodva a nemzeti öncélúság vagy a kölcsönös függőség szempontjait követik-e inkább (Leersen 2006).

A tipizációk teszik lehetővé, hogy az egyes témákban a nemzet tagjai meglássák a „tipikus", az adott nemzetre lényegileg jellemzőnek tartott tulajdonságokat, amelyek segítségével az egyes nemzetek közötti elmosódott, fuzzy jellegű különbségek markáns, jól látható határoknak tűnnek fel. A relevanciák és a tipizációk bázisán jönnek létre és működnek a nemzeti attitűdök, melyek révén a személy a nemzetileg konstruált valóság minden témájában képes az eligazodásra, nemcsak ismerni véli az adott tárgyat, hanem a taszítás és a vonzás terében értékelve elhelyezi is azt azonnal. Sőt, mivel attitűdökről van szó, cselekvéseiben, viselkedésében is követni fogja az attitűd mentális összetevőinek sugallatát. A nemzeti érzés- és tudatvilág kérdőíves kutatásainak tengelyében az attitűdök feltérképezése áll, aminek révén szociológiai pillanatfelvételként láthatjuk az adott nemzeti populáció nemzetfelfogásának és identitásának állását (Csepeli 1997).

A nemzeti tudáskészlet központi fontosságú elemei a sztereotípiák, amelyek a tapasztalat számára hozzáférhetővé teszik a saját és a más nemzetekre vonatkozó elképzeléseket (Hunyady 1996). A 18. század végéről maradt fenn egy eligazítás Európa népeiről *(2.2. kép).* A leírások meglepően jól kiválasztott dimenziókban mindegyik népről egy-egy jellemzőt adnak.

A különböző európai népekre jellemzőnek tartott képeket és leírásokat mutató „Völkertafel" képei Stájerországban a fogadók belső helyiségeinek falán voltak láthatóak. Stájerország Európa nyugati és keleti régióinak határán volt. A stájerországi fogadók vendégeiről joggal lehetett feltételezni, hogy Keletről Nyugatra vagy Nyugatról Keletre utazva érdeklődhetnek arról, hogy az egyes országokban mi várhat rájuk.

[1] https://www.youtube.com/watch?v=lySnQRmQbiM (utolsó letöltés: 2016. 12. 28.)

2.2. kép: Az európai népek rövid jellemzése

	spanyol	francia	olasz	német	angol	svéd	lengyel	magyar	orosz	török v. görög
erkölcsök	gőgös	fáradhatatlan	szolgai	nyíltszívű	formás	erős és nagy	durva	becstelen	gonosz	szeszélyes
természet	csodálatos	tisztességes, beszédes	féltékeny	inkább jó	szerethető	kegyetlen	vad	kegyetlen	mint a magyar	ördögi
értelem	okos	meggondolt	éles eszű	eszes	zavarodott	makacs	gőgös	kiseszű	nincs	meglehetős
jellem	férfias	gyermekes	alkalmazkodó	játékos	nőies	kiismerhe-tetlen	középszerű	vad	végtelenűl durva	gyengéd
tudás	írástudó	hadtudo-mányokban jártas	teológiában jártas	jogban jártas	evilági tudás	bölcsészet-tudományok	idegen nyelvek	latin tudás	grog tudás	csalárd politikai tudás
öltözék	illő	össze-vissza	illő	utánoz	franciás	bőr	hosszú farok	színes	prémes	nőies
negatív tulajdon-ságok	arrogáns	csalárd	aljas	pazarló	nyughatatlan	babonás	hetvenkedő	áruló	mindig gyanakvó	csalárd
mit csodál?	hírnév és dicsőség	háború	arany	ivás	kéj	jó étel	nemesség	lázadás	verés	önmagát
betegség	székrekedés	vérbaj	rossz baj	köszvény	tüdőbaj	vérömleny	heresérv	epilepszia	szamárkö-högés	depresszió
ország	termékeny	kulturált	látványos és szép	jó	termékeny	dombos	erdős	aranyban és gyümölcsök-ben gazdag	jeges	kedves
háborús erények	nagylelkű	ravasz	előrelátó	legyőzhetetlen	a tengerek hőse	rettenthe-tetlen	heves	lázadó	unalmas	lusta
vallás	legteljesebben vallásos	eléggé vallásos	közepesen vallásos	kegyes	változékony	elszánt hitű	hithű	közömbös	hitehagyott	nem jobb, mint a többi
uralkodó	király	király	pápa	császár	vagy egyik, vagy másik	országurak	választott király	bárók	aki jelentkezik	zsarnok
miből van sok?	gyümölcs	kereskedelem	bor	kukorica	legelő	érc	szőrme	minden	méhek	könnyű és puha dolgok
szabadidő	játék	árulás	pletyka	ivás	munka	evés	veszekedés	semmittevés	alvás	panaszkodás
állat	elefánt	róka	hiúz	oroszlán	ló	ökör	medve	farkas	majom	macska
hogyan halnak meg?	hajón	háborúban	kolostorban	borban	vízben	földön	istállóban	kard által	hóban	csalárdságban

Forrás: Stanzel (1997).

A 2.2. kép 17 dimenzióban 11 népet mutat be. A dimenziók kiválasztása mai szemmel nézve is megfelelőnek mondható. Különös súllyal szerepelnek a lelki-viselkedéses dimenziók, melyek sorában ott van az erkölcs, a lelki természet, a jellem, az értelem, a tudás, a vallásosság. Külön

szerepelnek a negatív tulajdonságok, a háborús erények, valamint a szabadidős kedvtelések és a csodált dolgok (mai szóval relevanciák). Az öltözéknek külön sor jutott, ami arról tanúskodik, hogy a kép szerkesztői is tudták, hogy a „ruha teszi az embert". Ugyancsak külön sora volt a betegségeknek, amelyek tudása eligazíthatta az utazót a különféle népekhez tartozókkal való mindennapi (mindenekelőtt nemi) érintkezésben. A kép eligazítást nyújt abban is, hogy miben bővelkedik az adott ország, s mi az ott élőkre jellemző állat. Végül azt is megtudjuk, hogy az egyes országokban élők jellegzetesen milyen halálra számíthatnak.

A kép a törököket és a görögöket egy népként mutatja be. A többi kilenc népre jellemzőnek tartott tartalmakat külön oszlopokban látjuk. Az egyes népekről mondottakat külön-külön nézve azt mondhatjuk, hogy mindegyik nép jellemzése meglehetősen egyedi, s e jellemzések ma sem lennének gyökeresen mások. Az utazók nyilván nem sokra mentek kép által sulykolt jellemzőkkel, miszerint a spanyolok arrogánsak, a franciák kulturáltak, az olaszok puhányok, az angolok merészek a tengeren, a lengyelek hetvenkednek, a magyarok lázonganak, az oroszok durvák és a görögök/törökök csalárdak. Az egyes népekről adott részletes jellemzések azonban arra mindenképpen jók voltak, hogy elhelyezzék az egyes népeket az utazók nemzeti megismerési terében, ami sokszor csak annyit jelentett, hogy a kép megerősítette az utazókat abban, amit korábbi személyes tapasztalataik vagy hallomásaik révén már amúgy is tudni véltek.

A kép egészében bizalmatlanságra és óvatosságra int minden nép esetében, a különbség csak abban van, hogy a bizalmatlanság és óvatosság oka minden nép esetében más és más. Az összeállítás célja lehetett talán a szórakoztatás is. Erre utalhat a kép utolsó sora, mely az egyes népekre jellemzőnek tartott halálnemeket sorolja fel, vagy előtte az egyes országokra általában jellemzőnek tartott javak, állatok felsorolása.

A mai sztereotípiakutatások kiindulása sem más mint a „Völkertafel" képei. A sztereotípiák az adott csoport tagjai felismerésére nyújtanak támpontot, mind az empirikusan tapasztalható, mind az empirikusan nem tapasztalható, csak következtetés révén megismerni vélt tulajdonságokra nézve (Leersen 2006).

A mai sztereotípiakutatások a testi jegyeken kívül a moralitás és a kompetencia dimenzióiba tartozó feltevések felderítésére irányulnak. A Kárpát-medence térségében végzett kutatás kapcsán azt találtuk, hogy az egyes nemzetek és nemzeti kisebbségek egymásról és önmagukról alkotott sztereotípiái a Kelet–Nyugat-tengely mentén jellegzetesen változnak. A keletre fekvő csoportokat a nyugatiak kevésbé kompetensnek, de morálisan teljesebbnek látják, míg a nyugatra eső csoportok észlelésében a helyzet fordított: a kompetencia értéke magas és a moralitás értéke alacsony. A kutatás azt a tételt is igazolta, miszerint az autosztereotípiák minden esetben pozitívabbak, mint a heterosztereotípiák (Csepeli– Örkény–Székelyi 2002).

A nemzeti tudáskészlet működését, a nemzeti kontextusban észlelt információk feldolgozását szolgálják az értelmezések, melyek a tematizációk, relevanciák, tipizációk révén a nemzet kategóriára épülve a megszerkesztett valóságot érhetővé, átélhetővé, kommunikálhatóvá teszik. Az értelmezések teszik lehetővé problémák, dilemmák, megoldási kísérletek, cselekvések értékelését a nemzet drámai terében, melyet hősök és árulók népesítenek be, sikerek és kudarcok, tragikus és dicsőséges események, nagy teljesítmények töltenek ki.

A dichotomizáció révén a társadalmilag konstruált világ a szemléletben kettéoszlik: (1) az ismerős félre került a saját nemzet; (2) az ismeretlen félre a más nemzetek, más kultúrák, más civilizációk képviselői, akik a saját nemzeti csoport optikáján keresztül nézve idegennek, távolinak, sokszor fenyegetőnek tűnnek.

A racionalizáció jól ismert lélektani mechanizmus, melynek feladata az én védelme, a saját énről alkotott pozitív képbe bele nem illő, disszonáns mozzanatok távoltartása, vagy ha már felbukkantak, akkor kiküszöbölésük. Ez a mechanizmus lép életbe, ha a nemzeti identitás pozitivitását fenyegető tények, információk, közlések merülnek fel. A nemzeti racionalizáció nem ismer más igazságot, csak azt, amelyik a saját nemzeté. Ebből adódóan minden nemzetben a kritikai értelmezésekkel szemben elsőbbséget élveznek az önigazoló, a tévedésekért és kudarcokért viselt felelősséget elhárító racionalizációk. A nemzeti büszkeség és önigazolás másik véglete az önmardosás, a bűntudat és a szégyen megvallása, ami azonban ritka.

Az ellentmondásoktól mentes pozitív nemzeti önkép megteremtésének és fenntartásának eszközei a megfelelően megválasztott okok, amelyek a sikerek esetén a nemzeti társadalom ágenseinek szerepét emelik ki, az alkotóerőt, az intelligenciát, a hősiességet, míg kudarcok esetében a külső ágensek (idegenek, kisebbségek, ellenségek) felelősségét mutatják be döntőnek. Különösen fontos a bűnbakképzés, aminek révén a kudarc oka láthatóvá, közvetlenné válik.

A kompenzáció a kisebbrendűségi érzés következménye, mely individuális és kollektív szinten egyaránt megnyilvánulhat. A kompenzáció akkor kerül elő, ha a nemzet empirikusan mérhető dimenziókban mutatkozó teljesítménye (gazdasági növekedés, életszínvonal, nyertes csaták, háborúk száma stb.) más, hasonló helyzetben lévő nemzetek teljesítményéhez képest alatta marad a kívánatosnak. A kompenzáció lehetővé teszi, hogy önkényesen megválasztott dimenziókban (az országban levadászott szarvasok agancsainak mérete, az egy főre eső olimpiai aranyérmék száma) a nemzet tagjaiban fölényérzet alakuljon ki más nemzetekkel összemérve magukat. Ugyanez a mechanizmus működteti a „kis ország” – „nagy teljesítmények” értelmezést is. A nemzeti lét réme a kihalás lehetősége, melynek kivédésére mozgósít a megmaradásba vetett hit és a jövőbe vetett remény.

A tudáskészlet fontos elemei a szimbólumok, amelyek nem racionális úton az összetartozást, a sorsközösséget, az öröklétet hivatottak közvetíteni a nemzet tagjainak. A zászló, a címer, a himnusz és más nemzeti szimbólumok elengedhetetlen tartozékai az ünnepek alkalmával követett forgatókönyveknek, melyek személytelen szerepei a résztvevők mindegyike számára alkalmat ad a nagy Egésszel, a nemzettel való azonosulásra.

A nemzeti múlt jeles helyei, a hősök sírjai, születési helyei szintén szimbolikus erővel bírnak, ezért is oly nehéz egy-egy nemzetnek belenyugodni abba, ha olyan területekről kényszerül lemondani, ahol sorsfordító történelmi események történtek, a nemzeti kultúra és történelem főszereplői születtek, éltek és meghaltak. Minden modern nemzetállam fővárosában az Ismeretlen Katonának van sírja, mely valóságos katalógusa az adott nemzet számára fontos szimbólumoknak.

A tudáskészlet legkidolgozottabb, s ugyanakkor szociológiailag legszűkebb elérésű szegmensét képezi a nemzeti ideológia, amely tételesen kidolgozott nézetek rendszere. A nézet-

rendszer az adott nemzet létének igazolását szolgálja. Zárt változatában kizáró, a nemzeti tagságot korlátozó jellegű, a különállást, a nemzeti öncélúságot hirdeti. Nyílt változatában a nemzeti ideológia befogadó jellegű, nemzeti hovatartozást és az emberi jogokat összhangban tartó nézetrendszer. A nemzeti ideológia zárt változata az etnikai, vérségi kötelékeket hangsúlyozza, míg a nyílt változat az állampolgárságra helyezi a hangsúlyt.

A nemzeti identitás tudáskészletének szociológiai modellje

A társadalomtudományok megkésve, a huszadik század második felében kezdtek intenzívebben foglalkozni a nemzeti problematikával. Elsőként a szociálpszichológiai kutatások hoztak jelentősebb előrelépést a nemzeti identitás jelenségének újraértelmezésében. Ez a kutatási irány a nemzetet mint társadalmi csoportot definiálta, és értelemszerűen a nemzethez való tartozás jellegzetességeit a csoportközi viszonyok rendszerében látta megragadhatónak. A nemzeti identitás kutatásában olyan kérdések váltak népszerűvé, mint a társadalmi identitás fogalma, az identitás gyökerei és szerveződése az egyének lelki életében, az etnikai és nemzeti attitűdök vizsgálata, az interetnikus viszonyok leírása, illetve a sztereotípiák (Hamilton– Glifford 1976), az előítéletek és a konfliktusok (Sherif–Sherif 1980) kutatása. A szociológia szinte csak a legutóbbi idők óta mutat érdeklődést a kérdés iránt: 1995-ben zajlott az első szisztematikus, nemzetközi empirikus szociológiai kutatás, amely a nemzeti identitás szociológiai magyarázatát tűzte ki célul, míg korábban, főképp nemzeti színtereken történtek vizsgálatok a ’80-as évek közepétől.

A szociológia megkésett érdeklődését az magyarázza, hogy a szociológia hagyományosan a gazdasági és társadalmi csoportok (és a rétegződési elvek) mentén látta megragadhatónak a társadalmi különbségeket és az egyenlőtlenségeket. A kulturális rendszer és az ennek mentén szerveződő csoportalakzatok viszont csak a ’60-as évektől kaptak megkülönböztetett figyelmet. Az is nehezítette a téma népszerűvé válását, hogy korábban legyen szó akár mikro-, akár makroszintű megközelítésről, az individuális szintű empirikus adatgyűjtés jellemezte a szociológiát, míg ezzel szemben a nemzeti identitás kutatásának középpontjában a kollektív tudat, a szimbolikus és narratív tényezők játsszák a meghatározó szerepet. A téma mai népszerűségét viszont erősíti, hogy a társadalmi konfliktusok leírásában egyre nagyobb szerepet kapnak a szimbolikus és kognitív jelenségek, illetve hogy a kollektív viselkedés magyarázatában előtérbe kerültek az olyan tényezők, mint a kulturális identitás szerveződése, a kettős és többes identitás jelensége, vagy a szimbolikus és kulturális gyökerű társadalmi konfliktusok szerepe (Örkény 2011).

A nemzeti identitás tudáskészlete megközelíthető egyrészt a tudás legkülönfélébb történeti, politikai, kulturális komponensei felől, másrészt vizsgálható abban a politikai és intellektuális folyamatban, amelyben ez a tudáskészlet alakul és változik, illetve amelyben a különféle szereplők alakítják, újraírják, átformálják a tudás szövetét. Harmadrészt, a tudást megjelenítik az olyan reprezentációk, mint a nemzeti szimbólumok, tárgyak, szövegek és események. Végül, és

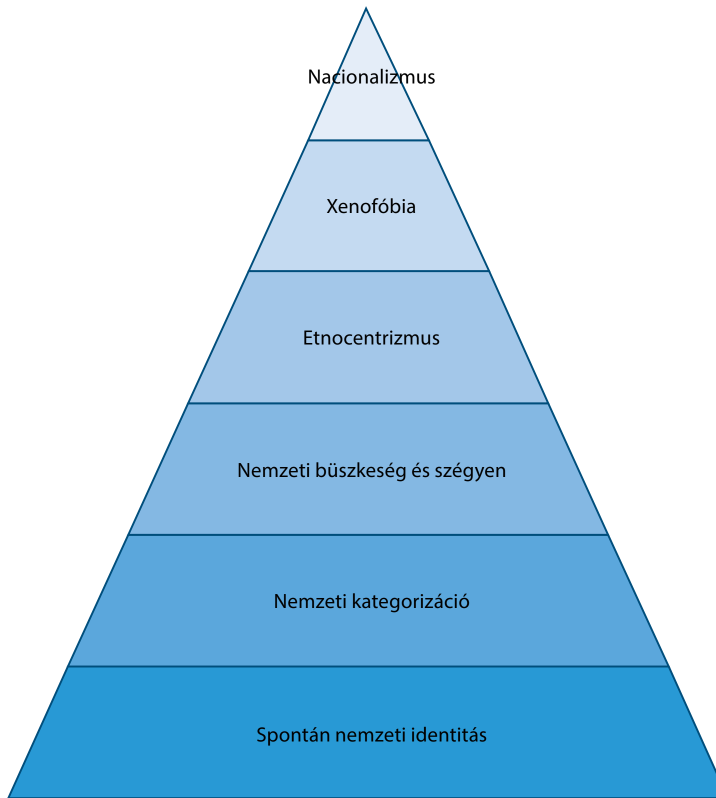
elemzésünk szempontjából ennek van kiemelkedő fontossága, kísérletet tehetünk a mindennapokban megjelenő tudatelemek és identifikációs mechanizmusok feltárására és ezek időbeli elemzésére. Vizsgálatunk alanya tehát a köznapi ember, vizsgálatunk célja pedig annak a nemzetképnek a rekonstrukciója, amely a mindennapi megfigyeléseken, attitűdökön és értékítéleteken keresztül az egyéni tudatban összeáll, illetve ami társadalmi szinten egyfajta kollektív tudáskészletként szerveződik egységes identitássá.

A nemzethez való tartozáshoz, a nemzethez kötődő identitás kialakításához elengedhetetlen, hogy az egyén valamilyen viszonyt alakítson ki saját (nemzeti) csoportjához, jelen esetben a magyarsághoz. Nyilvánvaló, hogy a csoporthoz tartozást mindenki igyekszik pozitívnak vélt érzések és értékek alapján megkonstruálni, hiszen különben megkérdőjeleződik a nemzethez való tartozás fontossága és értelme. A születés aktusa bár jogi értelemben egyértelműsíti ezt a csoport-hovatartozást, de lélektani szempontból elengedhetetlen feltétel az identitás érzelmi és kognitív tartalmakkal való „feltöltése" és megerősítése.

Ebben a folyamatban a saját csoportom léte feltételezi más csoportok létezését is, amelyről szintén véleményt alkotok. A következő lépésben már nem csupán különbséget látok a saját csoportom és a másik csoport között, hanem ezt a különbséget és a másik csoport tagjait negatív tulajdonságokkal ruházom fel. Így jutunk el azokhoz az általánosításokhoz és sztereotípiákhoz, hogy például a magyarok tehetségesek és műveltek, míg mások lusták és primitívek, tehát a magyarok jobbak, mint mások. Ez utóbbi megállapítás pedig már egy klasszikus etnocentrikus érzésvilág első megnyilvánulása. Az etnocentrikus felfogás lényege az, hogy a saját csoportomat fel-, a másikat viszont egyértelműen leértékelem. Az etnocentrizmus még nem nacionalizmus. Akkor beszélhetünk nacionalizmusról, ha az etnocentrikus felfogás az egész közösség működését áthatja, rendszerszervező ideológiává válik. Ilyen esetben egy ország politikai irányultságát teljes egészében a nacionalizmus határozza meg: a gazdaságpolitikát éppen úgy, mint ahogy a kül- vagy a kultúrpolitikát (Örkény 2011).

Elemzésünk során a nemzettudat és nemzeti identitás köznapi társadalomlélektani jellemzőinek feltárása azt a modellt követi, amelyet még a ’80-as és ’90-es években lezajlott kutatásai alapján Csepeli György (1997) dolgozott ki, illetve amelynek módosított variációja megjelenik Henk Dekker (2000) elemzéseiben. A modell lényege, hogy a nemzethez fűződő identitást egy olyan kognitív és affektív tudáskészletként írják le a szerzők, amely egymásra épülő és egymáshoz szorosan fűződő elemekből épül fel és szerveződik egységes struktúrává. Az elemek egymásra épülése egyfajta piramisszerkezetet ír le, amelyben a szerkezet alakja egyben az elemek társadalomban való előfordulásának gyakoriságát és intenzitását is tükrözi *(2.1. ábra).*

2.1. ábra: A nemzethez fűződő identitás elemeinek piramisszerkezete

A nemzeti kötődés legprimerebb szintje egy spontán érzelmi azonosulás, amely megteremti az egyének közelségérzetét a nemzet tagjai által definiált csoporthoz. Erre az emocionális alapra épülnek rá aztán a legkülönfélébb attitűdök, késztetések, értékek és ideológiák, amelyek aztán identitásunkat szervezik. A nemzet mint társadalmi csoport a legkülönfélébb kategorizációk, attribúciók, sztereotípiák, továbbá az etnocentrizmus, illetve a nacionalizmus segítségével nyeri el azt a formáját és tartalmát, amelyek az egyén számára megteremtik az ösztönösből kiinduló és egyre tudatosabb lelki identifikációs keretet. A kognitív és affektív mechanizmusok a legkülönfélébb témákat megjeleníthetik, kezdve a természeti környezettől, a történelmi múlt megteremtésén keresztül a kultúra, a politika, a gazdaság vagy éppen az erkölcs nagy kérdéseit magában foglalva.

Elemzésünk a fenti logikát követve vizsgálja a nemzeti tudáskészlet jellegzetességeit 2013-ban egy nemzetközi összehasonlító kutatás eredményei alapján. Mivel a kutatást az elmúlt 25 évben többször is lefolytatták, lehetőségünk nyílik arra, hogy a változásokra is kitérjünk az 1995, 2003 és 2013 között eltelt időszakban. Először a nemzeti identitás egyes lélektani komponenseit vesszük górcső alá, majd ezt követően a „teljes piramis" mentén keressük a nemzeti érzésvilág különféle tipikus megjelenéseit. Végül, elemzésünk harmadik részében arra keressük a választ,

hogy a köznapi gondolkodásban a különféle társadalomlélektani komponensek hogyan hatnak a nacionalizmus intenzitására, és mindez milyen típusokat formáz az embereknek a nemzetükhöz való kötődése tekintetében.

A kutatásról

Az elemzés alapját az International Social Survey Programme (ISSP) nemzetközi összehasonlító empirikus kutatássorozat 2013-as adatai szolgáltatják, esetenként a 1995-ös és 2003-as vizsgálattal kiegészítve.[2] Ezek a kutatások arra keresték a választ, hogy a világ és ezen belül Európa különböző országaiban mi jellemzi a polgárok nemzeti identitását, hogyan látják az emberek az idegeneket és a belső kisebbségeket, valamint hogy beszélhetünk-e bármiféle, a nemzeti identitáson túlmutató transznacionális vagy szupranacionális identitás kialakulásáról.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok egyik legfontosabb dilemmája, hogy a hagyományosan nemzetállami keretek között zajló szociológiai kutatások individuális szinten szerzett információi és adatai miképpen hasonlíthatók össze egymással. A nemzetközi összehasonlítás értelemszerűen jelentősen megváltoztatja a hagyományos szociológiai elemzés kontextuális terét, és az egyén szintjén konstruált értelmezési mezőt (módszertani individualizmus[3]) kiterjeszti olyan kulturálisan és politikailag konstruált kollektív, szimbolikus értelmezési terekre, mint például a nemzetállamok közössége, a nemzeti kereteken átívelő politikai és kulturális közösségek tere, a földrajzi, történeti, politikai regionális hasonlóságok és másságok szintje, vagy a nemzetállamiság felett szerveződő politikai és gazdasági közösségek értelmezési tartománya, amilyen az Európai Unió (módszertani nacionalizmus[4]). A nemzeti kötődés és a nemzeti identitás mellett az Európához fűződő viszony és az európai identitás kérdése tipikusan olyan problémák, amelyek nem is elemezhetők másképpen, mint ezeknek az értelmezési tereknek a metszéspontjában. A modern világ nemzeti közösségi keretek között szocializálódott polgárainak maguknak is végig kell gondolniuk viszonyukat Európával vagy Európa különböző régióival, miközben új kollektív identitások vannak kiépülőfélben, a régiek pedig vagy elhalnak, vagy keresik helyüket az új feltételek között.

Nemzetközi összehasonlító kutatások már a kora ’60-as években elindultak a világban, de a hivatalos szociológiai kutatási kánonba csak akkor került be, amikor az Amerikai Szociológiai Társaság 1987-es közgyűlése az összehasonlító paradigma kutatási stratégiáját tette a találkozó legfőbb témájává. Programadó beszédében Melvin L. Kohn (1987), az ASA akkori elnöke,

[2] Részletesebben erről lásd www.issp.org (utolsó letöltés: 2016. 12. 28.)

[3] A módszertani individualizmus kifejezés Schumpeter (1909) nevéhez fűződik. Lényege, hogy a társadalmi jelenségek leírása az egyéni jellemzők tanulmányozásával konstruálható meg.

[4] A módszertani nacionalizmus felfogása a társadalmi jelenségek megértésében a nemzetállami keretek hatása és a globális transznacionális folyamatok alapján értelmezik a társadalmi folyamatokat. Ebben a nézőpontban a kollektív, kulturális jellemzők leírása és összehasonlítása vezet el a társadalmi folyamatok komplex megértéséhez (Wimmer–Schiller 2003).

négy különböző típusát különböztette meg az ilyen típusú kutatásoknak. Az elsőben a nemzet a kutatások tárgya, a másodikban a nemzet a kutatás kontextusát jelenti, a harmadikban a nemzet már kutatási egység és magyarázó faktor, és végül a negyedik a transznacionális összefüggésekre koncentrál. A legkorábbi nemzetközi összehasonlító elemzések még az első kategóriába tartoztak, és elsősorban egy olyan episztemológiai paradigmában születtek, ahol a nemzetállami keretben szerveződő társadalom állt a kutatások középpontjában, és a kérdés csak az volt, hogy különböznek-e a szociológiai jelenségek az országok között. Ezek a kutatások a legkülönbözőbb témákban arra akarták felhívni a figyelmet, hogy a politikai, gazdasági, társadalmi intézmények és jelenségek mennyire térnek el az egyes országokban, és mutatnak sajátos profilt. A második típus ezen túlmegy, és azt vizsgálja, hogy a különböző társadalmi intézmények működése és a strukturális folyamatok mennyiben általánosíthatók, illetve hogy ezek magyarázatában a nemzeti kontextus játszik-e bármiféle szerepet. Klasszikus példák erre az iparosodó társadalmak rétegződéskutatásai vagy a társadalmi mobilitás vizsgálata. A harmadik és negyedik típus jelenti azonban az igazi paradigmaváltást. Ezek a kutatások az országok közötti hasonlóságokat és különbözőségeket teszik elemzéseik kiindulópontjának, annak megértéséhez, hogy az univerzális vagy individuális nézőponthoz képest a különféle nemzeti vagy országtípusok mennyit tesznek hozzá a dolgok megértéséhez, és léteznek-e olyan közös vagy eltérő kulturális sajátosságok, amelyek az országkontextuson felül magyarázzák az emberek gondolkodását és viselkedését (Örkény 2011).

A nemzeti identitás szociológiai kutatásában számos országban történtek fontos lépések már a ’80-as években is. Ezek azonban nem mentek túl azon, hogy feltárják a nemzet, a nemzethez való kötődés és a nacionalizmus természetét a nemzetállami kereteken belül, bemutatva azok történeti, politikai, társadalmi és mentális hátterét és sajátosságait. A komplexebb összehasonlító paradigmára az első ISSP-kutatás adta meg az első lökést 1995-ben. Természetesen az ISSP páratlan adatbázisa kiváló lehetőséget kínál arra is, hogy bármely ország nemzeti identitását kvantitatív kutatási módszerekkel mélyebben feltárjuk, és túl a nemzeti gondolat ideológiai, politika, historikus, szimbolikus, narratív értékrekonstrukcióján, vizsgáljuk a társadalom tagjainak a nemzetükhöz való kötődésének társadalomlélektani és értékszempontú vonatkozásait. (Haller–Jowel–Smith 2009) A mi elemzésünk azonban ennél ambiciózusabb, és kísérletet tesz a kohni felosztás utolsó két típusának szellemében átfogóbb kulturális és strukturális trendek bemutatására.

A kutatássorozat országos reprezentatív mintákon, kérdőíves technikával készült, számos országban a világ minden részéről. A kutatásban részt vevő európai országok széles köre kínálta a lehetőséget, hogy megvizsgáljuk Szűcs Jenő (1983) Európa három történeti régiójára vonatkozó elméletének mai relevanciáját. Egyúttal azt is megnézhetnénk, hogy érvényes-e az elméletből következő „politikai nemzet” és a „kulturális nemzet” közötti különbségtevés. Az 1995-ös és a 2003-as adatok alapján megjelent könyvünkben (Csepeli et al. 2007) már megpróbálkoztuk ezzel az elemzéssel, mely csak részben támasztotta alá a „politikai nemzet” és a „kulturális nemzet” közötti megkülönböztetés jogosságát.

Az első hullámban 15, a második hullámban 15, és végül 2013-ban már több európai ország vett részt a vizsgálatban *(2.1. táblázat)*.[5] Jelen elemzésünkben 23 európai ország polgárainak attitűdjeit hasonlítjuk össze a nemzethez való kötődés és a szupranacionális identitás szempontjából. Ezek az országok jól leképezik az Európai Uniót egykor alapító vagy nem sokkal az alapítás után csatlakozó országok körét, a később, több hullámban lezajlott bővítések során csatlakozott országok vegyes csoportját, illetve az utolsó bővülés során belépő posztszocialista országokat.

Mivel a harmadik vizsgálati hullámban a részt vevő országok száma jelentősen bővült, mostani elemzésünkben egy másfajta, regionális bontás mellett döntöttünk, mely Szűcs Jenő (1983) hármas felosztásánál differenciáltabb és a különbségekre érzékenyebb. Az eredeti elmélet történeti, politikai és kulturális szempontjait figyelembe véve európai régiókat különítettünk el. Döntésünkben az is szerepet játszott, hogy a nemzeti identitás tudáskészletének szociológiai vizsgálata mellett kiemelt kérdésnek tekintettük az európai kontextust és az európai uniós identitáshoz való viszonyt.

2.1. táblázat: A kutatásban részt vevő európai országok, 1995, 2003, 2013

1995	2003	2013
Ausztria	Ausztria	–
–	–	Belgium
Csehország	Csehország	Csehország
–	Dánia	Dánia
–	–	Észtország
–	Finnország	Finnország
–	Franciaország	Franciaország
Hollandia	–	–
–	–	Horvátország
Írország	Írország	Írország
Lengyelország	Lengyelország	–
–	–	Izland
Lettország	Lettország	Lettország
–	–	Litvánia
Magyarország	Magyarország	Magyarország

folytatódik

[5] Németország esetében az adatbázis hagyományosan megkülönbözteti a volt nyugati és keletnémet területeket, lehetőséget kínálva az összehasonlításokra a politikai múlt és a nemzeti érzés kapcsolatáról. Mivel a mostani elemzésünk alapvetően a jelenre és a közelmúltra fókuszál, ezért mi nem külön kezeljük a német adatokat, hanem a rendszerváltás során megújult egységes Németország közös mintáját elemezzük.

1995	2003	2013
Nagy-Britannia	Nagy-Britannia	Nagy-Britannia
Németország keleti fele	Németország keleti fele	Németország keleti fele
Németország nyugati fele	Németország nyugati fele	Németország nyugati fele
–	–	Norvégia
Olaszország	–	–
Oroszország	Oroszország	Oroszország
–	Portugália	Portugália
Spanyolország	(adathiba)	Spanyolország
–	–	Svájc
Svédország	Svédország	Svédország
Szlovákia	Szlovákia	Szlovákia
Szlovénia	Szlovénia	Szlovénia
–	–	Törökország

A vizsgált 23 európai országot régiókra osztottuk.

(1) Elsőként megkülönböztettük az Európai Unió néhány magországát (Belgium, Franciaország, Németország), melyeket kiegészítettünk Svájccal (a továbbiakban: *EU-magországok*).

(2) A második régióba soroltuk az északi skandináv országokat (Dánia, Finnország, Izland, Svédország, Norvégia, függetlenül attól, hogy melyik tagja az EU-nak, a továbbiakban: északi EU-országok).

(3) A harmadik régióba a déli mediterrán országok (Portugália és Spanyolország, a továbbiakban: *déli EU-országok*) kerültek.

(4) Kézenfekvő volt, hogy a posztszovjet közép- és kelet-európai országok (Csehország, Észtország, Horvátország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia egy régióba kerüljenek, amelyet az egyszerűség kedvéért a továbbiakban röviden *közép-európai országoknak* hívunk.

(5) A két szigetország (Nagy Britannia és Írország) külön csoportot alkotott (a továbbiakban: *kontinensen kívüli EU-országok*).

(6) Ugyancsak külön kezeltük Oroszországot és Törökországot.

A földrajzi elhelyezkedés, a történelmi múlt, a modernizációs trend, a politikatörténet és számos kulturális vonás alapján feltettük, hogy az egy csoportba sorolt országokat a különbségek ellenére számos jellemző rokonítja. A hat régió megkülönböztetése értelmezési keretet kínál fel annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogy az Európához való kötődés intenzitása milyen változatokat mutat napjainkban. Választ kívánunk adni arra kérdésre is, hogy az egyes európai régiókban élő európai polgárok hisznek (vagy éppen nem) hisznek az egységes Európa jövőbeli megvalósulásában.

A nemzetközi kvantitatív összehasonlító kutatások számos módszertani dilemmát felvetnek, amelyekkel a homogén mintákkal dolgozó „nemzeti” szociológiai vizsgálatoknak nem kell

szembenézniük (Elder 1976). Ezek közül most csak egyet érintünk közelebbről, nevezetesen a minta reprezentativitásának a kérdését. Már korábban jeleztük, hogy az egyes országok kutatásai országos reprezentatív mintákon készültek. Mivel azonban többnyire a régiókkal fogunk foglalkozni, problémát jelent, hogy az egyes régiókhoz tartozó országok nagyon különbözőek népességnagyság tekintetében. Amikor nem országokat, hanem régiókat hasonlítunk össze, akkor súlyozással népességarányos mintaegységeket hozunk létre. Amikor egész Európa reprezentációjára törekedtünk, akkor a régiókat is egyforma nagyságúra súlyoztuk át, hogy a hatásmechanizmusokat pontosan rekonstruálhassuk.

Spontán nemzeti identitás, a nemzeti csoportban betöltött tagság, a nemzeti büszkeség

A nemzeti tudáskészlet szerkezetének tárgyalása során beszéltünk arról, hogy a spontán nemzeti identitás az archimédeszi pont, melyre a nemzeti azonosságtudat teljes érzelmi és gondolati építménye épül. Ugyanakkor látnivaló, hogy a modern társadalomban felnőtt férfiak és nők identitása sok dimenziót foglal magában, melyek közül a nemzeti identitás csak egy a sok közül. Az ISSP-kutatás keretében felmérték, hogy az egyes országokban önmaguk meghatározása során a megkérdezettek milyen fontosnak tartják az egyes kategóriákat. Sajnos a 2013-as kutatás során a kérdezés időkorlátai miatt ezt a kérdést a kérdőív szerkesztői kihagyták, viszont rendelkezésünkre állnak az eredmények 2003-ból. Az eredményeket érdemes bemutatnunk, hiszen nem valószínű, hogy 10 évvel később jelentősen más eredmények születtek volna.

A *2.2. táblázat* mutatja a társadalmi identitást alakító csoportkategóriák egymáshoz viszonyított súlyát 16 országban.[6] A kutatásban a kérdezetteknek tíz különböző csoportvonatkozás közül kellett a három legfontosabbat kiválasztani, melyek közül a legfontosabbnak tekintett kategória előfordulási gyakoriságát mutatjuk meg.

[6] Ezt a kérdést nem tették fel sem 1995-ben, sem 2013-ban. Ebben az esetben megtartottuk Németország két régiójának a megkülönböztetését.

2.2. táblázat: Különböző csoportkategóriák fontossága a társadalmi identitás alakításában, a különböző kategóriák említése mint a legfontosabb szempont, 2003 (százalék)

Ország	Foglalkozás	Etnikai csoport	Nem	Életkor	Vallás	Politikai párt választása	Nemzeti hovatartozás	Családi kapcsolatok	Társadalmi osztály	Lokális régió	Nincs válasz
Ausztria	17,2	5,0	8,8	2,5	3,9	1,0	8,5	39,0	3,1	5,5	5,6
Csehország	26,0	4,2	15,3	8,9	2,3	0,9	8,5	25,6	3,1	4,6	0,5
Dánia	7,4	0,8	3,4	2,0	1,4	0,5	3,5	41,3	1,0	1,2	37,5
Finnország	13,8	1,0	5,4	5,4	2,4	0,9	12,4	10,5	1,4	1,5	45,3
Franciaország	13,6	6,9	19,7	5,5	4,2	1,8	14,7	18,7	5,5	5,9	3,5
Írország	14,5	2,9	7,9	2,8	7,4	0,5	14,9	37,3	0,7	3,8	7,4
Lengyelország	16,0	1,6	9,2	3,8	9,6	0,3	12,0	29,9	2,3	4,0	11,2
Litvánia	22,4	12,2	8,0	10,1	2,9	0,0	1,2	35,3	4,1	2,6	1,2
Magyarország	13,0	7,9	7,0	12,0	3,1	1,2	0,3	31,9	5,7	11,7	6,5
Nagy-Britannia	9,1	1,7	7,0	3,0	2,2	0,2	6,7	40,6	1,5	1,4	26,7
Németország (keleti rész)	17,8	4,1	18,3	5,5	1,6	0,0	5,3	24,5	3,4	5,7	13,7
Németország (nyugati rész)	14,7	5,1	13,3	4,1	3,1	1,1	3,1	27,8	2,0	3,8	22,1
Oroszország	25,5	10,2	8,5	8,0	2,1	0,6	2,9	27,5	6,5	7,2	1,0
Portugália	12,7	2,7	18,0	5,4	3,2	1,1	14,7	29,6	1,9	5,5	5,2
Svédország	7,0	0,4	6,5	2,1	1,1	0,7	2,8	24,6	0,4	1,3	53,1
Szlovákia	14,5	1,5	10,9	3,7	12,2	0,6	4,8	40,6	0,8	6,4	4,0
Szlovénia	17,5	11,4	9,8	5,9	2,8	0,3	10,0	24,4	1,6	11,6	4,7
Összesen	*15,9*	*4,9*	*10,4*	*5,5*	*3,8*	*0,7*	*7,7*	*29,3*	*2,9*	*5,0*	

A táblázat alapján látható, hogy ha az emberek az identitáskategóriák széles választékával szembesülnek, akkor a többség korántsem a nemzeti kategóriát választja elsőként fontosság szerint. Az általános kép azt mutatja, hogy az emberek Európában leginkább fontosnak a családban betöltött szerepüket tartják, amit a foglalkozási és a nemi szerepek követnek.

A válaszadók társadalmi identitását leginkább azok a kategóriák határozzák meg, amelyek erejét a mindennapi élet adja. A mindennapi élettől távoli kategóriák jóval kisebb súllyal formálják a társadalmi identitást A nemzet csak a megkérdezettek 8 százaléka esetében tűnik a legfontosabb azonosulási lehetőségnek. Országonként azonban nagyok a különbségek. Finnországban, Franciaországban, Írországban, Lengyelországban, Portugáliában és Szlovéniában a 10 százalékot eléri vagy meghaladja a nemzetet elsőként választók aránya, míg a többi euró-

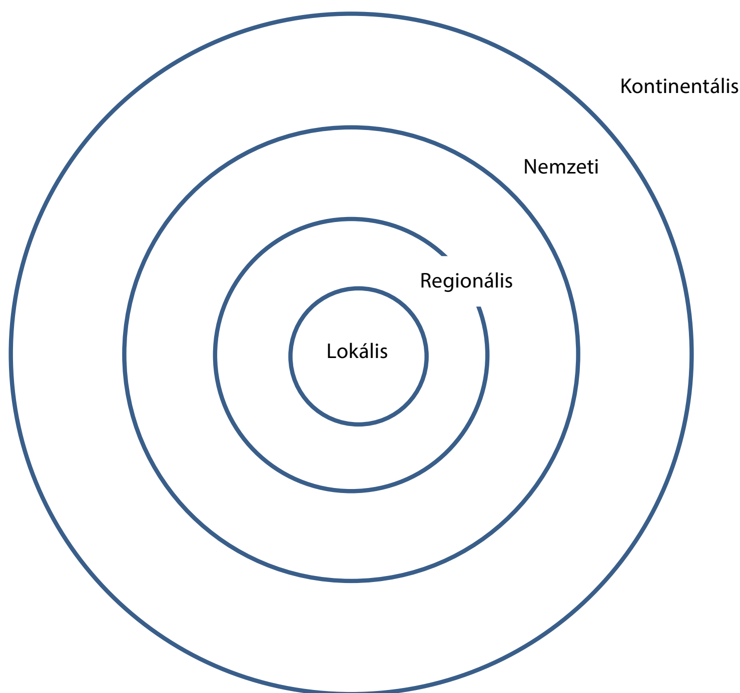
pai országban ez az arány jelentősen a 10 százalék alatt marad. Igen csekély a nemzeti kategória súlya a társadalmi identitás formálásában Dániában, Litvániában, Németország keleti felében, Oroszországban és Svédországban.

Ebből a szempontból Magyarország sem jelent kivételt. A magyarok esetében kiemelkedően nagy hangsúlyt kapnak a családi kötődések, valamint a regionális hovatartozás és a foglalkozási szempontok, de meglepő módon az életkor előfordulása is magasabb az átlagnál. A magyarok az etnikai hovatartozást hangsúlyozzák a nemzeti kötődéssel szemben: míg a nemzeti hovatartozást lényegében senki nem említette első helyen, addig, az etnikai szempont a válaszadók 8 százaléka esetében mutatkozott meg. Oroszországban hasonló a helyzet, de relatíve különösen magas az etnikai identitás említésének gyakorisága (10%).

A spontán azonosulásból adódó közelségérzetnek nem a nemzet az egyetlen platformja. A legközvetlenebb kör, melyen belül az ember biztonságban érzi magát, melyet ismerősnek tart, a szomszédság, a környék, ahol felnőtt vagy ahol éppen él. Ezt követi a környéknél tágabb, de a nemzetnél szűkebb kör, a táj vagy a régió. Utána következik a nemzet. Az azonosulás legtágabb térbeli köre a kontinens.

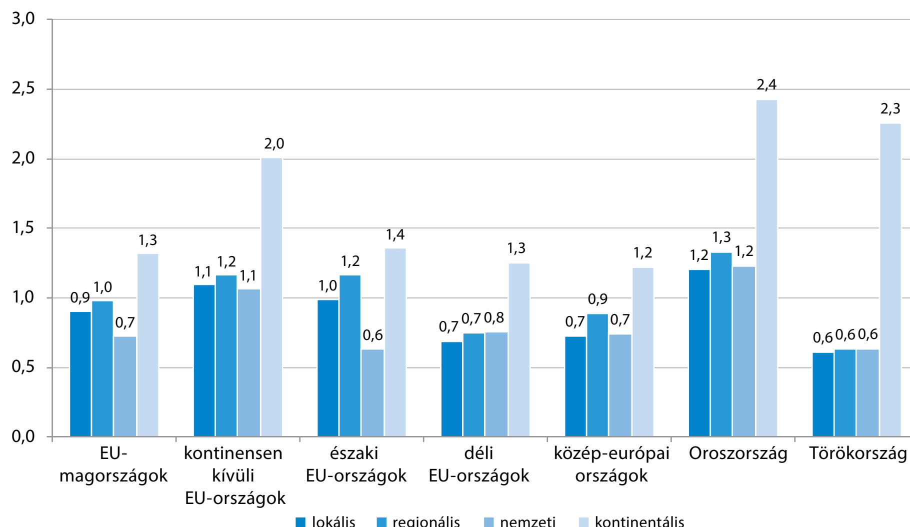
A lokális, regionális, nemzeti és kontinentális identitást az ISSP-vizsgálatban egy-egy kérdéssel mérték *(2.2. ábra)*. Arra kérték a válaszadót, hogy egy négyfokú skálán jelölje meg, mennyire érzi közel magához a szűkebb régiót, az országot és a kontinenst, ahol él. A közelségérzet maximumát az 1-es, minimumát a 4-es skálaérték jelentette.

2.2. ábra: A lokális, regionális, nemzeti és kontinentális identitás, 2013 (négyfokú skálaátlag)

Megnéztük, hogy a spontán azonosulás táguló köreivel kapcsolatos közelségérzet miként alakul az Európai Unióban. A *2.3. ábrá*n az oszlopok magassága alapján következtethetünk az ország és Európa iránt érzett távolság mértékére. Minél magasabb az oszlop értéke, annál távolabb érzi magát a válaszadó lakóhelyétől, a szűkebb régiótól, az országtól és a kontinenstől. Ha viszont az érték közelíti a 0 értéket, annál inkább közel érzi magát hozzá.

2.3. ábra: Spontán érzelmi identitás Európában, 2013 (négyfokú skálaátlag)

Magyarázat: A 0 érték a teljes azonosulást jelenti, az 1-es érték a mérsékelt, a 2-es érték az erősebb, a 3-as pedig a teljes eltávolodást.

Az európai társadalmak legáltalánosobb jellemzője, hogy a nemzeti identitás mindenütt erős érzelmi kötőanyag, amit az jelez, hogy a mutató értékei mindenütt 0,6 és 0,8 közötti értékeket mutatnak. Bármennyire globalizálódik is a világ, és bármennyire mélyül az európai integráció, a nemzet mint közösségi tér és identitásteremtő vonatkoztatás vajmi keveset vesztett erejéből az elmúlt évtizedekben. Ezt az is bizonyítja, hogy ha az 1995-ös, 2003-as vagy a 2013-as adatokat nézzük, nincsenek jelentősebb változások. Bár a földrajzi logika alapján a két európai szigetországot egy csoportba soroltuk, Nagy-Britannia és Írország között a különbségek számottevőek. Írországban mind a lokális (0,9), mind a nemzeti kötődés (1,7) jóval erősebb, mint az Nagy-Britanniában, ahol Európában kirívó mértékben alacsony értéket találtunk (2,0).

Az európai kontinentális és kulturális térnek viszont mindenütt nagyon gyenge a spontán érzelmi azonosulási potenciálja. A magországokban, Észak- és Dél-Európában, valamint a közép-európai régióban mindössze közepes erősségű az emberek kötődése a kontinenshez, Törökországban és Oroszországban kifejezetten erős távolságtartás a jellemző (2,3 és 2,4). Földrajzilag hiába tartozik ez utóbbi két ország részben Európához, érzelmileg és lelkileg Európa nagyon távoli számukra (vö. 2.3. ábra).

Nagyon figyelemre méltó az is, hogy Nagy-Britannia polgárai 3 évvel a Brexit előtt mennyire távol érzik magukat a kontinenstől. Ez azonban nem friss fejlemény, hiszen már az 1995-ös és 2003-as vizsgálat során is hasonló tendenciát tapasztaltunk, amit akkor „szigeteffektusnak" (Csepeli–Örkény 1998) hívtunk. Az Európa iránti távolságérzet értéke 1995-ben 1,9; 2003-ban 1,8 volt. Az időbeli összehasonlítás még egy érdekes tendenciára világít rá: a britekkel szemben az írek és a skandináv országok lakói körében az Európától való távolság fokozatosan csökken (1995: 1,7; 2003: 1,5; 2013: 1,4).

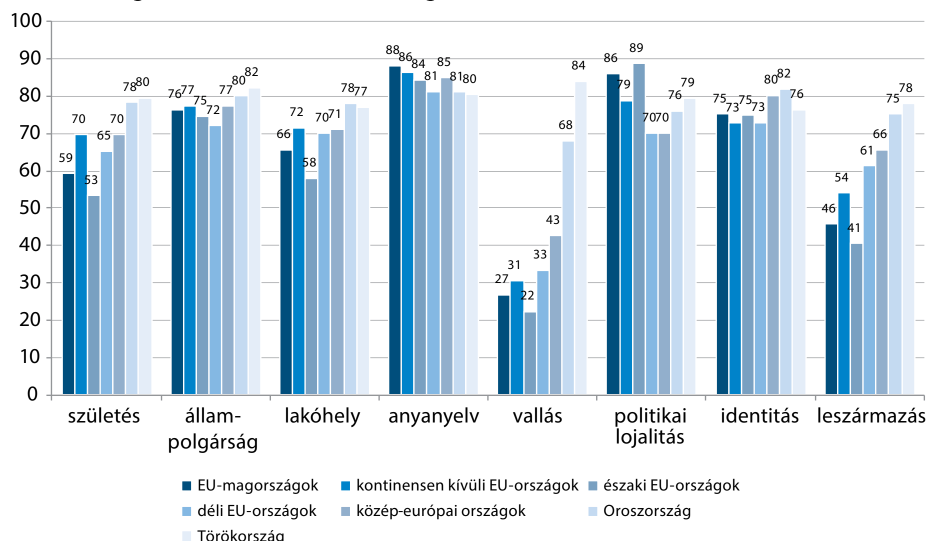
A regionális összehasonlítás persze sokszor elfedi az egyes országok közötti különbségeket. Minden régióban vannak országok, ahol a nemzeti kötődés erősebb a többinél, ilyen például Dánia, Franciaország, Izland, Norvégia. Más országokban viszont az átlagosnál gyengébb ez a fajta közelségérzet, mint például Írországban, Lettországban, Litvániában vagy Szlovéniában. Az európai kötődés az átlaghoz képest erős Csehországban, Magyarországon, Németországban, Portugáliában és Spanyolországban, viszont sokkal gyengébb a balti államokban, különösképp Lettországban.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az emberek számára minden régióban a nemzethez való kötődés jelenti a legszorosabb kötődést. Az is megfigyelhető, hogy az Európa iránt érzett közelség (Nagy-Britanniától és Írországtól eltekintve) a 21. század első évtizedében kiegyenlítődött az EU tagországai körében. Ez azért érdekes, mert 2003-ban még azt találtuk, hogy a spontán kontinentális azonosulás az EU alapító országaiban volt a legkisebb mértékű, miközben az Európai Unióba készülő országok lakóit remények és pozitív várakozások hatották át. A közös Európához való tartozáshoz fűzött illúziókat azonban 2013-ra Dél-Európában és Közép-Európában láthatóan megtépázta a csatlakozás valósága.

A nemzeti tudáskészlet elemei sorában az ISSP-vizsgálat keretében azt is megnéztük, hogy a válaszadók a nemzethez való tartozást milyen szempontok alapján döntik el. Minden egyes országban megkérdezték, hogy az adott országban a válaszadók milyen tartalmakat tartanak fontosnak akkor, amikor az a kérdés, hogy valaki az adott nemzetnek tagja-e, vagy sem. A válaszadóknak el kellett dönteniük, hogy a nemzeti azonosításban mennyire fontos számukra a születés helye, az állampolgárság, a lakóhely, az anyanyelv, a vallás, az országot vezérlő politikai-jogi alapelvek, a szubjektív érzések és önmeghatározás, valamint az etnikai-nemzeti leszármazás. Minden szempont esetben egy 4-fokú skála segítségével lehetett a választ megadni, melyet a könnyebb értelmezés érdekében elemzésünkben 100-fokúra transzformáltunk. Minél fontosabbnak minősült az adott szempont, annál magasabb értéket adott rá a válaszadó.

A *2.4. ábrá*n az EU-régiókban, Oroszországban és Törökországban kapott eredményeket mutatjuk be.

2.4. ábra: A nemzeti kategorizáció kritériumai Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százfokú skálaátlagok)

Az ábrán azt látjuk, hogy a nemzeti azonosításban a vallás és a vérségi leszármazás kivételével mindegyik szempont meglehetősen fontos a válaszadók számára. Minden országban nagyon magas azok aránya, akik egyszerre sok kritériumot fontosnak tartanak a nemzeti tagság szempontjából. Ha valaki sok kritériumot egyaránt fontosnak tart a nemzethez tartozás tekintetében, abból az következik, hogy akarva-akaratlan megnehezíti a nemzeti közösségbe való bekerülést azok számára, akik valamilyen okból a nemzeti közösség tagjaivá akarnának válni. Minél kevesebb kritériumot tart valaki fontosnak a nemzeti csoportba való bekerüléshez, annál kevésbé kizáró nemzetfelfogásra következtethetünk, hiszen kevesebb kritériumnak könnyebb megfelelni, mint soknak.

Az állampolgárság, a nyelv és a szabad identitásválasztás mindenütt fontos. A három szempont közül is közül kiemelkedik azonban a nyelv (anyanyelv, illetve nyelvtudás), ami szinte teljes támogatásra számíthat mindenütt. (Az egyetlen kivétel Írország volt, ahol viszont a többségi álláspont a nyelvi szempontot nem tekinti fontosnak.)

A többi kritérium esetében viszont érdekes relatív különbségek mutatkoznak. A vallás és a leszármazás tekintetében feltűnő, hogy nyugatról kelet felé haladva nő ezeknek a fontossága. Nyugaton a szekularizáció következtében a vallás alig fontos. Kirívóan kevéssé kapcsolják össze a vallást és a nemzeti identitást a belgák, a franciák, a finnek és a svédek, akik körében 20 százalék vagy még annál is kisebb a vallási kritérium említése, szemben Oroszországgal és Törökországgal, ahol viszont a válaszadók igen magas arányban úgy látják, hogy a vallási identitás része a nemzeti identitásnak (68 és 84%). Az időbeli összehasonlítás Oroszország esetében arra is rávilágít, hogy a vallási kritérium fontossága 1995 és 2013 között nőtt meg jelentősen, különösen 2003 körül, ami szorosan kapcsolódhat az orosz politika irányváltásához, az orosz állam

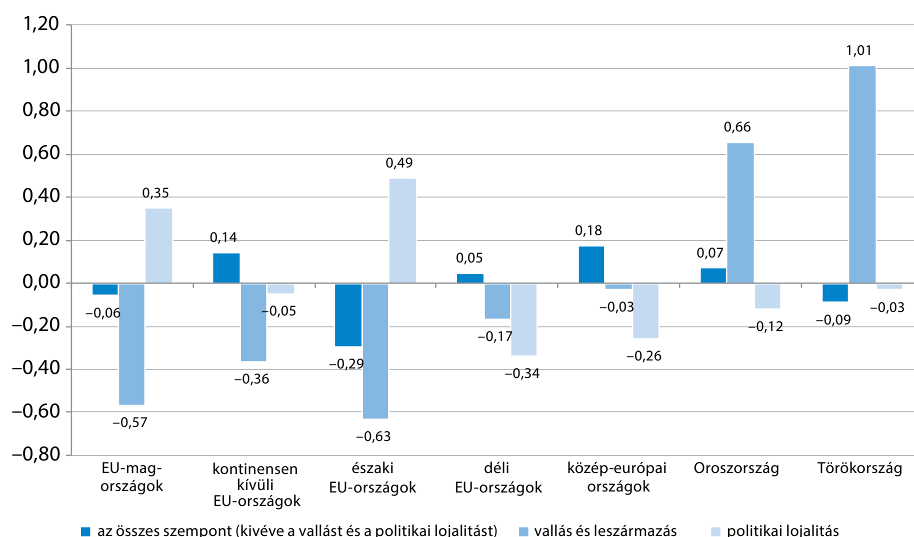
és az ortodox egyház kapcsolatának szorosabbá válásához. A vérségi leszármazás esetében a Nyugat és a Kelet közötti különbség még markánsabban mutatkozik meg: ahogy haladunk nyugatról keletre, az egyes régiók lakossága egyre fontosabbnak tekinti az etnikai-leszármazási szempontot és ennek szerepét a nemzeti közösség határainak kijelölésében. (Viszont adataink alapján azt sem állíthatjuk, hogy a nyugati régiókban a vérségi és leszármazási szempont teljes mértékben hiányozna a nemzeti kategorizáció szempontrendszeréből. Egyedül Svédországban tapasztaltunk egyöntetű és szélsőséges elutasítást, a többi országban viszont inkább megosztottak az emberek, bár az elfogadás ezekben az országokban sem túl erős.)[7]

Nyugaton viszont a tendenciák éppen ellentétesek: a vallási-etnikai szempont helyett a politikai lojalitás és az alkotmányos állampolgár-felfogás nyer megkülönböztetett szerepet. (Franciaországban és Svédországban szinte teljes az egyetértés az emberek körében, hogy a nemzethez való tartozás egyben feltétlen politikai lojalitást is jelent.) Az egyes régiókhoz képest az EU magországai és a skandináv régió esetében viszonylag szűkebb körre jellemző az elvárás, hogy a nemzetnek csak az lehet teljes tagja, aki az ország területén született. Az adott ország területén való születés kritériumának preferenciája vagy mellőzése alapján előre jelezhető, hogy a menekültek és a bevándorlók mely régiókban számíthatnak befogadásra vagy elutasításra. A kontinensen kívüli országok, mint Nagy-Britannia és Írország esetében viszont a nyugat-európai befogadó mentalitás gyengül, mivel mind a lakóhely, mind a születési hely kritériuma jóval hangsúlyosabb, mint a magországokban vagy Skandináviában.

Mivel a válaszadók egészében a nyolc kritérium között nem tudtak éles különbséget tenni, matematikai statisztikai eljárással a relatív megkülönböztetések feltárására vállalkoztunk. A faktorelemzés a felkínált kritériumok közös terében három rejtett dimenziót hozott felszínre. A faktorelemzés eredményeit a *2.5. ábrán* mutatjuk be.

[7] Ahhoz képest, hogy 1995-ben elméleti megfontolásokból a kutatók körében még teljes elutasítás övezte ezt a szempontot, és nem is támogatták, hogy megkérdezzük az ISSP-kérdőívben a leszármazás szerepét az emberektől, 2003-ban és 20013-ban már hajlandók voltak bevenni a lehetséges kategóriák körébe a leszármazást, ami meglepő módon minden országban erősebben vagy gyengébben ugyan, de működött is. Ennek hátterében feltehetően az volt, hogy a politikai nemzetfelfogás uralta a kutatók szemléletmódját, és nem hitték el, hogy az esszencialista mozzanatok korántsem tűntek el a mai nemzetfelfogásokból.

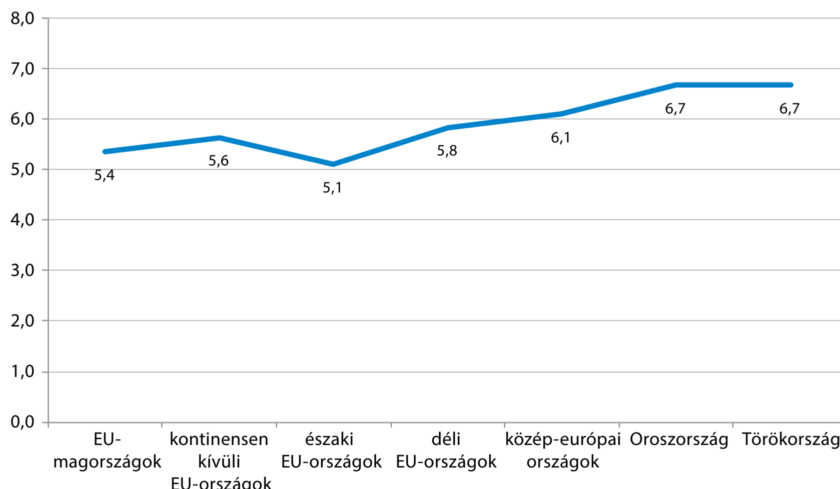
2.5. ábra: A nemzeti kategorizáció struktúrája Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (faktorszkóratlag)

Az első faktor olyan válaszprofilt mutat, mely a vallás és a leszármazás kritériumait kiejti, miközben az összes többi kritériumot válogatás nélkül egységesen választja. Ezt a gondolkodási sémát a skandináv régiót kivéve mindenütt megtaláljuk. A vallásra és a leszármazásra érzékeny válaszprofilt mutató faktor értékei feltűnően változnak régiónként. A vallásnak és a leszármazásnak Európa nyugati és északi felén (beleértve Nagy-Britanniát) a válaszadók nem tulajdonítanak jelentős szerepet. A mediterrán régió országaiban és a közép-európai országokban az emberek a vallást és a leszármazást számon tartják, de csak mérsékelten tartják fontosnak a nemzeti identitásban. Ezzel szemben az oroszok és a törökök szemében a vallás és a leszármazás a nemzeti identitás döntően fontos kritériuma. A politikai lojalitás szerepét leképező kategorizációs mintázat viszont főképp a Nyugatot jellemzi, szemben Dél-Európával és Közép-Európával. A politikai lojalitás és a nemzeti identitás közötti kapcsolat hangsúlyozása különösen Franciaországra, Norvégiára és Svédországra jellemző. Ezekben az országokban a politikai lojalitás támogatottsága 90 százalék felett van.

Megnéztük, hogy a válaszadók mennyire tágra, illetve mennyire szűkre szabták a nemzeti azonosítás szempontjainak tárát. Mint korábban írtuk, kizáró nemzeti kategorizációról beszélünk abban az esetben, ha szűk a preferált kritériumok tára, s nyílt, befogadó nemzeti kategorizációt feltételezünk, ha tág a nemzeti tagsághoz szükségesnek tartott kritériumok készlete. A következő ábrán azt mutatjuk meg, hogy a kizáró kategóriák (összesen nyolc szempont) támogatásával mért zárt (exkluzív) nemzetfelfogás milyen mértékben van jelen az egyes európai régiókban *(2.6. ábra)*.

2.6. ábra: A 8 nemzeti kategorizációs szempont fontosságának támogatása Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (a fontos és nagyon fontos választások előfordulása, indexátlag, maximális értéke 8)

Adataink jól mutatják, hogy a kétféle nemzetfelfogás az egyes európai régiókra különböző mértékben jellemző.

Az ábrából látható, hogy az exkluzív nemzetfelfogás bár relatív mértékben, de Nyugaton kevésbé jellemző. A válaszadók itt szabják legkevésbé szűkre a nemzeti beazonosítás szempontjainak tárházát. Ezzel szemben a keleti országokban a válaszadók kevéssé befogadóbbak, ami különösen igaz Oroszországra és Törökországra.

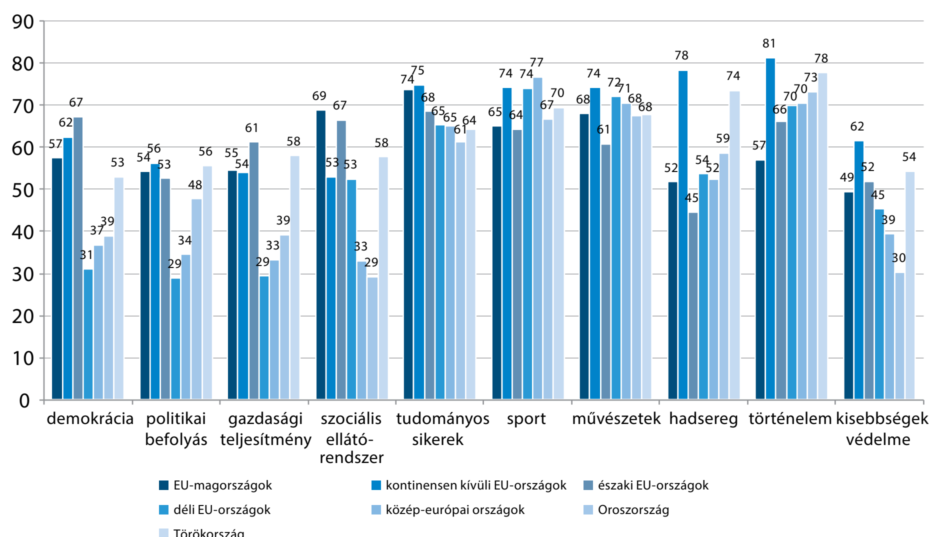
A spontán nemzeti identitás ingroupra és outgroupra osztja az emberi világot. Az ingrouppal való pozitív azonosulás primordiális etnocentrikus mintája (Sumner 1978) a modern nemzetállamok polgárai körében mint nemzeti büszkeség tér vissza. Büszkeségre a nemzeti lét által konstruált valóság különböző területei adhatnak okot. A kérdőívben tíz ilyen területet soroltunk fel, s a válaszadóknak az volt a feladatuk, hogy minden egyes terület esetében meg kellett mondaniuk, hogy milyen mértékben adhat okot a saját országa nemzeti büszkeségre. A kérdőívben a következő témák szerepeltek: demokrácia, egyenlőség, nemzetközi befolyás, gazdaság, kultúra, hadsereg, történelem, emberi jogok, szociálpolitika és sport (Smith 2009.)

A válaszok matematikai statisztikai elemzése azt mutatta *(2.7 ábra)*, hogy a nemzeti büszkeségre okot adó témák két csoportra különültek el. Az első csoportba a demokrácia, a nemzetközi politikai befolyás, a gazdaság, a szociálpolitika és a kisebbségek védelme témák tartoznak, melyek mindegyike a modernitás értékeivel hozható összefüggésbe. A második csoportba a tudomány, a sport, a művészetek, a hadsereg és a történelem témái kerültek. Az első csoport témái empirikusan igazolható tényeket tartalmaznak. Aki inkább ezekre büszke, az tényekkel tudja alátámasztani büszkeségét. A második csoport témái empirikusan igazolhatatlan támpontokat képeznek. Akinek a büszkesége ezekben a témákban gyökerezik, az büszkeségét

jórészt mások véleményével és értékítéleteivel tudja igazolni. Ezt a folyamatot nevezi Festinger (1954) társadalmi összehasonlításnak.

Az ábra azt mutatja, hogy a legutolsó kérdezéskor melyek voltak a nemzeti büszkeségre okot adó jellegzetes témák, és ezekkel milyen mértékben tudtak azonosulni a válaszadók.

2.7. ábra: A nemzeti büszkeség 10 forrása Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százfokú skálaátlag)

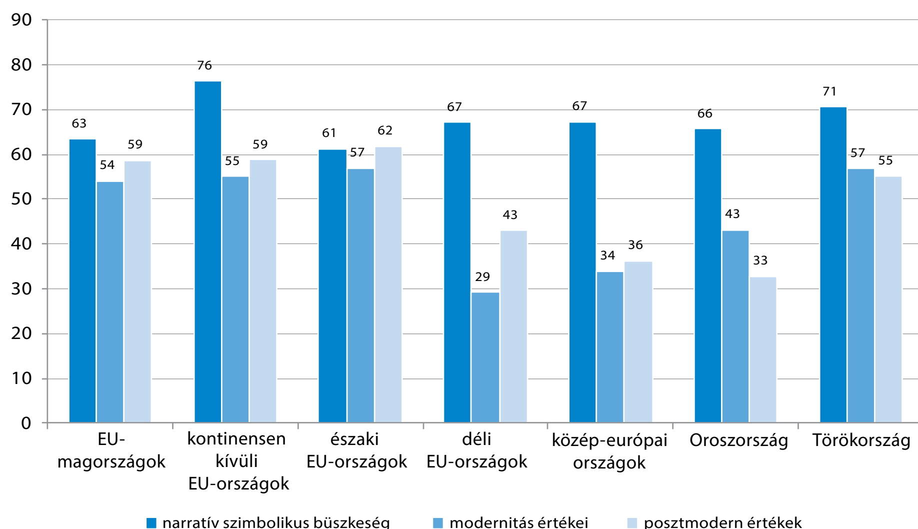

A tendenciák szembetűnően hasonlóak a különböző régiókban. Minden régióban a nemzeti büszkeséget azok a témák uralják, amelyek jórészt nem az empirikusan igazolható tényekből, hanem a társadalmi összehasonlításból merítik erejüket. A nemzeti büszkeség forrásai ez esetben történelmi sikerek, kulturális és tudományos teljesítmények, sportsikerek. Azt is látjuk, hogy ezzel szemben a modernitás értékeivel összefüggésbe hozható, empirikusan igazolgató tényekre támaszkodó témák (mint a demokrácia, a gazdaság, a politikai befolyás, a jóléti rendszer, illetve a kisebbségi jog biztosítása) nagyon különböznek keleten és nyugaton. A modernizációs értékek és a teljesítmények a dél-európai és közép-európai országok, valamint Oroszország esetében kevésbé vesznek részt a nemzeti büszkeség alakításában. Nyugaton viszont ellentétes tendenciát látunk. Törökország kivételnek számít annyiban, hogy a modernizációs büszkeségre okot adó témák láthatóan nagyon népszerűek, ami Törökországnak az elmúlt évtizedekben elért gazdasági, politikai és szociális sikereit tükrözik vissza.

Ha az elemzést az európai országok adatbázisa alapján végezzük el, akkor azt látjuk, hogy három jellegzetes témacsoport különül el *(2.8. ábra)*. Az első csoportban találjuk a nemzeti büszkeség szempontjából hagyományosan fontos szimbolikus témákat, melyek sorába tartozik a tudomány, a sport, a művészetek, a hadsereg és a történelem. A másodikban a klasszikus modernizáció témái szerepelnek, mint a gazdaság teljesítőképessége és a politikai befolyás

a világban. A harmadik csoportba kerültek a demokrácia, az emberi jogok és a jólét témái, melyek a posztmodern társadalomban válnak fontossá igazán.

2.8. ábra: A nemzeti büszkeség szimbolikus-narratív, modernizációs és posztmodern témái Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százfokú skálaátlag)

Minél inkább nyugat felé haladunk, annál inkább a modern és a posztmodern témák dominanciáját látjuk a nemzeti büszkeségben. A keleti régiók lakói viszont kevésbé érzik magukénak ezeket a teljesítményeket. Ez alól egyedül Törökország kivétel, ahol a modernizációs értékek komoly támogatásra találnak a lakosság körében.

A regionális különbségek mellett nyugaton érdekesek lehetnek a régiókon belüli országkülönbségek is. A három nyugati régióban, Németországban, Norvégiában és Svájcban a legmagasabb a modernizációs sikereken nyugvó büszkeségérzet, és ettől jóval elmarad Dánia, Finnország, Franciaország, valamint Nagy-Britannia. Ezzel szemben a posztmodern értékekhez kapcsolódó büszkeség terén Dánia, Finnország, Norvégia és Svájc emelkedik ki az országok közül, míg a többi ország elmarad ezektől. Legkevésbé az írek büszkék hazájukra akár modernizációs sikerek, akár a posztmodern értékek terén elért teljesítmény szempontból.

Másrészt a büszkeségérzet forrásainak elemzése során azt is látjuk, hogy a hagyományos, szimbolikus témák által ural nemzeti büszkeség minden régióban egyformán jelen van.[8] Felvethető persze, hogy Oroszországban és Közép-Európában a posztszovjet társadalmak a rend-

[8] Bár a szimbolikus-narratív büszkeség ugyan minden országban magas, de meglepő és érdekes, hogy Nagy-Britannia, Írország és Izland egészen kimagasló értéket produkál ebből a szempontból. Ez újabb adalék lehet ahhoz, hogy jobban megértsük a kontinensen kívüli országok nemzeti identitásának hátterét és sajátos erőforrásait.

szerváltást követő negyed század alatt sok tekintetben óriási teljesítményt produkáltak, amit a percepció láthatóan nem tükröz vissza.

Az önértékelési zavarnak sok oka lehet. Az egyik ok, hogy miközben a volt szovjet zóna országai fejlődtek, a szovjet befolyástól eleve mentes európai országok fejlődése ugyancsak meredek volt, s ily módon a relatív lemaradás nem csökkent. A másik ok lehet, hogy a kapitalizmusnak kevés nyertese és túl sok vesztese lett, akiket érthetően nem lelkesítettek a politikai és gazdasági rendszerváltás sikerei. Ebben a helyzetben a szimbolikus, kulturális, tradicionális témákból táplálkozó büszkeségérzet a frusztrációs feszültség feloldásának jól bevált módja lehet.

Törökországban viszont az elmúlt évtizedek páratlan gazdasági sikereket hoztak, amelyek növekvő nemzetközi politikai befolyással és szélesebb szociális újraelosztással párosultak. Következésképpen a törökök a modernizációs és tradicionális büszkeségérzete harmóniát mutat. Persze a török büszkeségérzet sem mentes belső ellentmondásoktól. Nemzeti elfogultságból adódó túlzásnak tekinthető, hogy a törökök büszkék a demokrácia működésére, miközben már 2013-ban látható volt, hogy az országban diktatúra épül, s üldözik a kurd kisebbséget.

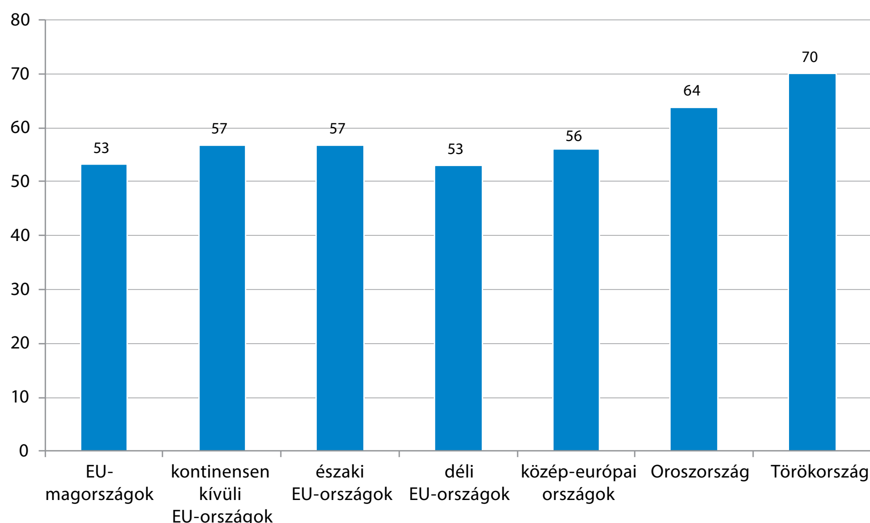
Nacionalizmus, a nemzeti azonosulás típusai

A nemzeti tudáskészlet piramisának csúcsán találjuk a világ nemzeti szempontból történő megjelenítésének ideologikus tartalmait, amelyek révén lehetővé válik a „nemzeti öncélúság", sajátszerűség elképzelése és átélése. Ezeket a tartalmakat a korábban leírt érzelmi és kognitív struktúrák éltetik, melyek a nemzeti társadalom széles rétegeiben élnek és működnek. A nemzeti ideológia tartalmai ezzel szemben szűkebb réteget érnek el, mivel elsajátításuk művészeti, történelmi, politikai, közgazdasági, szociológiai tudást feltételez. A nacionalizmus ideológiája a nemzetet a létezők egyetemességéből kiemelve különleges esztétikai, erkölcsi és lélektani értékek hordozójaként jeleníti meg. A nemzeti identitásba beépült nacionalizmus a spontán nemzeti azonosulás bázisán, a nemzeti büszkeség energiájából táplálkozva lehetővé teszi a személy számára, hogy egyéni képességeitől és teljesítményeitől függetlenül magát más nemzetek tagjaihoz képest felsőbbrendűnek, kiemelkedőnek tartsa. A nacionalizmus által biztosított „hozzáadott érték" minden olyan helyzetben létrejön és működésbe lép, amikor a nemzetek versenyhelyzetbe kerülnek egymással. Ilyen helyzet az olimpia, ahol a sportolók győzelmeikkel nemcsak önmaguknak, hanem az őket delegáló nemzetállamoknak szereznek dicsőséget. A nemzetállamok között zajló háborúk ugyancsak felkorbácsolják a nacionalista indulatokat, melyek torzító tükrében a saját nemzet felsőbbrendűnek, a másik nemzet alsóbbrendűnek tűnik.

A nacionalista potenciál felderítésére szolgál a nemzeti tudáskészlet piramismodellje alapján a Dekker és Malova (1997) által kidolgozott skála, mely a spontán nemzeti identitástól a nacionalista azonosulásig állítások sorozatát foglalja magában.

Már említettük, hogy a modern nemzeti identitás pozitív érzelmi alapja az emberi világot ingroup-outgroup dichotómia szerint osztályozó etnocentrizmus (Smith 1993). A modern nemzeti identitás etnocentrikus előzményeit az ISSP-vizsgálat kérdőívében 4 állítás reprezentálta. A válaszadóknak minden egyes állítás esetében el kellett dönteniük, hogy milyen mértékben értenek egyet vagy nem értenek egyet az állításban foglalt gondolattal. A négy állításra adott válaszokat együtt kezelve egy százfokú skálát hoztunk létre, mely az egyes országokban mutatja az etnocentrizmus mértékét *(2.9. ábra)*.

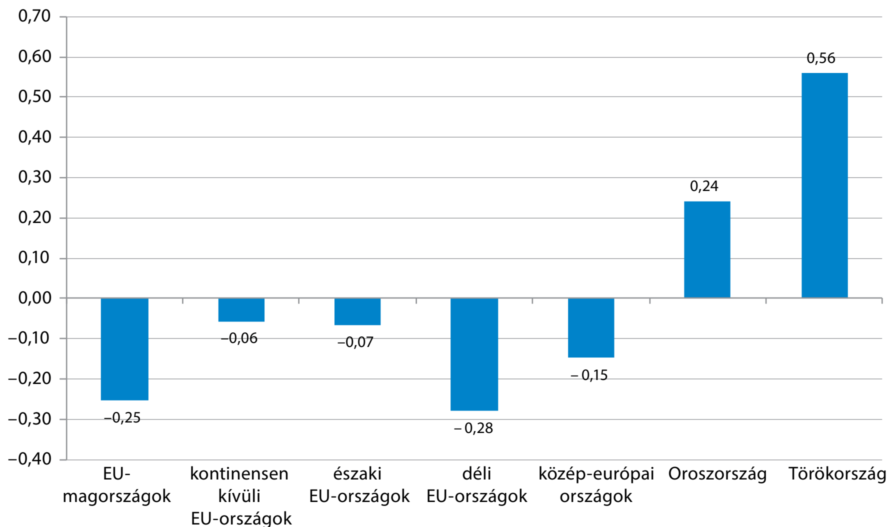
2.9. ábra: Etnocentrizmus Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (aggregált százfokú skálaátlag)

Az ábra alapján látható, hogy a legmagasabb etnocentrizmus-értéket Törökország és Oroszország esetében tapasztaljuk, míg a legalacsonyabbak az EU magországaiban mutatkoznak. Ezek a különbségek azonban csupán relatívak, hiszen látható módon kisebb vagy nagyobb mértékben az összes régió polgárainak a gondolkodását áthatja az etnocentrikus érzület. Az ábrából láthatjuk, hogy minden európai országban a polgárok legalább fele rokonszenvezik az etnocentrizmussal.

A nyugat-európai országokban élő polgárokban kevésbé eleven az etnocentrizmus, mint a közép- és kelet-európai országokban élő polgárok körében. Mint a nemzeti kategorizációs kritériumok választása esetében láttuk, a hasonlóságok az etnocentrizmus esetében is erősebbek, mint a különbözőségek. Ezért ismét a relatív különbségek feltárására törekedtünk. Matematikai statisztikai eljárással létrehoztuk az etnocentrizmust mérő főkomponenst, melynek régiók szerinti eltéréseit mutatjuk be a *2.10. ábrá*n.

2.10. ábra: Az etnocentrizmus relatív súlya Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (faktorszkórátlag)

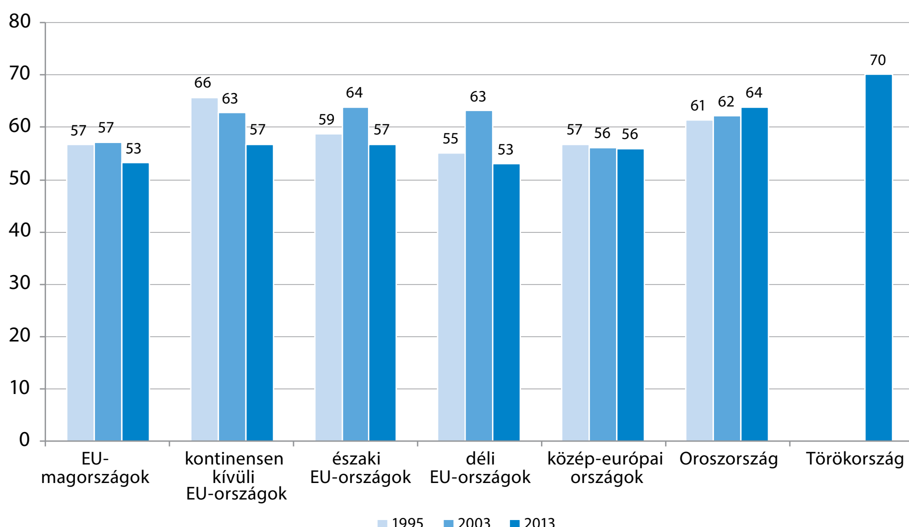

Európai összehasonlításban a nemzeti közösség etnocentrikus megközelítése legkevésbé Európa magországait és a mediterrán országokat jellemzi. Itt is vannak azonban kivételek, hiszen Nagy-Britanniában és a skandináv országokban relatíve magasabb etnocentrizmus-értéket tapasztaltunk. Meglepő az is, hogy Közép-Európában relatíve mérsékeltebb az etnocentrikus beállítódás, bár ennek az a fő oka, hogy Oroszországra és Törökországra kirívóan magas etnocentrizmus-értékek jellemzők. Különösen Törökországot jellemezi szélsőséges etnocentrizmus. De vajon hogyan alakult az etnocentrizmus erőssége időben? Ezt mutatja be a *2.11. ábra.*

Az etnocentrizmus a kollektív identitás törzsies konstans összetevője. Bármelyik régiót nézzük, sehol sem látunk nagyobb ingadozást 1995 és 2003 között. Ha az egyes országokat külön nézzük, egyedül Nagy-Britanniában figyelhető meg mérsékelt, de folyamatos emelkedés, ami akár a 2016-ban bekövetkezett Brexit előrejelzésének is tekinthető.

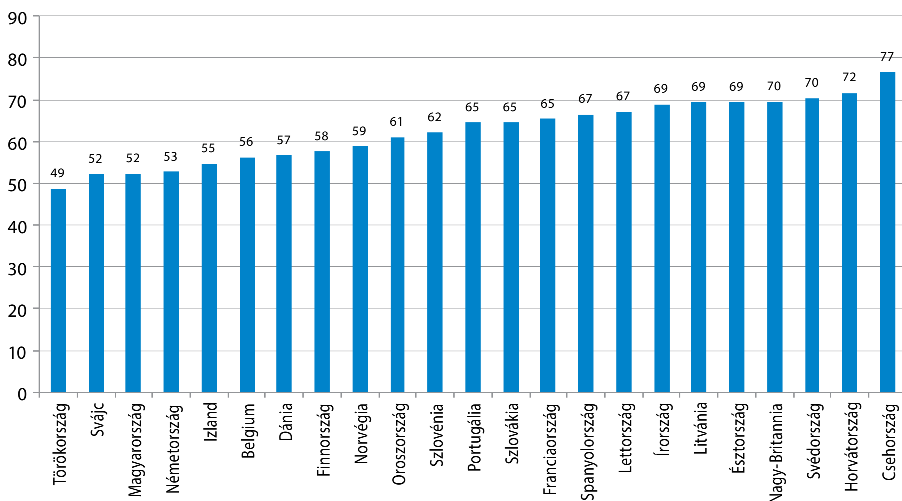
A büszkeség és az etnocentrizmus a nemzeti identitás pozitív érzelmeit táplálják. Emellett minden nemzet életében vannak félelmek, rossz érzések, tragikus tapasztalatok vagy traumák, melyek a nemzeti identitásba diszharmóniát visznek, melynek feloldására egyes nemzetek inkább képesek, mint mások.

2.11. ábra: Etnocentrizmus Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 1995–2013 (aggregált százfokú skálaátlag)

A kérdőívben egy kérdés vonatkozott ezekre a negatív érzületekre. Az volt a kérdés, hogy a válaszadók éreznek-e a szégyent az országuk iránt, vagy sem. Az erre vonatkozó eredményeket országok szerint mutatjuk Európában, hiszen itt a regionális kontextus szerepe elhanyagolható *(2.12. ábra)*.

2.12. ábra: Az ország iránti szégyenérzet előfordulásának gyakorisága Európa országaiban, 2013 (százfokú skálaátlag)

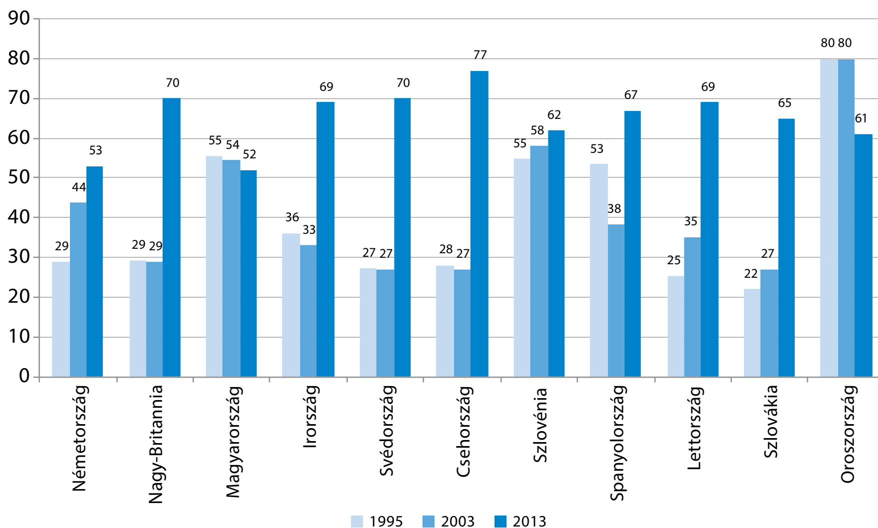

Első látásra úgy tűnik, hogy az európai országok nemzeti identitása nem nélkülözi a szégyenérzet mozzanatát. Minden országban legalább közepes mértékben áthatja ez a diszharmonikus mozzanat a nemzethez való tartozás érzését, de láthatóan vannak országok, amelyek polgárai inkább szégyenkeznek országuk miatt, szemben más országokkal, ahol a nemzeti szégyenérzet ritkább. A listát Csehország vezeti, nyomában Horvátország, melyet Svédország, Nagy-Britannia, Írország és a három balti ország követ. Kevésbé van jelen a nemzeti szégyenérzet Törökországban, Svájcban, Magyarországon és Németországban.

Nyilvánvalóan nincs nemzet, melynek tagjai, ha akarják, ne találnának okot a szégyenérzetre. Minden nemzet történelmében vannak bűnök, melyek egy része bevallott, más része bevallatlan. Talán éppen a bevallott és bevallatlan bűnök aránya teszi, hogy az egyes nemzetek körében milyen gyakori, milyen széles körben elfogadott a szégyen érzete.

Különösen izgalmas azt megnézni, hogy a szégyenérzet előfordulása vagy hiánya hogyan változott az elmúlt közel negyed évtized alatt egyes országokban (*2.13. ábra*).

2.13. ábra: Az ország iránti szégyenérzet előfordulásának gyakorisága Európában, 1995, 2003, 2013 (százfokú skálaátlag)

A legérdekesebb eredmény, hogy a nemzeti szégyenérzet láthatóan az összes vizsgált európai országban növekedett 1995 és 2013 között. Kivétel Oroszország és Magyarország. Az ábrából látható, hogy az oroszok már kezdettől fogva különböztek a többi ország lakóitól. A két korábbi vizsgálati évben az oroszok körében mutatkozott legnagyobb mértékben a nemzeti szégyenérzet, mely a korábbi időszakokban mért igen magas értékről esett vissza az európai nemzetek átlagára. Azt is mondhatjuk, hogy az oroszok szégyenérzete „normalizálódott". A magyarok esetében nem beszélhetünk kirívó nemzeti szégyenérzetről, a csökkenés bekövetkezett ugyan, de nem jelentős. Az országok többségében viszont megnövekedett a szégyenérzet.

A szégyenérzet csökkenése vagy növekedése mögött nyilván nem az elkövetők számának csökkenése vagy növekedése áll, hanem a nemzeti emlékezetpolitika változása. Az európai országok többségében a 21. században a múlt átértékelődött, s megnövekedett az érzékenység a korábban elkövetett, erkölcsileg elítélhető tettekkel és elkövetőikkel szemben, amit az áldozatok rehabilitálása, sérelmeik középpontba állítása követett. A szégyenérzet növekedése mögötti emlékezetpolitikai fordulat minden országban más és más tettekkel, áldozatokkal kapcsolatos. Nagy-Britanniában a gyarmati múlt, Spanyolországban a polgárháború, Svédországban a második világháború idején tanúsított ambivalens semlegesség, Litvániában és Szlovákiában a nemzeti szocialista Németországgal fenntartott kapcsolatok, Írországban az észak-írországi terrorizmus, Németországban a náci időszak felfrissített rémes emlékei táplálhatták a szégyenérzet fellobbanását. Szlovéniának szembe kell néznie a jugoszláv időszakból eredő negatív emlékekkel. A magyarokra még vár az emlékezetpolitikai fordulat. Az oroszok esetében, mint láttuk, a fordulat bekövetkezett, de még hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy az oroszok diszharmóniamentesen nézhessenek magukba (Bernhard– Kubik 2014).

A nemzeti tudáskészlet következő eleme a nacionalista ideológia. Korábbiakban sorra vettük a nacionalista potenciál felderítésére szolgáló nemzeti tudáskészlet piramisának szegmenseit. Kezdtük a nemzeti közelségérzettel, folytattuk a nemzeti kategorizációval, elemeztük a nemzeti büszkeség tartalmait, az etnocentrizmust, és mintegy ellenpróbaként, beszéltünk a nemzeti szégyenérzetről.

Az exkluzív nemzeti kategorizáció, az erős büszkeségérzet, a szégyen kerülése és az etnocentrizmus azonban még nem jelent feltétlenül nacionalizmust. Akkor beszélhetünk nacionalizmusról, ha az etnocentrikus felfogás az egész nemzeti közösség működését áthatja, és a nemzeti létre vonatkozó nézetek életre hozójaként rendszerszervező ideológiává válik. Ilyen esetben egy ország politikai irányultságát teljes egészében a nacionalizmus határozza meg: a gazdaságpolitikát éppen úgy, mint ahogy a külpolitikát vagy a kultúrpolitikát.

A nacionalizmust 6 állítás segítségével mérték az ISSP-vizsgálatokban. Az állítások között volt olyan, ami a politikai nacionalizmust mérte (a nemzetközi szervezetek túl sok hatalmat vesznek el a nemzeti kormányoktól, a kormánynak mindig a nemzeti érdekeket kell képviselnie még konfliktusok árán is), mások a gazdasági (a hazai árukat előnybe kell részesíteni, külföldiek ne vehessenek földet, a multik tönkreteszik a hazai termelőket), illetve kulturális nacionalizmus (a tv-nek hazai filmeket kellene játszani) jellegzetességeire kérdezett rá. Minden állításnak az volt a lényege, hogy a saját nemzetet feltétlenül előnyben részesíti a többi nemzettel szemben. A válaszadók 5-fokú skálákon jelölhették meg, hogy milyen mértékben értenek egyet vagy nem értenek egyet az egyes állításokkal. Az egész európai régióban az egyes kérdések támogatottsága a *2.14. ábra* szerint alakult, 100-fokúra transzformált skálákon.

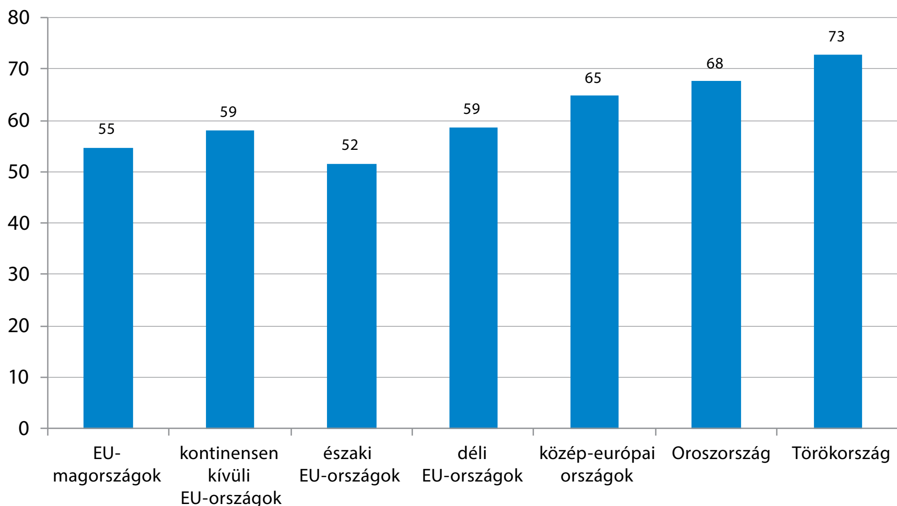
Az európai összkép azt mutatja, hogy függetlenül a politikai, a gazdasági és kulturális tartalomtól, a nacionalizmus a közepesnél erősebben nyilvánul meg a kontinensen, bármiről is legyen szó. Mindössze annyit tehetünk ehhez hozzá, hogy a gazdasági vonatkozású nacionalista nézetek egy árnyalattal népszerűbbek, míg a kulturális térben tapasztaljuk relatíve kisebb mértékben a nemzeti szempont preferenciáját.

2.14. ábra: A nacionalista témák támogatottsága egész Európában, 2013 (százfokú skálaátlag)

Mindebből arra következtettünk, hogy az egyes témákban megnyilvánuló nacionalista nézetek mögött egy latens nacionalista beállítódás rejtőzik. Ezért a 6 item alapján egy általános nacionalista indexet aggregáltunk, az egyszerűség kedvéért ismét egy 100-fokú skálán *(2.15. ábra)*. Azt feltételeztük, hogy az általános nacionalizmus penetrációja 2013-ban inkább fog mutatni különbségeket, attól függően, hogy milyen régióban nézzük.

2.15. ábra: A nacionalizmus erőssége Európában aggregált indexen mérve: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2003 (százfokú skálaátlag)

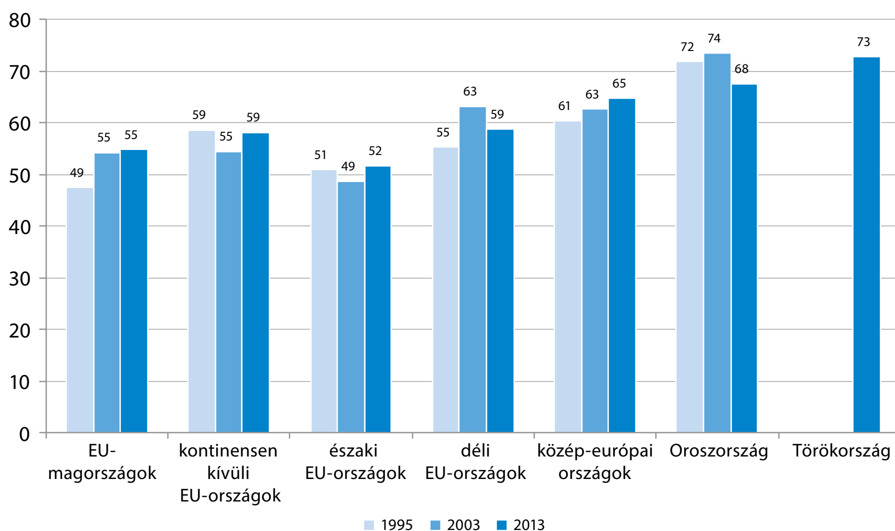

Az ábra azt mutatja, hogy vannak ugyan különbségek a nacionalizmus tekintetében régiók szerint, de a nacionalizmus penetrációja minden régióban (továbbá Oroszországban és Törökországban is) 50 százalék felett van. Tudjuk, hogy az Európai Unió a tagállamok politikai és gazdasági integrációjának elmélyítése érdekében jött létre, ami feltételezi a nemzeti érdekek és az európai közös érdekek közötti egyensúlyt. Ezt az egyensúlyt veszélyeztetheti a nacionalizmus, mely az EU minden tagállamában jelen van, legyen szó gazdasági kérdésekről, a politikai hatalomról és nemzeti szuverenitásról, vagy éppen a kultúra területéről.

A nacionalista elkülönülés eszméje és a nemzeti politika önállósága az Európa Unió magországaiban és Skandináviában relatíve a legkevésbé népszerű gondolat, Nagy-Britanniában és a mediterrán országokban egy árnyalattal inkább támogatott, Közép-Európában, Oroszországban és Törökországban pedig nagyon népszerű. A különbségek jól tükrözik a jelenlegi európai konfliktusok eltérő politikai felfogását és stratégiai megközelítéseit az egyes európai országokban.

Nem mondhatjuk, hogy a nacionalizmus térnyerése a mai európai gondolkodásban és politikában csupán az aktuális válságok negatív következménye. Ha ugyanis a nacionalizmus alakulása szempontjából megnézzük az 1995 és 2013 közötti időszakot, akkor azt látjuk, hogy az európai társadalmak mindegyikébe mélyen beágyazott jelenségről van szó *(2.16. ábra).*

2.16. ábra: A nacionalizmus penetrációja Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 1995, 2003, 2013 (százfokú skálaátlag)

Az ábra azt mutatja, hogy a nacionalizmus Európában az elmúlt 25 évben mindig is szilárd támogatottságra számíthatott. Kisebb-nagyobb változások minden régióban voltak, de a stabilitás változatlan. Miközben az elmúlt évtizedekben végbement az EU folyamatos bővítése, egyre inkább átjárhatóvá váltak a nemzeti határok, és kialakultak a nemzeti kereteken túlnyúló

gazdasági, politikai és kulturális együttműködés intézményei, de megmaradtak a nacionalizmus robusztus erői is.

Persze a régiós trendek ismét elrejthetik az ennél élesebb és markánsabb országok közötti különbségeket. Az Európai Uniónak nem tagja sem Oroszország, sem Törökország. 2013-ban ezek az országok mutatkoztak leginkább fogékonynak a nacionalista ideológiára (Törökországban 73%, Oroszországban 68%). Az Európai Uniónak viszont tagjai a kelet-közép-európai országok, amelyekben szintén magas a nacionalizmus elfogadottsága. (Csehországban 67%, Magyarországon 66%, Horvátországban 65%, Szlovákiában 65%). Elgondolkoztató az is, hogy a nacionalizmus Franciaországban milyen nagymértékben elfogadott (65%).

A nacionalizmus ideológiájával legkevésbé azonosulni tudó társadalmakat ezzel szemben Németország nyugati felén (46%), Norvégiában (48%), Svédországban (49%), Izlandon (52%) és Dániában (52%) találjuk. Külön kiemelhetjük Belgiumon belül Brüsszelt, ahol a nacionalizmus támogatottsága 52 százalék.

A nacionalizmus minden országban jelen van, s várhatóan a jövőben is jelen lesz. A kérdés csak a mérték. A nacionalizmus azokban az országokban marad és lesz uralkodó érzület, amelyek lemaradnak a nemzetek versenyében, s a vesztesek az integrációt, a globalizációt, a nemzetfeletti gazdasági, politikai és kulturális erőket okolják a kudarcért. A nemzetek feletti együttműködés, a gazdasági-politika-kulturális inklúzó és a parochiális nacionalizmus közötti harc azonban sosem ér véget.

A nemzeti identitás pozitív érzelmi alapjait az ismerősnek, közelinek, természetesnek tartott csoporthoz való tartozás biztosítja, melynek ereje endogén és exogén meghatározókból táplálkozik. A nemzeti identitás magabiztosságának a jele, ha a nemzeti hovatartozás pozitív alapjainak alakulásában az endogén meghatározók játsszák a meghatározó szerepet. Ha a nemzeti identitás komplexusos, kiegyensúlyozatlan, akkor a pozitív érzések megtartása érdekében megnő a külső meghatározók szerepe, ami által szakadék nyílik a nemzeti ingroup és az outgroup között.

A xenofóbia az outgrouptól való elhatárolódás nagy hatású eszköze. Az outgroupról létrehozott negatív kép tükrében az ingroup felértékelődik, a bizonytalanságoktól rettegő én menedékévé válik. A xenofóbiát 9 állítás segítségével mértük. Egyes állítások negatív ítéleteket fogalmaztak meg az idegenekkel (bevándorlókkal) szemben (pl. bűnözés, elveszik a munkát, kulturális fenyegetés), míg más állításokban pozitív ítéletek jelentek meg (pl. gazdagítják a kultúrát, gazdasági hasznot hoznak, a legális migránsokat integrálni kell a befogadó országba). Akkor következtettünk xenofóbiára, ha a válaszadó a negatív ítéleteket elfogadta, és a pozitív ítéleteket elutasította.

Ha az egyes állításokkal való egyetértést vagy elutasítást mértékét nézzük az európai régió egészében, nagyon vegyes kép tűnik elő *(2.17. ábra*).

2.17. ábra: A migrációra és migránsokra vonatkozó állításokkal való egyetértés erőssége Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százfokú skálaátlag)

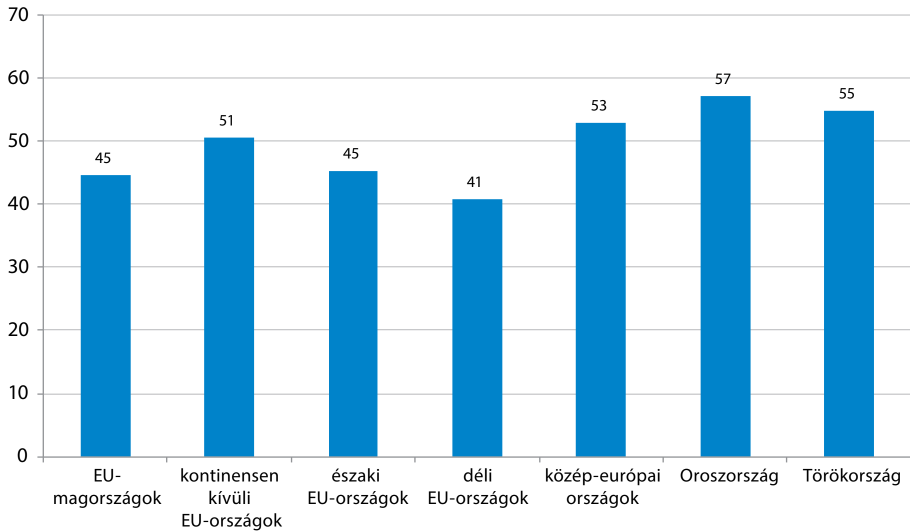

Amiben elég nagy az egyetértés: sehol nem népszerű az az állítás, hogy akár növekedhetne is a bevándorlók száma a válaszadók országaiban. A pozitív, illetve negatív állításokra a reagálások viszont inkább megosztottságot tükröznek, amit a skálaértékek közepes értékei jeleznek. Két állítás esetében mutatkozott szélsőségesebb egyetértés: az egyik az illegális bevándorlókkal szembeni fellépést sürgette, a másik viszont egy pozitív állítás volt, nevezetesen, hogy a bevándorló fiatalok iskolai esélyegyenlősége alapvetően fontos.

Ha a régiókat hasonlítjuk össze a xenofóbia mértéke szerint, az eredmények azt jelzik, hogy nincs olyan régiója Európának, ahol az országok mentesek lennének az idegenellenesség érzületétől. Európa nyugati felén az elutasítás valamivel gyengébb, leszámítva Nagy-Britanniát, ahol ez 2013-ban is már sokkal felfűtöttebb volt, mintegy előre jelezve a később bekövetkező Brexitet. Fontos eredmény viszont, hogy a déli országokban viszonylag mérsékeltebb a migránsokkal szembeni ellenérzés, annak ellenére, hogy ezek az országok már ebben az időszakban is komolyan érintettek voltak a növekvő bevándorlás által. Kelet-Európában, Oroszországban és Törökországban viszont az idegenekkel szemben relatíve nagyobb az ellenállás és elutasítás az emberek részéről *(2.18. ábra)*.

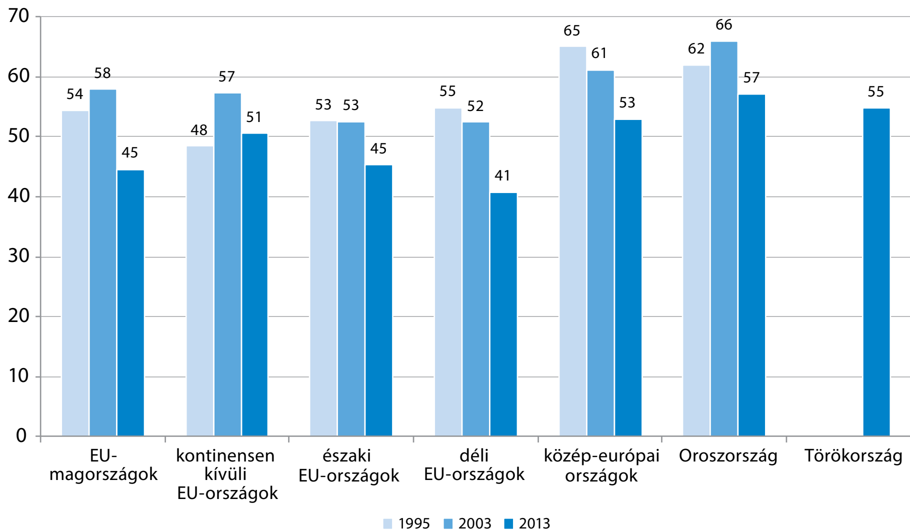
A regionális eltérések mellett az országok szerint jelentős további különbségek mutatkoznak. Nyugat-Európában, főképp Belgiumban és Nagy-Britanniában mérhetünk az átlagnál magasabb idegenellenességet, északon főképp Finnországban (50%). Dél-Európában viszont mindkét vizsgált országban kifejezetten alacsony a xenofóbia mértéke, alig haladja meg a 40 százalékot. A kelet-európai országok esetében a balti államok 50 százalék körüli értéket mutatnak, szemben Csehországgal, Magyarországgal és Szlovákiában, ahol ez 55 százalék körül mozog, míg a Balkánon ennél jóval alacsonyabb, 46–48 százalék.

2.18. ábra: Az idegenellenesség aggregált indexének erőssége Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százfokú skálaátlag)

Ahogy korábban is, érdemes megnéznünk az idegenellenesség tekintetében az időbeli trendeket. Ezt mutatja be a *2.19. ábra*.

2.19. ábra: Az idegenellenesség aggregált indexének mértéke Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 1995, 2003, 2013 (százfokú skálaátlag)

A mai menekültválság perspektívájából visszanézve különösen érdekes, hogy 1995 és 2013 között nem nőtt, hanem csökkent az idegenellenesség Európa minden régiójában. A mediterrán régióban és Közép-Európában volt a legegyenletesebb a trend, de csökkent az EU magországaiban is, valamint 2003 és 2013 között az Egyesült Királyságban és Oroszországban.

Az európai közvélemény változásának okai mások Nyugaton és mások Keleten. A bevándorlókkal szembeni xenofób attitűdök erejét Nyugaton a folyamatos, és az akkori időszakban sikeresnek tűnő gazdasági bevándorlás, a migránsoknak az országok gazdasági sikereihez való hozzájárulása, az integrációs folyamatok jobb-rosszabb működése gyengíthette. Keleten a sokoldalú interkulturális érintkezés által formált mentalitás lassú, a befogadás és elfogadás irányába mutató hatásának lehetünk a tanúi.

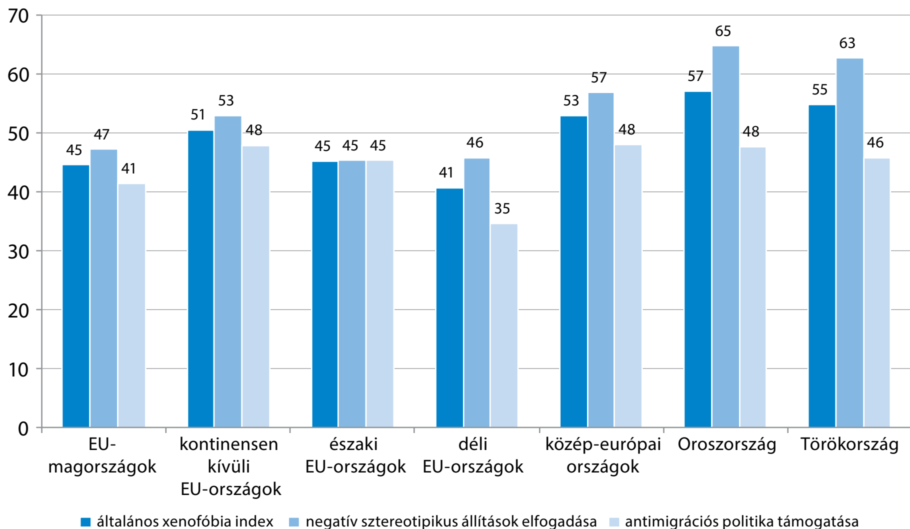
A 2015-ös menekülthullám ezt a pozitív folyamatot metszhette keresztül. A menekültek tömeges megérkezése Európába a hirtelenség, az irregularitás, a tömegesség és a média dramatizált tálalása okán sokkhatást keltett számos ország lakossága körében, s félelmet, bizonytalanságot, gyanakvást és elutasítást váltott ki az európai lakosság bizonyos csoportjaiban, amit a tragikus szélsőséges iszlám terrorcselekmények csak tovább fokoztak. Különösen erős volt a menekülthullám által kiváltott xenofób reakció Közép-Európában, amit a morális pánik tovább növelt.

Annyi azonban biztos, hogy 2013-ban számos országban az idegenellenesség mértéke igen alacsony volt. Idetartozott Írország, Izland, Németország, Portugália, Spanyolország, Svájc és Svédország. Ezekben az országokban az idegenekkel szembeni elutasítás mértéke 40 és 45 százalék között mozgott.

A migrációra vonatkozó kérdések kapcsán kapott eredmények arra is lehetőséget kínáltak, hogy ne csupán az általános idegenellenesség mértékét nézzük, hanem a migránsokkal kapcsolatos különböző narratívákat is külön-külön vizsgáljuk. A kérdések egyik csoportja a közbeszéd migrációra vonatkozó közkeletű sztereotípiáit gyűjtötte egybe (elveszik a munkát, növelik a bűnözést, aláássák a kultúránkat, nem hoznak anyagi hasznot), míg a másik kérdéscsoport inkább a bevándorlás politikai következményeire vonatkozott (meg kell állítani az illegális migrációt, csökkenteni kell a bevándorlók számát, nem kell az integrációt erőltetni). A *2.20. ábra* középső oszlopa a negatív sztereotípiák támogatottságát, míg a harmadik oszlopa a migráció megállítására vonatkozó politika lépések támogatását mutatja. Referenciának az első oszlopba az általános xenofóbia mértékét közöljük.

Az északi skandináv országokat leszámítva (ahol nincs különbség a két megközelítésmód között) minden régióra igaz, hogy az általános elutasítás mögött inkább negatív sztereotípiák működnek, és kevésbé a migrációs politikára vonatkozó elvárások. Ez megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, miszerint a xenofób érzületet nem az adott országban követett bevándorláspolitika, hanem az outgrouptól való pszichológiai elhatárolódás, a generált kollektív félelem, a kulturális dominancia és a morális pánik váltja ki. A köznapi gondolkodásban különösen Oroszországban és Törökországban mutatkozik meg ez a különbségtétel, de az EU keleti régióiban is látványos a különbség.

2.20. ábra: Az általános idegenellenesség aggregált indexének erőssége, és ezen belül a bevándorlókra vonatkozó kollektív negatív sztereotípiák elfogadása, illetve a migránsellenes politika támogatása Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százfokú skálaátlag)

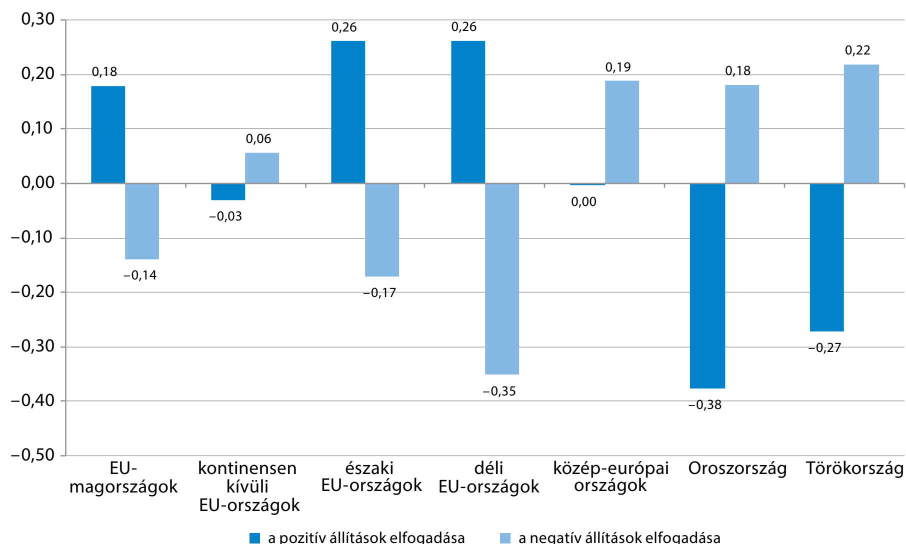

Az idegenellenességre vonatkozó kutatások hagyományosan a megkülönböztető és elutasító attitűdökre helyezik a hangsúlyt. Az ISSP-vizsgálat viszont számos kérdést megfogalmazott az elfogadás és a befogadás szempontjából is. Ez felkínálja a lehetőséget arra, hogy összehasonlítsuk a pozitív és negatív állítások elfogadásának gyakoriságát a különböző régiókban. Az állítások teljes körében végzett faktorelemzésünk eredménye nagyon jól mutatja be az egyes régiók között megfigyelhető relatív különbségeket, melyeket a *2.21. ábrá*n szemléltetünk.

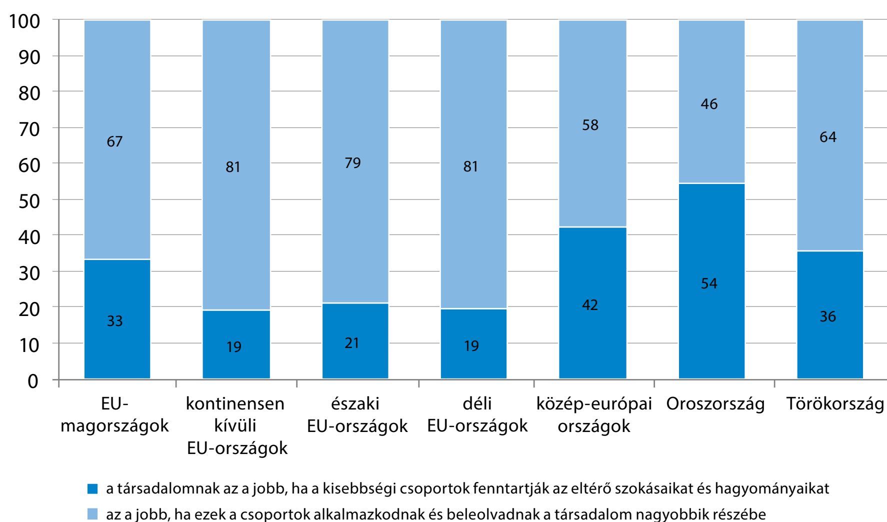
Az EU magországaiban, és különösen a skandináv régióban és a déli országok körében a többi régióhoz képest sokkal elfogadottabbak a pozitív állítások, miközben a negatív állításokkal való egyetértés sokkal gyengébb. Ennek mintegy negatív tükörképe Közép-Európa, Oroszország és Törökország, ahol a nyugati régióhoz képest inkább a negatív állítások népszerűbbek, és különösen az orosz és török válaszadók nem tudnak azonosulni a befogadó és elfogadó migránsokra vonatkozó megfogalmazásokkal.

A xenofóbia a nyugat-európai országokban határozottan alacsonyabb volt, mint a keletebbre fekvő országokban. Másfelől azt látjuk, hogy a nyugat-európai országokban erőteljesen érvényesült az asszimilációs elvárás a kisebbségekkel szemben *(2.22. ábra).* A nyugat-európai országokban a válaszadók igen nagy arányban értettek egyet azzal az állítással, mely szerint *„akik nem sajátítják el teljes egészében országunk kultúráját és hagyományait, azok nem lehetnek teljes értékű állampolgárok”*. Közép- és Kelet-Európában ez a várakozás jóval kevésbé talált követőkre.

2.21. ábra: A migránsok befogadására vonatozó pozitív, illetve negatív állítások elfogadásának faktorstruktúrája Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (faktorszkóráltag)

2.22. ábra: Az asszimilációs és a hagyományőrző álláspontok szórása Európában: EU-régiók, Oroszország és Törökország, 2013 (százalék)

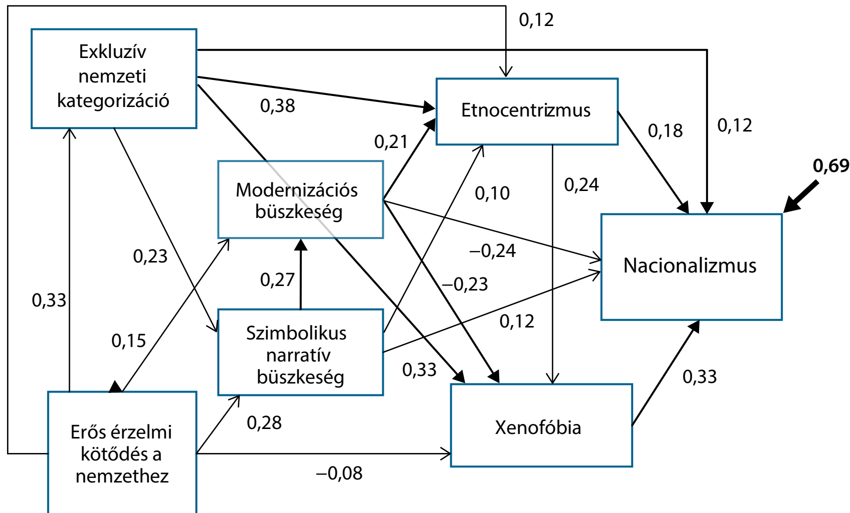
Azt mondhatjuk, hogy Európa nyugati és keleti régióiban a másság elutasításának érzülete egyaránt jelen van, csak a másságra adott reagálás módja különböző. Keleten az asszimilációt lehetetlennek tartó nyílt xenofóbia, Nyugaton az asszimilációs elvárásba bújtatott burkolt xenofóbia jellemző.

A nemzeti identitás magyarázó modelljei

Elemzésünk következő részében arra teszünk kísérletet, hogy folyamatában rekonstruáljuk a nacionalista nézetrendszer felépülését és működését. Ehhez a lineáris regresszió útmodelljének módszeréhez kell nyúlnunk. Ez a módszer lehetővé teszi ugyanis, hogy az egyes társadalomlélektani mechanizmusokat egymásra épülésükben vehessük szemügyre a korábban tárgyalt piramis-modell szellemében, mégpedig úgy, ahogy ezek hatást gyakorolnak a nacionalizmus kialakulására.

Megnézzük, hogy a nemzetre vonatkozó tudáskészlet legfontosabb változói milyen kapcsolatban állnak egymással, ha azt nézzük, hogy milyen utak vezetnek a nacionalizmushoz *(2.23. ábra)*. A modellek azt mutatják, hogy ha a végpont a nacionalizmus, akkor annak meghatározódásában milyen szerep jut az olyan tényezőknek, mint a spontán nemzeti identitás, a kizárásos, szűk nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség szimbolikus vagy modern igazolása, az etnocentrizmus és a xenofóbia.

2.23. ábra: A nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje az EU országaiban, 2013

Magyarázat: Az ábrán azokat a kapcsolatokat mutatjuk be, amelyek felerősítik (vagy éppen gyengítik) a nacionalizmus penetrációját Európában. A nyilak a kapcsolatok irányát jelzik (pozitív vagy negatív irányba az előjeltől függően), a mellett lévő értékek pedig az összefüggések erősségét mutatják. Megkülönböztethetünk közvetlen, a nacionalizmus erősségét magyarázó tényezőket (amikor a nyilak közvetlenül vezetnek a nacionalizmus magyarázatához), illetve áttételes, közvetett hatásokat (amikor a nyilak közvetítő tényezőkön keresztül hatnak a nacionalizmus erősségére).

Ha a közvetlen hatásokat nézzük, azt látjuk, hogy a nemzeti identitás tudáskészletének szinte minden eleme közvetlenül kihat a nacionalizmusra. Erősségét tekintve a legerősebb hatása az idegenellenességnek és az etnocentrizmusnak van: minél inkább utasítja el valaki az idegeneket és zárja ki őket a nemzet közösségéből, és minél inkább értékeli valaki felül a nemzetet a többi nemzettel szemben, annál inkább azonosul a nacionalista ideológia törekvéseivel.

Az útmodellek fontos tanulsága, hogy a modern társadalomfejlődés témáiból táplálkozó nemzeti büszkeség kizárja a nacionalizmus megjelenését, negatívan korrelál a nacionalista felfogással. Eszerint a nacionalizmus ellenszere, ha nemzeti társadalom tagjai arra büszkék, hogy nálunk demokrácia, jólét és egyenlőség van. Ha viszont a modern büszkeségérzet etnocentrizmussal párosul (közvetett hatás), annál inkább válik ez a büszkeség a nacionalizmus ideológiájának megerősítő kognitív hátterévé.

A szimbolikus-narratív büszkeség (a múlt, a kultúra, a nyelv és a történelem) közvetlenül növeli a nacionalista ideológiák erejét. De itt is van ellenkező út: ha ez a büszkeség kapcsolódik a modernizációs büszkeséghez és mentes az etnocentrizmustól (közvetett út), akkor elutasítja a nacionalizmust mint rendszerszervező és rendszerigazoló nézetet.

Az exkluzív nemzeti kategorizáció is fontos kognitív mozzanata és háttere a nacionalista nézeteknek. Ez egy közvetlen hatás, de párosulhat etnocentrizmussal és idegenellenességgel (közvetett hatás), ami ugyancsak növeli a nacionalizmus népszerűségét.

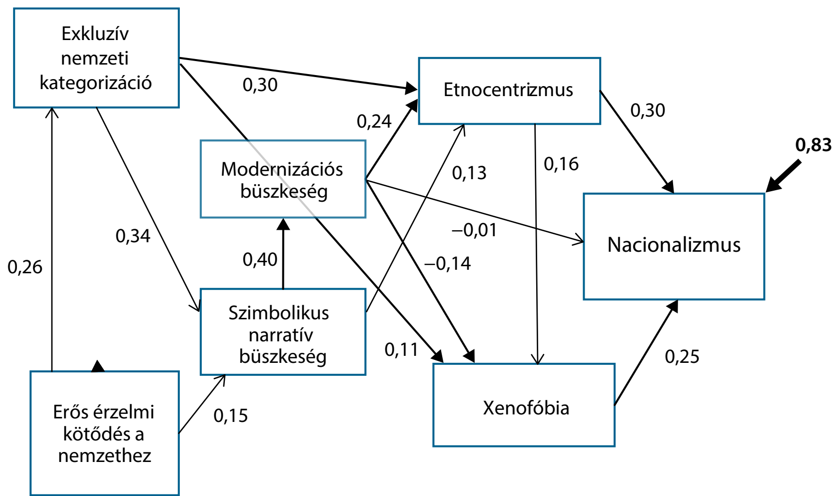
Végül, de nem utolsósorban az a tény, hogy érzelmileg kötődünk hazánkhoz és szeretjük az országunkat, önmagában nem jelenti azt, hogy feltétlenül nacionalistáknak kellene lennünk. Ha megóvjuk magunkat, hogy kizárjunk másokat a nemzeti közösségből csak azért, mert nem születtek ide, nem beszélik jól a nyelvüket és őseik nem voltak olyanok, mint a mi őseink, és ha megóvjuk magunkat az idegenellenességtől és az etnocentrizmustól, akkor úgy lehetünk boldog tagjai a nemzet közösségének, hogy közben a nacionalista eszméktől is megóvjuk magunkat. Talán ez fejezi ki leginkább a patrióta viszonyt a nemzethez és a nemzeti gondolathoz.

Ha az egyes országok vagy régiók szerint külön-külön készített útmodelleket nézzük, a nacionalizmus magyarázó sémái nem mutatnak lényeges különbségeket. Úgy tűnik, hogy a nacionalizmus affektív és kognitív háttere univerzálisan érvényes az unió minden országában.

Kontrollként érdemes Oroszország és Törökország esetei megvizsgálni, mert akkor kiderül, hogy a nacionalizmushoz vezető út e két országban miben különbözik az Európai Unió országaiban talált úttól *(2.24.* és *2.25. ábra)*.

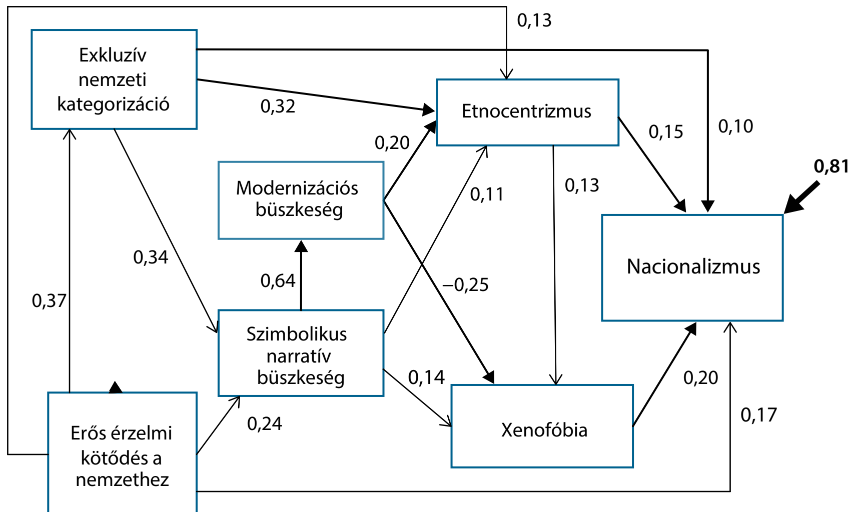
Oroszország esetében lényeges különbség, hogy a magyarázat erősségében az etnocentrizmus megelőzi az idegenellenességet. Az előbbi 0,30-as, az utóbbi 0,20-as *béta*-értéke azt sejteti, hogy az orosz nacionalizmus erejét leginkább Oroszország minden más országgal szembeni felülértékelése és a többi ország leértékelése adja, és csak kevésbé az, hogy az idegeneket elutasítja vagy befogadja az ország. A büszkeség sem magyarázza a nacionalizmus penetrációját közvetlenül, legyen szó az ország modernizációs teljesítményéről vagy az orosz nemzet szimbolikus-narratív súlyától, kivéve, ha az etnocentrizmussal párosul. Az orosz nacionalizmus kognitív lélektani ereje az etnocentrizmusában van legfőképp (Thompson 2000).

2.24. ábra: Az orosz nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje, 2013

A kétfajta büszkeségérzet amúgy Európával összehasonlítva sokkal szorosabban összetartozik, sokkal nagyobb a büszkeség kettős profiljának a szimbiózisa. A spontán érzelmi kötődés szerepe pedig sokkal inkább leválik arról a kognitív térről, ami a nacionalizmus erőforrását jelenti az orosz társadalomban. Mint ahogy az exkluzív nemzetfelfogás sem párosul közvetlenül a nacionalista nemzeti ideológiához.

2.25. ábra: A török nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje, 2013

A török nacionalizmus magyarázó tere viszont inkább hasonlít az európai mintához, bár különbségek itt is vannak. Az idegenellenesség, az etnocentrizmus és az exkluzív nemzetfelfogás sze-

repe a török nacionalizmus elterjedésében hasonló az európai tendenciákhoz. A török nemzeti büszkeség viszont önmagában nem kapcsolódik a török nacionalizmushoz, legyen szó a modernizációs teljesítményekről vagy a szimbolikus-narratív mozzanatokról. A spontán, érzelmi alapú nemzeti kötődés itt sem kapcsolódik közvetlenül a nacionalista eszmékhez, ám az idegenellenességgel sem mutat kapcsolatot, szemben Európával.

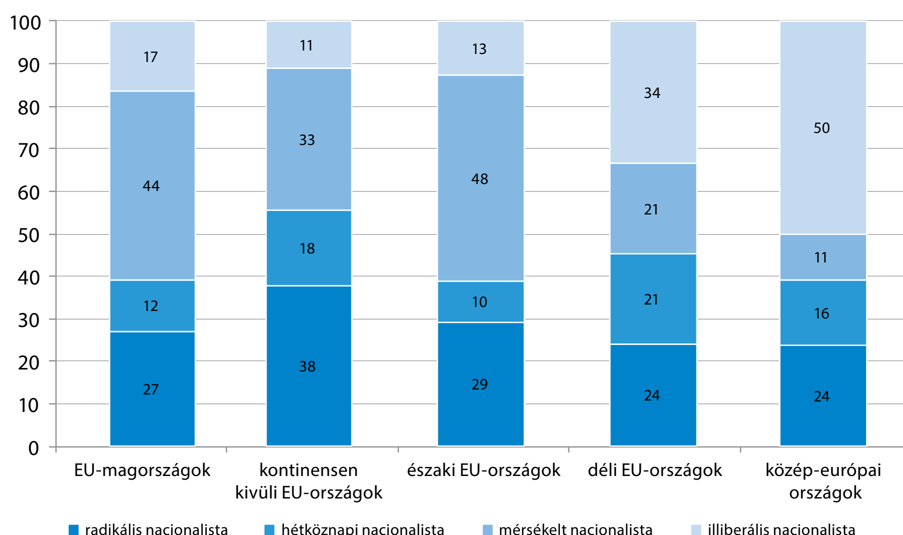
A nemzeti identitás típusai

Az útmodellek csak azt mutatják meg, hogy mi a szerkezete a nemzet identitásnak, milyen változók határozzák meg a végpontként választott nacionalizmust. Az útmodellek alapján nem tudunk semmit mondani arról, hogy a populáció miként oszlik meg a nemzeti identitás jellege alapján. Ennek a kérdésnek a megválaszolására klaszterelemzés végeztünk az útmodellbe bevont változók segítségével.

A klaszterelemzés alapján négy csoportra bukkantunk, melyek tagjai a nemzeti identitást meghatározó változók alapján jellegzetesen különböztek egymástól az európai országok mintáiban. Együtt kezelve az összes mintát azt találtuk, hogy a második leggyakoribb csoport (28%) tagjai a klaszterelemzésbe bevont összes dimenzióban erős nacionalizmusra utaló választ adott. Ennek alapján kapta ez a csoportot a *radikális nacionalista* nevet. A második csoport, amelyik amúgy a legkisebb arányban fordult elő a mintában, a *hétköznapi nacionalisták* típusa (15%). E csoport számára a nemzeti identitás elsődlegesen magától értetődő viszonyulás, amelyet kritikus helyzetek tudnak ideiglenesen aktiválni (háború, terrorista támadások, kiemelkedő sportsikerek). A harmadik elég nagy számosságú csoport a *mérsékelt nacionalisták* típusa volt (31%). Ez a csoport nem jellemezhető sem kirívó nacionalizmussal, sem etnocentrizmussal, és a xenofóbia sem jellemző rájuk. Ezzel szemben a nemzeti büszkeség elevenen él bennük, amelyet mind a modern tematika, mind a szimbolikus tematika éltet. Közel érzik magukat a nemzethez mint csoporthoz, de viszonylag szűkre szabják a nemzeti tagsághoz szükséges kritériumok körét. Végül a negyedik jelentős csoport az *illiberális nacionalisták* (25%) voltak. Elsődlegesen abban különböznek a radikális nacionalistáktól, hogy a nemzeti büszkeséget elsősorban a szimbolikus témákból merítik, és hiányzik belőlük az etnocentrikus elköteleződés. De egyébként erős bennük a nacionalizmus és a xenofóbia, és közel érzik magukhoz a nemzetet, amihez tartoznak.

Az egyes csoportok arányai az európai régiók függvényében jellegzetesen változtak *(2.26. ábra).*

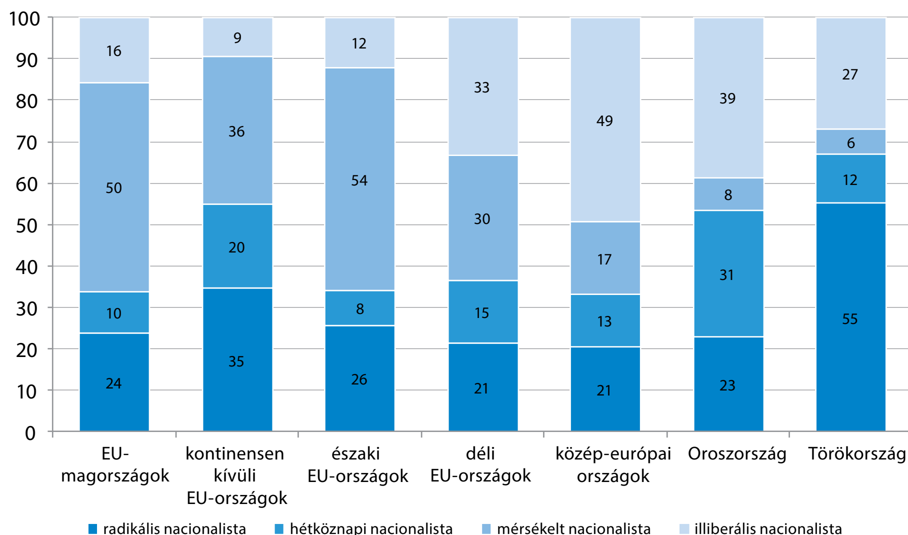
2.26. ábra: A nemzeti identitás típusai az EU régióiban, klasztercsoportok regionális arányai, 2003 (százalék)

Az „illiberális nacionalisták" aránya nyugatról keletre, északról délre haladva meredeken nő. Ez egyértelműen bizonyítja, hogy Szűcs Jenő (1983) elmélete ma is él. A másik, a régi elméletet erősítő tendencia, hogy a mérsékelt nacionalisták arány keletről nyugatra, illetve északról délre haladva meredeken csökken. A nemzeti ideológia szempontjából rezisztens hétköznapi nacionalizmus leginkább Dél-Európa országaiban van jelen. Az ábra legérdekesebb eredménye, hogy a radikális nacionalizmus régiótól függetlenül egész Európában, ha nem is domináns mértékben, de azért szemmel láthatóan jelen van. Az adataink 2003-ból származnak, de későbbi események előrejelzéseként is felfoghatók, mint például a Brexit és xenofób-iszlamofób jelenségek előretörése Nyugat-Európában.

A kép alig változik, ha Oroszországot és Törökországot is bevonjuk az elemzésbe *(2.27. ábra)*. Nem meglepő, különösen a későbbi fejlemények ismeretében, hogy Törökország esetében igen magas a radikális nacionalisták előretörése. Oroszország esetében viszont feltűnő, hogy milyen nagy arányban találunk ebben az országban „hétköznapi nacionalistákat", bár feltehető, hogy a 2003-as adatfelvétel óta csökkenhetett az arányuk. Ezt a feltevést erősíti, hogy már 2003-ban is meglehetősen sokan voltak Oroszországban az illiberális nacionalisták.

2.27. ábra: A nemzeti identitás típusai az EU régióiban, Oroszországban és Törökországban, klasztercsoportok regionális arányai, 2003 (százalék)

Európai identitás, nemzeti identitás

Az európai egyesülési folyamat alapkérdése, hogy képes lesz-e az Európai Unió olyan szoros integrációt és európai identitást nyújtani a tagországok polgárai számára, amely „versenyképes" lehet a történelmi és évszázados politikai hagyományokból táplálkozó nemzeti identitással. Ebben a részben arra keressük a választ, hogy hol tart a közös európai tudat fejlődése, mely országcsoportokban alakult ki erősebb európai identitás vagy éppen hol figyelhető meg gyengébb kötődés, változott-e az elmúlt évtizedben az Európához való viszonyuk. Napjainkban ez a kérdés egyre fontosabbnak tűnik, hiszen az utóbbi évek kihívásai és válságai (2008-as pénzügyi válság, görög válság, menekültkrízis, Brexit) jelentősen kikezdték az EU politikai rendszerét, a közös európai politika és értékközösség eszméjét.

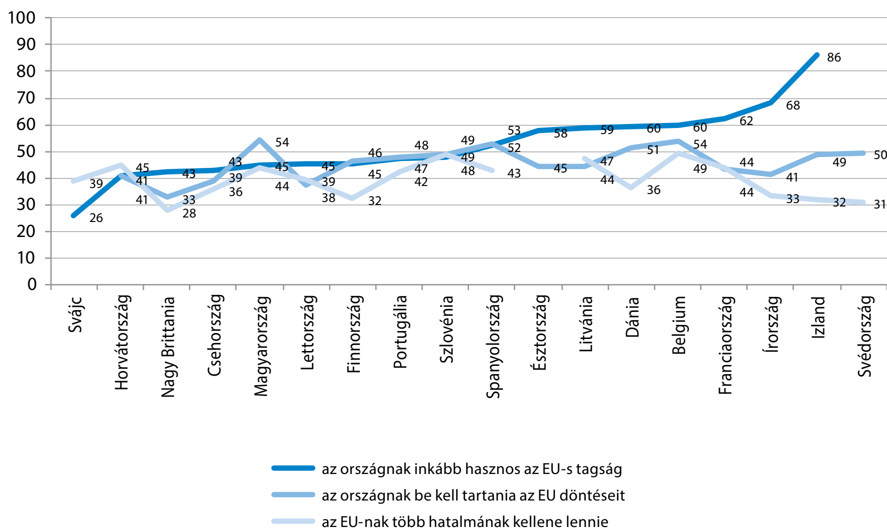
Az Európai Unió története egy bővülő és egyre komplexebb egyesülési folyamatként írható le. A kezdeteket szélesedő biztonságpolitikai, gazdasági és piaci integráció jellemezte, mely közvetlenül vezetett a politikai együttműködés fázisaiba. A politikai integráció kikényszerítette az unió politikai közösségként való meghatározásának az igényét, ami azzal is járt, hogy a közösség egyre szélesedő táborának tagjai számára a közösséghez való tartozás tartalmát is végig kellett gondolni. Ennek a folyamatnak szükségszerű következménye, hogy az elmúlt évtizedben az unió számára kiemelt kérdéssé vált a tagállamok politikai jogi státuszának és egymáshoz való viszonyának újragondolása, a közösséget összetartó jogi és társadalmi normák tartalmának tisztázása, az európai alkotmány létrehozása, illetve az európai identitás kérdésének kibogozása (Deflem–Pampel 1996). Ez utóbbinak különös jelentőséget ad, hogy miközben

az európai egyesülés folyamata jórészt a geopolitikai realitások, a különböző kormányzatok politikai akarata és a nemzetállami érdekek mentén alakult az elmúlt évtizedekben, a létrejött „szövetség” egyre kevésbé nélkülözheti az EU-hoz tartozó országok polgárainak megerősítő támogatását, és ennek alapján egy széles körű társadalmi és politikai legitimációt.[9]

Az Európai Unió polgárai számára a sűrűsödő problémák egyre élesebben vetik fel azt a kérdést, hogy Európa polgárai mitől várhatják a biztonságukat, a jólétüket és politikai értékeik megőrzését, és ebben milyen szerepet játszhat a nemzeti alapon szerveződő politizálás szemben a közös európai megoldásokkal.

Az ISSP nemzeti identitás kutatása már a kezdetektől kiemelt kérdésnek tekintette az EU kontextus részletesebb feltárását. A kutatás lehetőségei szűkre szabták a feltehető kérdések körét, de három fontos szempont mind a három vizsgálati időszakban szerepelt a kérdőívben *(2.28. ábra)*. Ezek a kérdések a következők voltak: *„Ön szerint az országának inkább előnyös vagy káros az európai uniós tagság?” „Az országának még akkor is be kell tartania az Európai Unió döntéseit, ha az adott döntéssel nem ért egyet?” „Az Európai Uniónak általában sokkal több, több, ugyanannyi, kevesebb vagy sokkal kevesebb hatalmának kell lennie, mint a tagállamok kormányainak?”*

2.28. ábra: Az EU támogatottsága a tagországokban 3 szempont szerint, 2013 (százfokú skálaátlag)

A legáltalánosabb megfogalmazás esetében, nevezetesen, hogy az országnak előnyös vagy hátrányos az EU-hoz való tartozás, a vizsgált országok közvéleménye nagyon eltérő beállítódást mutat. Franciaország kiemelkedően pozitív a kérdésben (sajnos Németországban a kér-

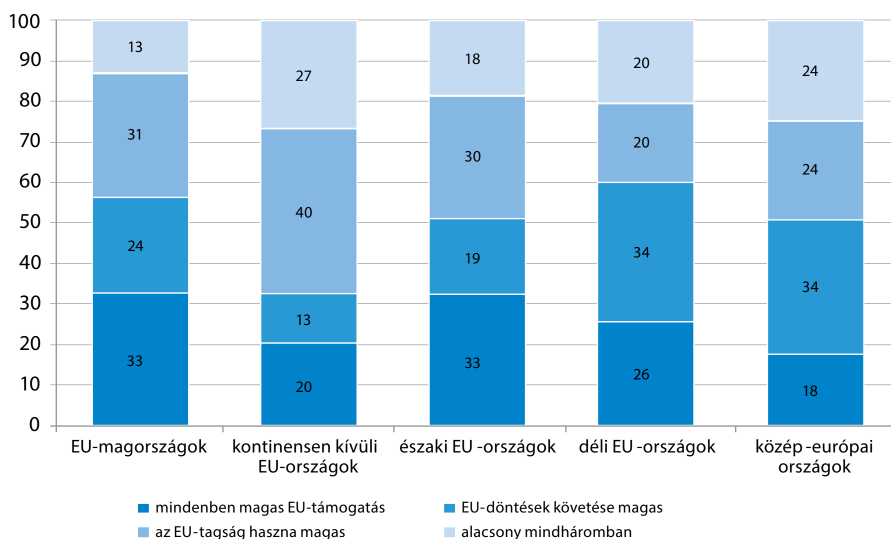
[9] Az alkotmányozási folyamat korábbi kudarca épp ennek a dilemmának a megoldatlanságára hívta fel élesen a figyelmet.

dést 2013-ban nem tették fel), Belgiumban, Dániában, a két balti államban és Spanyolországban ugyancsak optimista a közvélemény. Ezzel szemben Csehország, Magyarország, Lettország és Finnország inkább szkeptikus a kérdésben. A kontinensen kívüli EU-tagországok ellentétes képet mutatnak: Írország nagyon pozitív az EU-val kapcsolatban, ezzel szemben Nagy-Britanniában a válaszadók nagyon kritikusak.

Az európai uniós közös döntések támogatásában és az EU hatalmi súlyának kérdésében az egyes országok közötti különbségek sokkal kisebbek. Az országok véleményátlaga középen sűrűsödik, ami arra utal, hogy a közvélemény nagyon megosztott minden országban. A megosztottság Írországban és Dániában látszik legszemléletesebben. Ebben a két országban az embereket élesen polarizálja az EU-tagságból járó előnyök és hátrányok megítélése.

Az EU-val kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat együttesen kezelve típusokat kerestünk, és klaszteranalízissel négy profilt sikerült megkülönböztetnünk. Ezeket mutatja be a *2.29. ábra*.

2.29. ábra: Az EU támogatottságára vonatkozó klasztertipológia az EU régióiban, 2013 (százalék)

Azoknak az aránya, akik feltétlenül támogatják az EU-tagságot és az uniós politika erősítését, főképp a magországokban és Skandináviában magas, ahol eléri a megkérdezettek egyharmadát. Az ellentétes póluson az EU-szkeptikusok vannak. Az EU-szkeptikusok aránya egyik régióban sem éri el a megkérdezettek egynegyedét, leszámítva Nagy-Britanniát, ahol viszont meglehetősen polarizált a közvélemény (Közép-Európában közelíti az egynegyedet). Figyelemre méltó az EU hasznosságát hangsúlyozók magas aránya a kontinensen kívüli EU-országokban (40%), ami feltehetően Írországnak tudható be. A mediterrán régióban és Közép-Európában viszont a relatív többség az erőteljesebb döntési képességet pártolja az EU részéről. Ez egyálta-

lán nem magától értetődő, hiszen Közép-Európában 2015-től éppen ebben a kérdésben lángolt fel szélsőségesen a nemzeti szuverenitás érvényesítésének az igénye.

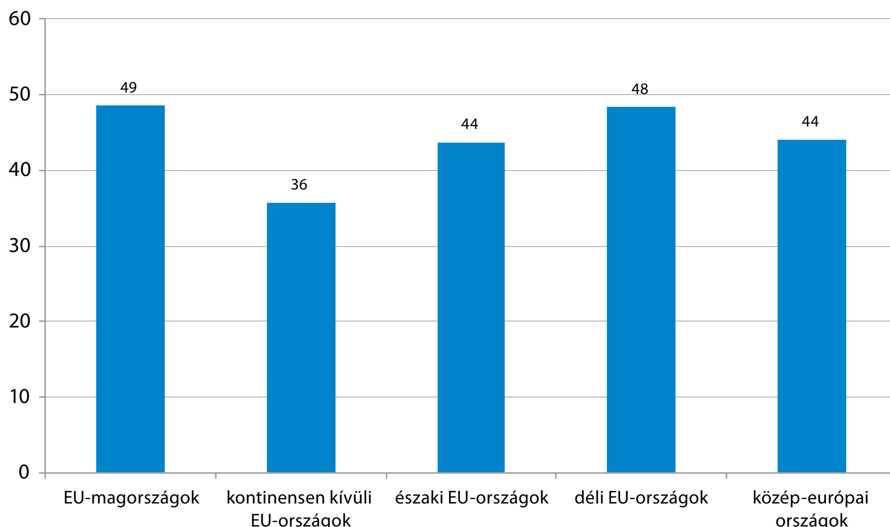
Országok szerint vizsgálódva további fontos különbségek tűnnek fel *(2.3. táblázat)*. A leginkább EU-párti országok Belgium, Dánia, Izland és Spanyolország. Az EU-szkepticizmus viszont Csehországban és Nagy-Britanniában kimagasló erejű, viszont Magyarországon átlag alatti. Nagy-Britannia és Írország szélsőségesen eltérő módon gondolkodik az EU-ról: az előbbiben a szkeptikusok aránya 2013-ban 45 százalék volt, miközben Írországban a lakosság mindössze 15 százaléka EU-szkeptikus. Minden második ír hasznosnak tartja az EU-t.

2.3. táblázat: Az EU támogatottságára vonatkozó klasztertipológia az EU 15 országában (százalék)

Ország	**Mindenben magas EU-támogatás**	**EU-döntések követése magas**	**Az EU-tagság haszna magas**	**Alacsony mindháromban**	***Összesen***
Belgium	36,5	30,0	23,3	10,2	*100,0*
Csehország	15,4	29,8	19,5	35,4	*100,0*
Dánia	40,7	17,0	21,7	20,6	*100,0*
Finnország	16,5	34,7	20,6	28,1	*100,0*
Franciaország	28,6	18,2	38,2	15,0	*100,0*
Horvátország	13,6	34,6	23,3	28,5	*100,0*
Írország	26,7	9,2	49,5	14,6	*100,0*
Izland	40,0	1,3	58,7	0,0	*100,0*
Lettország	12,6	25,5	35,1	26,8	*100,0*
Litvánia	22,9	25,5	42,1	9,5	*100,0*
Magyarország	21,6	53,7	6,0	18,7	*100,0*
Nagy-Britannia	10,6	18,2	26,2	45,1	*100,0*
Portugália	20,6	36,2	21,8	21,4	*100,0*
Spanyolország	30,1	33,2	17,9	18,9	*100,0*
Szlovénia	22,8	37,2	24,1	15,9	*100,0*
Összesen	*24,8*	*26,8*	*27,9*	*20,5*	*100,0*

Ha mindhárom állítás mentén egy általános EU-párti és EU-szkeptikus skálát hozunk létre, akkor az eredmények jól mutatják az európai közvéleményt átható erőteljes bizonytalanságot az EU megítélésében *(2.30. ábra)*. Egyetlen régió átlagértéke sem éri el az 50 százalékot, ami jelzi a közgondolkodás alapvető ambivalenciáját és relatív szkepszisét. Különösen a Nagy-Britannia mutat alacsony skálaértéket (36%), ami feltehetően Nagy-Britannia közgondolkodását képezi le, szemben az írek előbb említett pozitív attitűdjével az EU-val kapcsolatban.

2.30. ábra: Az EU támogatottságának aggregált indexe, 2013 (régiók indexátlaga)

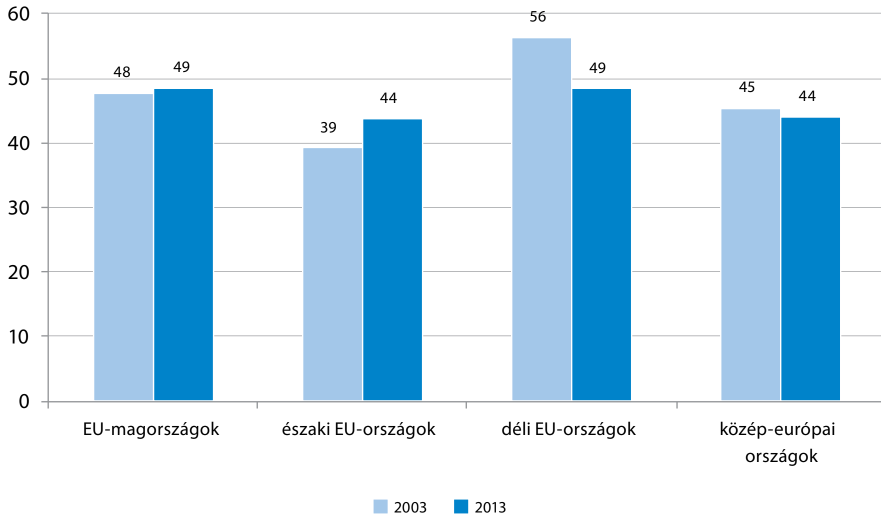
Megjegyzés: Norvégiában, Németországban, Szlovákiában, Oroszországban és Törökországban az EU-ra vonatkozó kérdéseket nem tették fel.

A 2013-as helyzet megítélése tovább finomodhat, ha az eredményeinket a 2003-as kutatás adataival hasonítjuk össze. Az összehasonlítás legfontosabb tanulsága, hogy az európai közvélemény ambivalens és kritikus nézőpontja az EU-val kapcsolatban nem új keletű fejlemény, hiszen az eltelt tíz év alatt nagyon lényeges elmozdulások a véleményekben nem figyelhetők meg. Ami mégis figyelemre méltó, hogy a skandináv országokban szignifikánsan nőtt az EU-pártiság, miközben Dél-Európában csökkent egy korábbi relatíve magas értékről *(2.31. ábra)*.

Végezetül érdemes megvizsgálni, hogy az EU-pártiság milyen összefüggéseket mutat a korábban tárgyalt nemzeti érzülettel és különösen a nacionalizmussal. A következő lineáris regressziós útmodell azt mutatja be, hogy ha a végpont az EU-pártiság, akkor annak meghatározódásában milyen szerep jut az olyan tényezőknek, mint a spontán érzelmi kötődés Európához, a kizárásos, szűk nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség szimbolikus vagy modern igazolása, az etnocentrizmus, a xenofóbia és a nacionalizmus *(2.32. ábra)*.

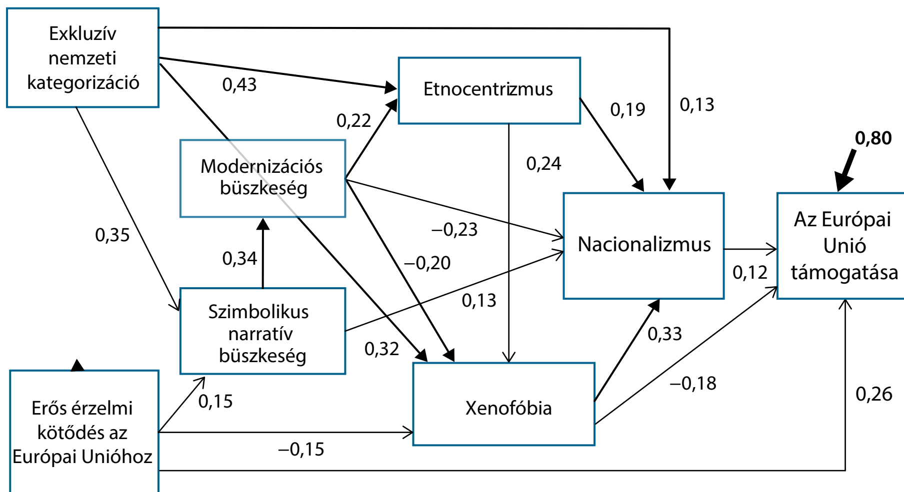
Az EU-pártiságot két, egymástól jórészt független gondolati mechanizmus befolyásolja. Meglepő módon az Európához való közelségérzet érzelmi töltésének van a legerősebb közvetlen hatása van az unió támogatására. Ez minél erősebb, annál inkább várható az európai uniós identitás felerősödése. Emellett a közelségérzet közvetlenül is gyengíti a nemzeti bezárkózásból és etnocentrizmusból fakadó idegenellenességet, ami ugyancsak az EU fontosságának a hangsúlyozásához vezet.

2.31. ábra: Az EU támogatottságának aggregált indexe, 2003 és 2013 (a régiók indexátlaga)

Megjegyzés: 2003-ban az ISSP vizsgálatban nem minden ország és régió képviseltette magát.

2.32. ábra: Az EU támogatottságának lineáris regressziós útmodellje az EU tagországaiban

A másik tényező a nacionalizmus penetrációja. Minél inkább azonosul a válaszadó a nacionalista eszmékkel, annál kevésbé támogatja valaki az európai integrációt. A nacionalizmus mögött pedig mindazok a kognitív tényezők az európai egyesülés gondolata ellen hatnak, amelyek a nacionalista eszmék elfogadásához vezetnek, mint például az etnocentrikus beállítódás, az exkluzív nemzeti kategorizáció vagy az EU érzelmi elutasítása.

A kettő között csupán az idegenellenesség teremt kapcsolatot. A bezárkózó nemzettudat szükségszerűen elutasítja az idegen, a másság, a bevándorló és a menekült elfogadását és befogadását, ami ütközik az európai közös értékekkel és az európaiság érzelmi töltésével. Ha viszont valaki függetleníteni tudja magát a nemzet hagyományos, exkluzív, kulturálisan homogenizáló, historizáló, etnicista, a nemzeti érdekeket mindenek fölé helyező felfogásától, akkor nyitottá válik az elfogadó a kulturálisan befogadó szemlélet iránt, ami pedig egy nemzetek feletti közös európai világhoz való tartozás érzetét hozza magával. Azt az érzést erősíti, hogy egyszerre vagyunk a nemzeti közösség tagjai, és egyszerre európaiak. Ezt fejezi ki a kettős, a nemzeti állampolgár és az uniós polgár jogi státusza és a nemzetin átnyúló közös identitás tartalma.

Ezért is lehet kiemelt jelentősége a 2015-ben Európa-szerte lezajlott migrációs és menekültkrízisnek. Ha valóban ez a krízis növelte az idegenellenességet Európában – ahogy ezt a kutatások napjainkban jelzik –, és felerősíti a hagyományos nacionalista politikai törekvéseket – mint ahogy ezt az elmúlt évben megfigyelhettük Nyugat- és Közép-Európa országaiban –, akkor ez súlyosan alááshatja az európai integráció legitimációját, és csökkentheti Európa lakossága körében a közös érdekek fontosságát és az európai kötődés és identitás erősségét.

Következtetések

Az egyes európai országokban a nemzeti és az európai identitás tárgykörében végzett nemzetközi összehasonlító kutatások eredményei azt mutatják, hogy egyes országok történetileg meghatározott regionális pozíciója mind a mai napig hatással van arra, hogy az egyes országokban milyen gyakorisággal fordulnak elő a nemzeti azonosulás mintái. Adataink azt mutatták, hogy Szűcs Jenő (1983) elmélete Európa három történeti régiójáról ma sem veszítette el érvényét. Másfelől azt is tapasztaljuk, hogy az Európai Unió, ha lassan és tétovázva is, de a tagországok társadalmaiban fokozatosan kialakít egy olyan kisebbséget, mely képes és hajlandó lemondani a nacionalizmus szimbolikus előnyeiről, és határozottan támogatja az EU tagjainak integrációját. Ezáltal várható, hogy Európa történeti régiói közötti különbségek elhalványulnak. Törökország és Oroszország példája viszont azt mutatja, hogy az EU és az EU-n kívüli európai országok között a szakadék továbbra is megmarad.

3. fejezet
AZ IDEGENEKKEL SZEMBENI ATTITŰDÖK EURÓPÁBAN

Európa válsága és az idegenellenesség

Az Európai Unió fennállásának legsúlyosabb válságát éli át napjainkban. Az EU elmúlt hatvan évének története páratlan békét és prosperitást hozott a kontinensen. Először születtek olyan generációk Európában, akik soha nem tapasztalták meg a háborúk borzalmait, és egyre több országot ötvöz egybe az együttműködés és a közös érdekek minél sikeresebb megvalósításának az eszméje. És bár voltak nehezebb pillanatai az EU-nak, mint például a 2008-as gazdasági válság, de ezeket a közös politika (Görögországot leszámítva) még sikeresen tudta kezelni.

Paradox módon az EU első átfogó és igazán súlyos válságát nem az integráció belső rendszerének megrendülése indította be, hanem egy alapvetően kívülről jövő kihívás, nevezetesen a 2015-ben megindult menekülthullám. Mint azonban kiderült, a 2015-ös év drámai eseményei (a 2016-os évet még nem is látjuk tisztán) nem csupán egy hatalmas migrációs kihívást jelentenek Európa számára, hanem felszínre hozta az unió súlyos belső problémáit is.

Ezek közül csak néhányat érdemes itt megemlíteni. Az első alapvetően fontos kérdés – bár talán meglepő módon még az egyszerűbbek közé tartozik – az EU határainak a védelme, az egységes határellenőrzés problémája, a menekültek regisztrációja és a menekültkérelmek egységes elvek szerinti elfogadása, az arányos befogadás, az erőforrások megosztása és a menekültekkel kapcsolatban széles körű humanitárius segítségnyújtás. Ezeknél azonban súlyosabb probléma a tagországok szoros együttműködésének a gyengesége, a mindent átható kölcsönös bizalmatlanság, a közös megoldások helyetti széthúzás, a politikai ellenségesség és gyanakvás. A válság kapcsán felszínre került az EU hatalmi és igazgatási rendszerének a gyengesége és tehetetlensége, Brüsszel döntésképtelensége és a nehezen mégis megszülető döntések végrehajtásának teljes hiánya. Hiányoznak azok a hatalmi intézmények és végrehajtó testületek, amelyek ilyen krízishelyzetben sikeresen tudnának megbirkózni a feladatokkal. Pedig ilyen krízis bármikor bármilyen kérdésben előjöhet a jövőben. Az intézményszintű és hatalmi problémák oda vezettek, hogy az Egyesült Európa politikai eszméje válságba került. A széthúzás és ellenségesség alapján szerveződő hagyományos nemzetállami eszmével szemben megszületett Egyesült Európa víziója kérdőjeleződik meg a tagországok önző, nacionalista és populista törekvéseiben. A nemzetállamok önző és a saját érdekeiket a többiekkel szemben kikényszerítő politikája megrendíti a nemzetállamokon túlnyúló, modern európai értékazonosságban való

hitet, megkérdőjelezve olyan alapvető értékeket, mint a szabadság, az unió, a demokrácia, az univerzális emberi jogok, a szolidaritás, a tolerancia és egymás elfogadása, a bizalom, az együttműködés és az önkorlátozás. Mindezek hatására egyfelől még a kevésbé szélsőséges politika mezőben is egyre népszerűbbé válik az a politikai elképzelés, hogy egy szorosabb, a nemzetek feletti integrációval szemben egy lazább, konföderatív alapú, erős nemzeti szuverenitás elvén szervezett Európára lenne inkább szükség. Másfelől felerősödnek Európa számos országában a szélsőséges, nacionalista, soviniszta, populista pártok, és felerősödik az a fajta közbeszéd, ami nem mentes az autoritarianizmus, a kulturális dominancia, a kulturkampf, a rasszizmus, az antiszemitizmus, a homofóbia, az iszlamofóbia és minden más hasonló előítéletes gondolkodástól és megnyilvánulástól (Altemeyer 1981).

A menekültkrízis tehát a politikai válságon felül közvetlenül is kihat a köznapi viselkedésre, a mindennapi kultúrára és az emberek egymás közötti kapcsolataira. Amit megfigyelhetünk napjainkban, és ami talán a legaggasztóbb következménye a jelenleg kialakult helyzetnek, hogy az EU számos országában a társadalmi mélyrétegekbe és az emberek egymás közti kapcsolataiba is lecsorog a politikai és az értékeket aláásó morális krízis. Sok helyen megfigyelhető egyfajta resszentiment[1], a másokkal szembeni irigységgel vegyes ellenszenv és utálat, a tehetetlenségből fakadó bosszúvágy, az agresszió és a diszkrimináció. A saját sorsuk alakulásáért, a szerencsétlenségekért és a rossz helyzetért sok ember hajlamos a saját magán kívüli okokat, leggyakrabban másokat felelőssé tenni. Az önbecsülés és az önbizalom helyett sokan ellenségképeket gyártanak, ami magyarázatul szolgál helyzetük igazolására. A menekült és a gazdasági bevándoroló, az IDEGEN ideális alany ennek megszemélyesítésére.

Kérdés azonban, hogy a korábban hirdetett új közös, nyitott, befogadó és toleranciára épülő európai értékvilág képes volt-e alternatívát kínálni ezzel a resszentiment érzülettel szemben, és csak az aktuális krízis, a morális keretek szétesése, valamint az ebből kibontakozó morális pánik okozza a jelenleg megfigyelhető kulturális feszültségeket a régió számos országában. Vagy a politikai és gazdasági egyesülés folyamatának a sikere korábban elhalványította a mindennapok korán sem idealizálható mentális jellemzőit? Vajon az elmúlt évtizedek egyre szélesedő európai integrációja, ami nemcsak a gazdaság, a szolgáltatások vagy a tőke, de a munkaerő, a tudás, a személyes karrierlehetőségek és a kultúra terén is komoly sikereket könyvelhetett el, együtt járt-e egy szélesebb és mélyebb, több száz millió embert érintő politikai szocializációval, aminek az esszenciája egy európai uniós állampolgári tudat megszületése lenne?

Mindez különösen érdekes kérdés lehet azoknak a szakembereknek és értelmiségieknek, akiknek a munkája közvetlenül is kapcsolódik a jövő generáció oktatásához, neveléséhez és politikai szocializációjához. Ha ugyanis azt gondoljuk, hogy a közös Európa nem csupán egy hatékony vállalkozás az itt élők életének jobbítására, de egy közös európai mentalitás és identitás is, akkor a jövő Európájának sikere azon múlik, hogy a fiatalabb generációkat ez mennyire érinti meg, és mik azok a visszahúzó erők, amelyek megakadályozhatják egy közös európai 'nyelv', kultúra és identitás létrejöttét.

[1] Lásd erről Nietzsche (1996).

Elemzésünkben ehhez a kérdéshez szeretnénk néhány adalékot szolgáltatni két empirikus kutatás (GFE és ISSP) eredményei alapján. A kutatások időben a menekültválság előtt néhány évvel zajlottak. Ez hiányérzetet kelthet az olvasóban, hiszen az elmúlt év megrázó eseményei különösen izgalmassá teszik annak vizsgálatát, hogy miképp alakult az idegenekkel szembeni attitűd Európa különböző országaiban, és ez hogyan befolyásolja európaiságunkat és nemzeti identitásunkat (EP 2015, Wike–Stokes–Simmons 2016). Másfelől az időbeli távolság előnyökkel is jár: egy sokkal kevésbé feszült és politikailag hiszterizált világban vizsgálhatjuk az idegenekkel és a bevándorlókkal kapcsolatos nézeteket, és nem csupán az idegenellenesség mértéke érdekel minket, hanem keressük azokat a szélesebb szociológiai meghatározókat és kognitív, illetve affektív gondolkodási mechanizmusokat, amelyek hatással lehetnek az idegenekre vonatkozó köznapi attitűdökre.

Elméleti megfontolások

Ahhoz, hogy érdemben tudjunk kutatási eredményeinket értelmezni, érdemes előzetesen néhány elméleti fogódzót kijelölni. Tisztáznunk érdemes, mit is jelent az idegen fogalma, és milyen elméleti magyarázat adható az idegenellenesség gyakran tapasztalt jelenségére. Alfred Schuetz „Az idegen” című korszakos tanulmánya 1944-ben úgy határozza meg az idegen szó értelmét társadalomfilozófiai nézőpontból, hogy az idegen szó jelentése a saját csoport otthonosságában nyeri el a jelentését (Schuetz 1944). Általánosságban ez azt jelenti, hogy mindanynyian születésünktől fogva tartozunk valahová, legyen szó akár a családról, akár kisebb közösségekről, vagy éppen társadalmi nagycsoportokról. A saját csoport magától értetődősége a saját közösség evidenciája. Ismerjük és értjük a másikat, a megértés evidenciának tűnik. Közös a nyelvünk, közös a kultúránk. Összetartozás és szolidaritásérzet fűz minket egymáshoz. Látásunk elégségesen koherens, tiszta és konzisztens. Ahogy Schuetz szellemesen írja, a saját csoporthoz való tartozás az élet minden területén receptekkel szolgál, hogyan viselkedjünk, hogyan gondolkozzunk, és miképp építsük fel saját énünket és identitásunkat.

Az idegen fogalma mindennek éppen az ellenpárja. Az idegen eredendően nem él velünk együtt, nem közülünk való. Az idegent nem ismerjük, félünk az ismeretlentől, félünk az idegentől, bizonytalanság és frusztráltság jellemzi a gondolkodásunkat. Amikor idegennel találkozunk, hiányzik bennünk a megértés közös kódja. Az idegenséggel kapcsolatos tudatlanságunk inkoherens gondolkodásra hajlamosít bennünket, és ennek rövidre zárása, amikor nem is foglalkozunk az idegen megértésével. A megszokott és természetes kulturális minták nem működnek az idegenekkel való kapcsolatunkban. Nincsenek kipróbált, kéznél lévő receptek, hogyan viszonyuljunk hozzájuk. Hiányoznak az erre vonatkozó tapasztalatok.

Mindez pedig kihat az idegen pozíciójára is. Mivel az idegen sem rendelkezik a befogadó közeg mintáival, nyelvével, kultúrájával, kívülálló marad, és folyamatosan ingadozik a kívülállás és a meghittség között. Habozik és bizonytalankodik, gyanúperrel kezeli a befogadókat, hiszen számára éppen ők jelentik az idegent.

Az idegennel és rajta keresztül egy másik kultúrával történő találkozás tehát egy olyan különleges helyzet, amely az egyén számára – legyen szó a befogadóról vagy az érkezőről – különleges lélektani és szociológiai helyzetet teremt, tele gyanakvással, félelmekkel, kommunikációs nehézségekkel, érdekütközésekkel. A sajátos helyzet, amelyet a közelség és távolság sajátos viszonya határoz meg egyszerre, szükségszerűen magában hordozza a résztvevők idegenségérzetét és az ebből következő konfliktusokat.

De az idegen és a befogadó kapcsolatát nemcsak az objektív helyzet ellentmondása és a személyes lélektani hatások alakítják, de legalább ennyire fontosak a csoportok alkotta kollektív normák is. Itt érdemes rákanyarodnunk a másik fontos elméleti kiindulópontra, nevezetesen a *csoportokkal szembeni elutasítás elméletére* is (*Group focused enmity syndrome*) (Zick et al. 2008). Ha nem egyéni, hanem csoportszinten vizsgáljuk az idegen és a befogadó kapcsolatát, primer szinten a konkrét csoportok kapcsolatát meghatározó kulturális különbségekből és elutasításból fakad a csoportok közötti ellenségesség. Ezt természetesen, ahogy Schuetz kapcsán írtuk, személyiség-lélektani tényezők is okozhatják, de mögötte egy általános mechanizmus is állhat (ezért nevezhetjük ezt egyfajta szindrómának). Erre hívják fel a figyelmet a GFI-szindróma kitalálói, élükön Wilhelm Heitmeyerrel (2002).

Az elmélet szerint a társadalomban elterjedt jelenség az, hogy az erősebb csoportok leértékelik és hátrányosan megkülönböztetik a gyengébbeket, ami kulturális egyenlőtlenségek rendszerszintű ideológiájából fakad. Ennek deklarált célja, hogy fenntartsa az alá- és fölérendeltséget az egyes csoportok között. A többségi csoport vélt kockázatai (a kisebbség kulturális és civilizatórikus állapota, nyelvi és kulturális mássága, vagy éppen gazdasági hiábavalósága) és ezek minimalizálása igazolja a kisebbség megkülönböztetését. A különböző külső csoportokkal (outgroup) szembeni előítéletek ezáltal egymással összefüggésben, egységes gondolkodási sémává és attitűddé válnak, és ebből jön létre az idegenellenesség jelensége, illetve általánosabban az előítéletes gondolkodásmód, mint egyfajta kollektív érzület.

A GFE-kutatás elméleti háttere integrálta a társadalmi kiscsoportok ellen kialakult előítéletek magyarázatára korábban kialakított fontosabb szociálpszichológiai elméleteket. Kiindulópontként az Adorno és munkatársai által még a ’40-es években kifejtett és empirikusan tesztelt tekintélyelvű személyiség elmélete szolgált (Adorno et al. 1950). Ezt az elméletet egészítette ki Rokeach (1960), aki a tekintélyelvűséget egy speciálisan zárt „dogmatikus” stílusból vezette le.

A csoportokra összpontosuló ellenségesség azonban összetett probléma, ami olyan társadalmakban jelentkezik, melyek képtelenek megoldani a kisebbségek politikai, kulturális és társadalmi integrációját. A szociális entrópia rezisztencia (Gellner 1983) a kisebbségek megkülönböztetését és elutasítását eredményezi a többségi társadalom tagjai körében, akik kisajátítják a társadalom egésze feletti gazdasági, politikai és kulturális hatalmat, és hátrányos megkülönböztetést érvényesítenek a kisebbségi csoportok tagjaival szemben. Ennek következtében a csoportokra összpontosuló ellenségesség az igazságtalan és egyenlőtlen csoportközi viszonyokat igazoló uralkodó eszmévé válik, amely az eltérő etnikai, vallási és kulturális csoportokat a társadalom bajaiért felelőssé teszi, bűnbakként állítja.

A xenofóbia tehát egyaránt lehet politikai xenofóbia vagy ideológiai konstrukció, továbbá mediatizált közbeszéd, illetve köznapi érzület. Az elutasított csoport etnikailag, vallásilag nem feltétlenül specifikus, megnyilvánulhat minden idegennel szemben, de párosulhat előítéletességgel, rasszizmussal, kulturális kirekesztéssel. Mozgatórugója lehet az ismeretlennel kapcsolatos bizonytalanság és frusztráltság, az ismeretlennel szemben érzett félelem, a fenyegetettségérzet, de mozgathatja az előítéletesség, a mássággal szemben érzett gyűlölet. Összefügghet a morális pánikkal, ami a többségi társadalmi rend alapjait és az általános értékeket veszélyeztető jelenség, egyfajta mediatizált pánik (Kitzinger 2000), amelynek jellemzője a széles társadalmi érintettség, a gyors terjedés és a jó és rossz morális ütköztetése (Cohen 2002).

Az idegenellenesség és az előítéletesség összefüggésének (GFE-szindróma) empirikus tesztelése

A szociológiai kutatás számára az idegenellenesség egyrészt mint társadalmi jelenség és egyfajta attitűd, másrészt mint az előítéletesség egyik mérési eszköze merül fel. A szociológiai kutatás általában a migráns csoportokkal szembeni attitűddel azonosítja az idegenellenesség jelenségét (Bernát et al. 2015, Messing–Ságvári 2016). Mivel az idegen nehezen meghatározható csoport, ezért ahány kutatás, annyi definíció, annyi eltérő mérés és eltérő eredmény létezik. Emiatt nehéz a különböző kutatások eredményeit összevetni, viszont az egyes kutatások által kialakított sajátos operacionalizációk alkalmasak az idegenellenességre vonatkozó összefüggések érvényes tesztelésére. Az idegenellenesség érzete az operacionalizáció tekintetében nem kategoriális változó (mint pl. a teljes elutasítás vagy teljes azonosulás), hanem a teljes elfogadás és elutasítás közötti végtelen skálán kijelölt pozíció. A mért idegenellenesség értelmezései is eltérőek lehetnek:

- lehet a személyiség sajátos jellemzője, mint félelem a másságtól, az idegenségtől, a más csoportoktól;
- lehet egyfajta szociálpszichológiai tünet, mint a frusztráció, a bizonytalanság, a bizalmatlanság, a fenyegetettség, a csoportközi negatív érzületek kifejeződése;
- lehet szociológiai meghatározottságú, mint például státuszféltés, elégedetlenség, érdekmotívum, vagy éppen ragaszkodás a jóléti ellátórendszer előnyeihez (jóléti sovinizmus);
- végül lehet kulturális meghatározottságú ideológia jelenség, mint a rendszerigazolás, az egyenlőtlenségek és a társadalmi dominancia fenntartása, a tekintélyelvűség, a társadalmi és kulturális dominancia, a rendszerigazolás, a társadalmi távolság, a gyengébbekkel szembeni elutasítás, a politikai elidegenedés.

A GFE-kutatás során[2] 2008-ban számos dimenzióban mértük a csoportokkal szembeni elutasítás mechanizmusát. A csoportok között szerepeltek a bevándorlókkal szembeni attitűdök, de emellett rákérdeztünk olyan csoportelutasításokra is, mint a muszlim vallásúak, a feketék, a zsidók, a homoszexuálisok, a hajléktalanok és a fogyatékkal élők. Ezek közül az adataink alapján most csak a rasszizmussal[3], az antiszemitizmussal[4] és a homofóbiával[5] vetjük össze a xenofóbia erősségét a különböző országokban. Az egyes dimenziókat minden esetben több kérdésre adott válaszok aggregációjával mértük, és így kaptuk meg az egyes indexeket. Ezek egy négyfokú skálán mérik a négy csoportrelációban az elutasítás fokát, ahol a magas értékek az erős negatív viszonyulást fejezik ki.

A következőkben nézzük, meg, hogyan alakul a csoportokkal szembeni elutasítás intenzitása a vizsgált nyolc európai országban 2008-ban *(3.1. ábra)*.

Az eredmények egyaránt mutatnak általános tendenciákat és régiós vagy országkülönbségeket. Az első és legfontosabb eredményünk az, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben, de az összes vizsgált országban jellemző a csoportokkal szembeni elutasítás jelensége. Ez alól nincs kivétel, legfeljebb az elutasítás mértéke változó egyrészt a vizsgált csoportok, másrészt országok szerint (Örkény–Váradi 2010).

Európában legkevésbé a rasszista nézetekkel való azonosulás figyelhető meg, míg az idegenellenesség és a homofóbia penetrációja igen magas. A xenofóbia mértékén talán kevésbé lepődünk meg, hiszen a bevándorlás folyamata, és az ezzel kapcsolatos gazdasági, munkaerőpiaci, szociális és kulturális feszültségek és konfliktusok – bár változó mértékben – de már több évtizede közös élménye Európának. Annál meglepőbb a homofóbia igen magas előfordulása a kontinensünkön, hiszen e mögött csupán kulturális (vallási) és ideológiai mozgatórugókat és előítéleteket valószínűsíthetünk.

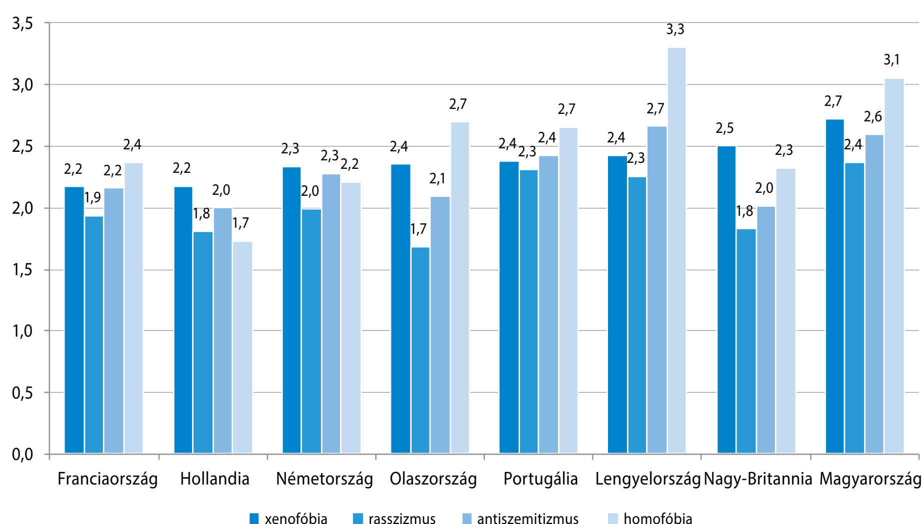
[2] A kutatásról lásd részletesebben: http://www.uni-bielefeld.de/ikg/zick/gfe_project.htm (utolsó letöltés: 2016. 12. 28.)

[3] Az eredeti itemek a következők voltak: Természetes hierarchia áll fenn a fekete és fehér emberek között. Bizonyos etnikai csoportok tagjai tehetségesebbek más csoportok tagjainál. Bizonyos kultúrák egyértelműen magasabb rendűek másoknál. Meg kell védenünk a saját kultúránkat más kultúrák befolyásától. Jobb, ha a feketék és a fehérek nem kötnek házasságot.

[4] Az itemek a következők voltak: A zsidók általában senkivel és semmivel nem törődnek, csak a saját fajtájukkal. A zsidóknak túl nagy a befolyásuk Magyarországon. A zsidók színesítik a kultúránkat. A zsidók manapság előnyt próbálnak kovácsolni abból, hogy egykor a nácizmus áldozatai voltak. Izrael politikájából kiindulva meg tudom érteni, hogy az emberek miért nem szeretik a zsidókat. Izrael megsemmisítő célú háborút folytat a palesztinok ellen.

[5] Engedélyezni kellene a két férfi vagy két nő közötti házasságkötést. Nincs semmi erkölcstelen a homoszexualitásban.

3.1. ábra: A csoportokkal szembeni elutasítás (előítélet) mértéke országonként, GFE-adatok, 2008 (négyfokú skálaátlag)

Régiók szerint elemezve az adatokat a kelet-európai országokban kiemelkedő támogatást élveznek az antiszemita és a homofób attitűdök, bár a xenofóbia erőssége sem tűnik visszafogottnak. A nyugat-európai országokra viszont egyértelműnek tűnik, hogy a bevándorlóellenes nézetek relatív erőssége meghaladja a másik három GE-mutatóét. Mindez megerősíteni látszik azt ez elméleti feltevést, hogy a csoportokkal szembeni elutasítás mechanizmusa általánosságban, csoportoktól függetlenül hatja át az emberek gondolkodását Európa országaiban. Ugyanakkor az országok és a régiók annyiban el is térnek egymástól, hogy a különböző kisebbségi és alárendelt csoportokkal szemben milyen mértékben elutasítóak. Nyugat-Európában egyértelműen a bevándorlóellenesség és valamivel kisebb mértékben a homofóbia mozgatja a GFE-mechanizmust, míg Kelet- és Dél-Európában, Lengyelország, Magyarország és Portugália esetében a lakosság minden kisebbségi csoporttal szemben elutasító.

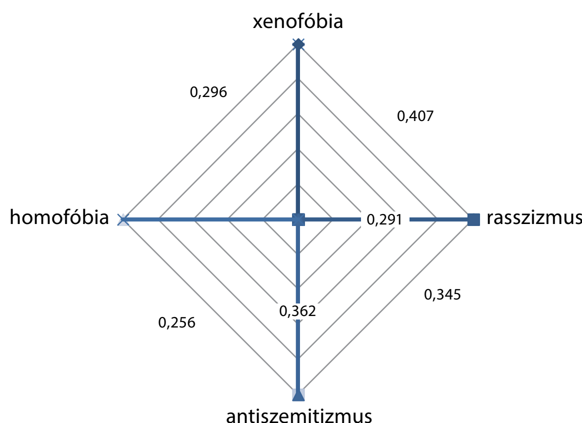
Joggal állíthatjuk tehát, hogy legyen szó bármelyik kisebbségi csoportról, a velük szembeni elutasítás mögött előtűnik egy egységes gondolkodási séma, ami közös előítéletes attitűddé áll össze, illetve fordítva, ami mozgatja a kisebbségekkel szembeni attitűdöket.[6] Az országok szerinti különbségek inkább abból fakadnak, hogy hol, milyen csoportok elutasítása mozgatja legerőteljesebben az előítéletes attitűd szerveződését. Nagy-Britanniában és Németországban főképp az idegenellenesség és a rasszizmus játssza a főszerepet az előítéletes beállítódás szerveződésében, és a homofóbia ehhez képest másodlagos tényező. Franciaországban, Lengyelországban és Magyarországon viszont az előítéletes gondolkodás kevésbé függ a csoportokkal

[6] Egy faktorelemzéssel próbát végeztünk a négy index közös látens hátterének feltárására. Ez 50 százalékos átfedést mutatott a négy változó között.

szembeni elutasítás szindrómájától, viszont ebben egyaránt szerepelnek a bevándorlók, a zsidók és a fekete-afrikaiak elutasítása. (Lengyelországban igen erős a homofóbia és az előítéletes beállítódás kapcsolata.) Legkevésbé Hollandiában és Portugáliában figyelhetünk meg összefüggést az előítéletesség és a csoportokra irányuló elutasítás között, bár esetükben is a bevándorlás és a rasszizmus szerepe erősebb.

A csoportokkal szembeni elutasítás közös terét és az egyes típusok közötti kapcsolódások erősségét mutatja be a *3.2 ábra*.

3.2. ábra: A csoportokkal szembeni elutasítás (előítélet) korrelációs mátrixa a vizsgált országok együttes terében,* GFE-adatok, 2008

* A számok a csoportokkal szembeni elutasítás páronkénti összefüggését mutatja (korrelációs koefficiensek).

A GFE-kutatás azonban arra is kiváló lehetőséget kínál, hogy ne csupán az alárendelt csoportokkal szembeni elutasítás erősségét és egymással való összefüggését nézzük meg, hanem keressük azokat a kognitív és affektív mechanizmusokat is, amelyek erősíthetik, vagy éppen gyengíthetik az idegenellenesség mértékét Európában. Ha az idegenellenesség okaira, azaz a bevándorlók megkülönböztetésének és elutasításának magyarázatára törekszünk, akkor ez a nézettípus nem önmagában létezik, hanem egy olyan meghatározott kognitív térben hozza létre az idegenekkel szembeni elutasító érzületet, amelynek lényege a csoportoknak a másság jegyében történő merev elutasítása. A kognitív háttérváltozók sorában vizsgáltuk (1) az autoritarianizmus[7],

[7] Az eredeti itemek a következők voltak: A törvény és a rend fenntartásához szigorúbban kellene fellépni a bajkeverőkkel szemben. Az iskolának elsősorban fegyelemre kellene nevelnie. Vissza kellene állítani a halálbüntetést. Az országnak egyetlen igazán erős vezetőre van szüksége, aki nem törődik a parlamenttel és a népszavazások eredményeivel.

(2) a szociális dominancia[8], (3) a politikai elidegenedés, (4) az igazságos társadalomba vetett hit, (5) a fenyegetettségérzet[9], (6) a társadalmi bizalom hiánya[10], (7) a biztonságérzet hiánya, illetve (8) a migránsokkal szembeni társadalmi távolságtartás szerepét. Az első négy tényező inkább kollektív társadalmi gondolkodási sémák és közös normák ideológiai hatásként értelmezhető, míg az utóbbi négy inkább a személyiséghez jobban köthető lélektani mechanizmus. Az egyes dimenziókat a GFE-kutatás sztenderd kérdésekkel mérte, melyekből aggregációval jöttek létre a mutatók. A *3.1. táblázat*ban egy olyan magyarázó modellt mutatunk be, ahol az idegenellenesség penetrációját teszteltük a fentebb említett affektív és kognitív változók segítségével úgy, hogy a lineáris regressziós magyarázó modelleket országonként külön-külön hoztuk létre.

3.1. táblázat: Az idegenellenesség lineáris regressziós magyarázó modellje,* attitűdváltozókkal, országonként, GFE-adatok, 2008 (regressziós *béta*-értékek és a modellek magyarázó ereje)

	Franciaország	**Hollandia**	**Németország**	**Olaszország**	**Portugália**	**Lengyelország**	**Nagy-Britannia**	**Magyarország**
Tekintélyelvűség	**0,309**	**0,179**	**0,330**	**0,278**	**0,160**	**0,225**	**0,194**	**0,116**
Szociális dominancia	**0,073**	**0,186**	**0,151**	**0,191**	**0,142**	**0,170**	**0,132**	**0,165**
Politikai elidegenedés	0,057	**0,102**	**0,086**	0,064	0,049	0,066	**0,192**	**0,130**
Igazságos társadalomba vetett hit	–0,022	0,014	0,019	–0,010	**0,131**	0,014	0,051	0,039
Fenyegetettségérzet	**0,368**	**0,331**	**0,346**	**0,340**	**0,372**	**0,260**	**0,343**	**0,317**
Társadalmi bizalom	**–0,094**	**–0,120**	0,061	–0,047	**–0,120**	–0,051	**–0,087**	–0,047
Biztonságérzet hiánya	0,046	**0,094**	**0,154**	0,038	0,054	**0,159**	–0,040	0,040
Társadalmi távolság	**0,179**	**0,083**	0,032	**0,123**	**0,119**	**0,187**	**0,171**	**0,166**
Illesztett *R*-négyzet	0,567	0,506	0,583	0,544	0,408	0,321	0,587	0,284

* Függő változó: országok szerint mért idegenellenesség (az itemekkel való egyetértés aggregált mutatója). A táblázatban vastagítva jelöltük a szignifikáns összefüggéseket.

[8] Minden csoportnak egyenlő esélyeket kell adni az életben. Mindent meg kell tennünk azért, hogy kiegyenlítsük a különböző csoportok közötti különbségeket. Az alsóbb csoportokba tartozóknak a helyükön kellene maradniuk. Valószínűleg rendben van, hogy egyes csoportok a társadalmi hierarchiában fent, míg mások lent helyezkednek el.

[9] Az eredeti kérdések a következők voltak: Ön olyan ember akinek fontos, hogy biztonságos környezetben éljen? Ön olyan ember akinek fontos, hogy a kormány megvédje minden veszélytől?

[10] Az eredeti kérdések a következők voltak: Ön szerint általában meg lehet bízni az emberekben, vagy éppenséggel sosem lehetünk eléggé óvatosak másokkal? Ön szerint általában az emberek kihasználják Önt, ha módjuk nyílik rá, vagy mindent megtesznek azért, hogy tisztességesen viselkedjenek?

A xenofóbia kognitív, értékalapú és személyiség-lélektani magyarázó modellje számos érdekes eredményt mutat. Az első figyelemre méltó eredmény a modellek magas magyarázó ereje (Illesztett *R*-négyzet). Ez alátámasztja azt a már említett összefüggést, hogy az idegenellenesség minden országban (talán legkevésbé Magyarországon és Lengyelországban) mélyen beágyazott a társadalmi ideológiák, kollektív normák és az emberek feszültségekkel teli társadalmi érzületeinek világába. Legerősebben a tekintélyelv vezérelte társadalmi kötődés és indoktrináció, valamint a szociális dominancia elmélete (SDI), az egyes csoportok közötti hierarchikus viszony elvének elfogadása és az ezzel való azonosulás erősíti fel a bevándorlókkal szembeni elutasító beállítódást, de néhány ország kivételével a politikától való eltávolodás és kiábrándulás is növeli az országokban a xenofób attitűdök erejét. Mindez az idegenellenesség súlyos ideológiavezéreltségét sejteti.

Az emberek köznapi társadalmi érzései (félelem, fenyegetettség, bizalmatlanság, a biztonságérzet hiánya, valamint az idegenekkel és más kisebbségekkel szembeni távolságérzet) ugyancsak fontosak az idegenellenesség magyarázatában. Itt viszont az országkülönbségek elég jelentősek aszerint, hogy milyen személyes lelki állapot vezet a bevándorlók elutasításához. A fenyegetettségérzet minden országban működik, a bizalomhiány azonban főképp Nagy-Britanniában, Hollandiában, Portugáliában és Franciaországban. A biztonságérzet hiányának a hatása az idegenellenességre főképp Németországban, Hollandiában és Lengyelországban jelentős, viszont a migránsokkal szemben érzett távolság egyedül Németországban nem függ össze a bevándorlók elutasításával. Minden más országban igen.

Összességében az adatok megerősítik a szakirodalom és más kutatások következtetéseit, nevezetesen, hogy a tekintélyelv iránti vonzódás (Kurthen–Bergmann–Erb 1997), a szociális dominancia (Sidanius–Pratto 1999) és a morális pánik (Cohen 2002), illetve a személyes fenyegetettségérzet (Haekwon–Sundstrom 2014) azok a legjelentősebb tényezők, amely a xenofóbia kognitív és affektív beágyazottságát megteremtik. A korábbi és az újabb kutatások ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy az érdekvezéreltség és a vélt vagy valós egzisztenciális félelmek kevésbé vagy nem játszanak szerepet az idegenek és bevándorlók elutasításában. Ennek tesztelésére egy másik magyarázó modellben megnéztük *(3.2. táblázat),* hogy milyen hatást fejtenek ki az idegenellenes attitűdökre az egyének szociodemográfiai jellemzői, jövedelmi helyzetük és szubjektív státuszelégedettségük, politikai irányultságuk és vallásosságuk. Ugyancsak megnéztük, hogy a bevándorlókra vonatkozó attitűdök összefüggnek-e azzal, hogy a kérdezett családtörténetében a migráció szerepet játszott-e, vagy sem.

3.2. táblázat: táblázat: Az idegenellenesség lineáris regressziós magyarázó modellje,* a válaszadók szociodemográfiai jellemzőinek bevonásával, országonként, GFE-adatok, 2008 (regressziós *béta*-értékek és a modell magyarázó ereje)

	Franciaország	Hollandia	Németország	Olaszország	Portugália	Lengyelország	Nagy-Britannia	Magyarország
Életkor	**0,144**	**0,093**	**0,141**	**0,198**	0,071	**0,203**	**0,215**	–0,046
Férfi/nő	**0,083**	–0,012	**–0,093**	0,049	–0,058	–0,066	–0,061	–0,006
Legmagasabb iskolai végzettség	–0,091	**–0,244**	**–0,216**	**–0,187**	**–0,280**	**–0,237**	**–0,216**	**–0,165**
Háztartás jövedelme	0,052	**–0,127**	**–0,150**	–0,079	**–0,233**	**–0,232**	–0,016	**–0,104**
Foglalkoztatottság	0,061	**0,095**	**–0,155**	0,009	–0,005	0,058	–0,054	–0,085
Munkanélküliség	–0,012	–0,053	0,048	–0,050	0,026	**0,134**	0,028	–0,058
Bevándorló háttér	**–0,171**	–0,016	0,039	0,021	–0,066	–0,018	0,022	–0,035
Szubjektív státusz	**–0,082**	**–0,128**	–0,054	**–0,157**	–0,004	0,085	0,047	**–0,202**
Politikai elköteleződés (bal vs. jobb)	**0,202**	**0,306**	**0,288**	**0,277**	0,048	0,065	**0,209**	**0,121**
Vallásosság	**0,181**	**0,113**	–0,017	**0,121**	**0,169**	0,036	**0,131**	–0,050
Illesztett *R*-négyzet	0,181	0,307	0,314	0,225	0,290	0,268	0,232	0,146

* Függő változó: országok szerint mért idegenellenesség (az itemekkel való egyetértés aggregált mutatója). A táblázatban vastagítva jelöltük a szignifikáns összefüggéseket.

Az első és legfontosabb eredmény az, hogy a modellek magyarázó ereje minden országban sokkal kisebb, mint amit a kognitív és affektív hatások tekintetében tapasztaltunk. Számos, az egyének mindennapi életét és körülményeit jellemző szempont semmiféle összefüggést nem mutat az idegenellenesség mértékével. A státuszhelyzet tekintetében azonban elmondható, hogy az alacsony iskolai végzettség és a család alacsonyabb jövedelmi helyzete (Franciaország kivételével) felerősíti az idegenek és bevándorlók elutasítását. Magyarország és Portugália kivételével a vizsgált európai országokban jellemző, hogy inkább az idősebbeket hatja át a xenofób érzület, ami minden bizonnyal nem független attól, hogy az embereket a vallási elkötelezettség és az erős vallási hit ugyancsak szembefordítja a bevándorlókkal. A vallásosság tekintetében talán meglepőnek tűnhet, hogy a mindennapi vallásos kötődés tekintetében az Európa-vezető Lengyelországban semmiféle kapcsolat nem mutatható ki a vallásosság és az idegenellenesség között, míg a szekularizáció mintaországában, Franciaország esetében annál inkább. A szubjektív státusz, azaz az embereknek a társadalmi helyzetükkel való elégedetlensége és az ebből

vélelmezhető frusztrációja csak négy országban vált át idegenellenességbe, Franciaországban, Hollandiában, Magyarországon és Olaszországban.

Két különösen izgalmas összefüggés ugyanakkor megmutatkozik az eredményekben. Az egyik, ami ráadásul minden ország esetében megfigyelhető, hogy a családtörténetben megjelenő migrációs mozzanat és bevándorló múlt semmiféle – se pozitív, se negatív – hatást nem mutat a válaszadóknak a bevándorlók iránt megnyilvánuló attitűdjében. Ez alól egyedül Franciaország kivétel, ahol a migráns háttér szignifikánsan csökkenti az idegenekkel szembeni elutasítást. A többi országban lehet, hogy az adatok elrejtik azt a lehetséges körülményt, hogy a bevándorló múlt nagyon ellentétes érzületeket generálhat: jelenthet egyfajta szolidaritást a később érkezettek iránt, de ugyanakkor megnyilvánulhat a versenyhelyzetből és státuszféltésből fakadó elutasítás is.

A másik mozzanat a politikai kontextusban megjelenő szélsőséges attitűdök szerepe. Ez látható módon a vizsgált európai országok többségénél jelentősen felfokozza a gyűlöletet az újonnan jöttekkel szemben. Ugyanakkor két országban, Portugáliában és Lengyelországban teljes mértékben hiányzik. Az előbbinél inkább a vallásosság, az utóbbinál viszont a munkanélküliséggel mért szociális faktor látszik erős meghatározónak a bevándorlók elutasításában megmutatkozó GFE-jelenségben.

Mindezek fényében úgy tűnik, hogy a GFE-kutatásnak a xenofóbia jelenségére vonatkozó eredményei csak korlátozottan igazolják azt a közkeletű állítást, hogy Európa keleti és nyugati fele egyfajta kognitív modernizációs lejtő mentén írható le (Szűcs 1983), ahol a fejletlenebb keleti (esetleg déli) országok polgárainak gondolkodását sokkal erőteljesebben hatja át az előítéletes gondolkodás a mássággal, a bevándorlókkal, a vallási vagy etnikai kisebbségekkel, a hátrányos helyzetűekkel és a társadalomból kiszorulókkal szemben.

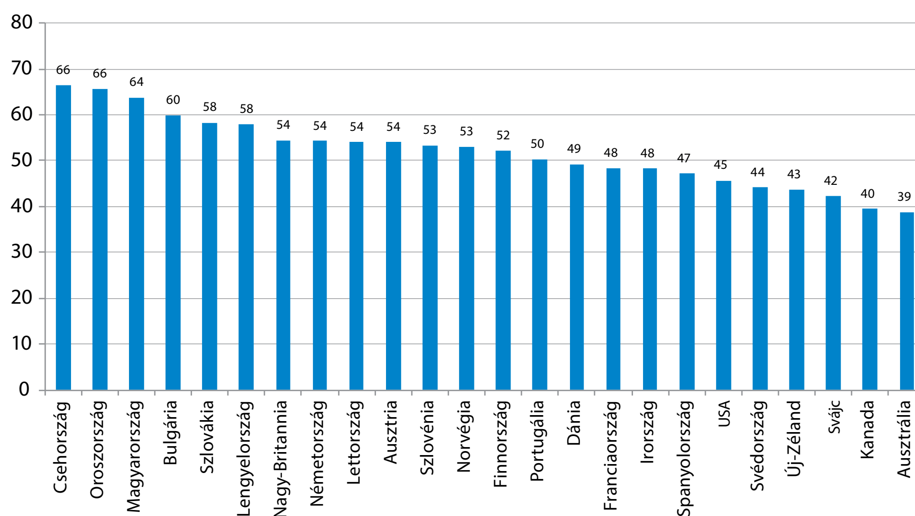
Az idegenellenesség és a nemzeti azonosulás összefüggésének empirikus tesztelése

A saját csoporthoz való tartozás, melyben az idegenre vonatkozó nézetek, képzetek és előítéletek konstituálódnak, egyik legfontosabb színtere a nemzet, a nemzetről való gondolkodás, illetve a nemzethez való tartozás bonyolult kollektív és egyéni érzésvilága. Az idegenellenességnek mint a csoportokra irányuló elutasítás egyik megjelenési formájának eddig vizsgált szociológiai és szociálpszichológiai magyarázatai mellett tehát érdemes lehet megnéznünk, hogy vajon a nemzeti kontextus és a nemzethez való kötődés kognitív és affektív háttere milyen összefüggést mutat az idegenekre vonatkozó köznapi attitűdökre.

Az idegenellenesség mintázatának nyugat-európai és közép-európai eltéréseit azért is fontos a nemzethez való kötődés kontextusában vizsgálni, mert a nemzeti identitásra vonatkozó összehasonlító nemzetközi kutatások, mint például az 1995-ben, 2003-ban és 2013-ban lefoly-

tatott ISSP-vizsgálatsorozat[11] nagyon markánsan mutatatott rá a nemzeti identitás tekintetében egy kelet-nyugati kognitív 'lejtő' létezésére. Ez egyrészt a saját csoporthoz való tartozás fényében nézte a nemzeti identitás különféle alakzatait, de a kutatássorozatban a GFE-kutatás kérdéseihez hasonló migránsokra vonatkozó többségi sztereotípiákra is rákérdezett, pozitívokra és negatívakra egyaránt. A négy kérdésből[12] képzett idegenellenesség-skála országonkénti átlagértékeit mutatjuk be a *3.3. ábrán* Európa számos országában, kiegészítve néhány Európán kívüli országgal.

3.3. ábra: Az idegenellenesség mértéke 24 országban, ISSP-adatok, 2003 (százfokú skálaátlag)

A fejlett nyugat-európai és tengeren túli befogadó országok relatív nyitottságot mutatnak a bevándorlók iránt, bár ennek hevességét korántsem szabad túlbecsülnünk, hiszen a legalacsonyabb elutasítást mutató európai és tengeren túli országok esetében is éppen csak a közepes érték alatt áll a xenofóbiamutatónk. Ezzel szemben az újonnan csatlakozó volt szocialista országok polgárai – beleértve Oroszországot – hevesebb indulatokat táplálnak, és elutasítóbbak az idegenekkel szemben. Ugyanakkor az Európa keleti felében megmutatkozó idegenellenesség a belső etnikai kisebbségekkel szemben nem párosul asszimilációs stratégiával, míg a modernizáltabb nyugati térfélen a tolerancia heves asszimilációs törekvésekkel jár együtt. Ez figyelhető meg Franciaországban, Nagy-Britanniában, Svédországban és különösen Dániában. E vegyes

[11] A kutatásról lásd részletesebben: http://www.issp.org/ (utolsó letöltés: 2016. 12. 28.)

[12] A xenofóbiát hat állítás segítségével mértük. Egyes állítások negatív ítéleteket fogalmaztak meg az idegenekkel (bevándorlókkal) szemben (pl. bűnözés, elveszik a munkát), míg más állításokban pozitív ítéleteket jelentek meg (pl. gazdagítják a kultúrát, gazdasági hasznot hoznak). Akkor következtettünk xenofóbiára, ha a válaszadó a negatív ítéleteket elfogadta, és a pozitív ítéleteket elutasította.

kép mögött feltehetően eltérő szociológiai és társadalomlélektani folyamatok munkálnak. Nyugat-Európa, amely a multikulturalizmus eszméjét mint kiemelt posztmateriális értéket tűz a politikai zászlajára, egyben célországa az egyre erőteljesebb bevándorlási mozgalomnak. Ez sok helyütt strukturális xenofóbiát gerjeszt, aminek hátterében a tömeges migráció okozta társadalmi feszültség és kulturális konfliktus áll. És hiába hivatalosan elfogadott kulturális érték a mássággal szembeni tolerancia, a tömeges bevándorlás néhol heves elutasításba, másutt erőteljes asszimilációs elvárásokba torkollik. A kelet-európai idegenellenesség viszont más logika szerint működik. Itt a migráció még nem jelent aktuális társadalmi kihívást, a bevándorlók száma még alacsony, viszont a rendszerváltást követő nemzeti újjászületés és az ezt kísérő felerősödő identitáskeresés a kulturális homogenizáció bázisán ment végbe. Ebbe az önazonosságkeresésben az idegenek csak zavaró tényezők, amiből szükségszerűen következik a kevés bevándorlóval szembeni gyanakvás, a többséghez képesti másság sokszor durva elutasítása, miközben a nemzeti etnikai kisebbségek asszimilációja a többségi társadalomba sem feltétlenül jelent kívánatos célt.

Túl Európa történeti, modernizációs, geopolitikai és kulturális törésvonalain, és mindezek hatásán a bevándorlókkal szembeni attitűdökre, az elmondottak a nemzeti identitás és az idegenellenesség bonyolult összefüggését sejtetik. Ha abból indulunk ki, hogy a saját csoport otthonosságérzetében a nemzet és a nemzeti összetartozás kiemelt szerepet játszik az emberek életében, akkor feltételezhetjük, hogy a bezárkózó és homogenizáló nemzeti ideológia az idegenekkel szemben szükségképpen és megváltoztathatatlanul elutasító és diszkriminatív (Dovidio et al. 2010). De vajon független-e ez attól, hogy a nemzet milyen értékek mentén konstituálja önmagát, és milyen kognitív mechanizmusok működtetik az embereknek a nemzethez való szoros kötődését? Az ISSP-kutatássorozat kiváló empirikus adatokat nyújt ennek a kérdésnek a tesztelésére. Ebben a vizsgálatban ugyanis a köznapi nemzeti identitás számos kognitív mozzanatára rákérdeztek a kutatók a válaszadók körében. Ilyen voltak a következők:

- a nemzethez való tartozás kategorizációs sémája, hogy mennyire exkluzív, illetve inkluzív az emberek nemzetfelfogása;
- a nemzeti büszkeség különféle típusai
  - az egyik a modernizációs értékek fontossága, mint például az ország gazdasági teljesítménye, a politikai befolyás, a szociális ellátórendszer hatékonysága, valamint az emberi jogok védelme,
  - míg a másik büszkeségforrás főképp szimbolikus területeket ölelt át, mint a nemzet sikeres történelmi múltja, kultúrája, nyelve, művészeti, tudományos és sportsikerei;
- a nemzeti etnocentrizmus;
- a proaktív gazdasági, politikai és kulturális nacionalizmus; illetve
- az erőltetett kulturális és kisebbségi asszimiláció.

A következő bonyolultnak tűnő elemzési modellben azt néztük, hogy a nemzettudat felsorolt komponensei és az ezektől független országkülönbségek milyen mértékben magyarázzák az idegenellenesség erősségét Európában és a tengeren túli fejlett világban *(3.3. táblázat)*. Az átte-

kinthetőség érdekében vastagítva jelöltük azokat a tényezőket, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak a xenofóbia mértékével.

3.3. táblázat: táblázat: Az idegenellenesség logisztikus regressziós magyarázó modellje,* 23 országban a nemzeti identitás kognitív és affektív vonatkozási terében, ISSP-adatok, 2003

	B	S,E,	Wald	df	Sig	Exp(B)
Bevándorlók aránya	**–0,528**	**0,093**	**320,078**	**1**	**0,000**	**0,590**
Exkluzív kategorizáció	**0,158**	**0,014**	**1300,877**	**1**	**0,000**	**10,171**
Modernizációs büszkeség	**–0,524**	**0,032**	**2610,560**	**1**	**0,000**	**0,592**
Szimbolikus büszkeség	0,031	0,029	10,142	1	0,285	10,032
Etnocentrizmus	**0,223**	**0,031**	**510,220**	**1**	**0,000**	**10,250**
Nacionalizmus	**0,603**	**0,026**	**5450,949**	**1**	**0,000**	**10,828**
Erőltetett asszimiláció	**0,667**	**0,026**	**6400,523**	**1**	**0,000**	**10,948**
Országok			9250,785	22	0,000	
ref: Finnország						
Ausztrália	**–10,785**	**0,130**	**1880,400**	**1**	**0,000**	**0,168**
Ausztria	0,250	0,145	20,978	1	0,084	10,284
Bulgária	–0,102	0,159	0,411	1	0,521	0,903
Csehország	**10,273**	**0,167**	**580,174**	**1**	**0,000**	**30,571**
Dánia	**–0,679**	**0,137**	**240,393**	**1**	**0,000**	**0,507**
Franciaország	**–0,440**	**0,136**	**100,503**	**1**	**0,001**	**0,644**
Írország	–0,085	0,136	0,387	1	0,534	0,919
Kanada	**–10,452**	**0,155**	**870,719**	**1**	**0,000**	**0,234**
Lengyelország	0,013	0,139	0,009	1	0,924	10,013
Lettország	0,260	0,147	30,150	1	0,076	10,297
Magyarország	**0,912**	**0,146**	**380,898**	**1**	**0,000**	**20,490**
Nagy-Britannia	–0,047	0,148	0,103	1	0,749	0,954
Németország	**0,321**	**0,142**	**50,087**	**1**	**0,024**	**10,378**
Norvégia	–0,205	0,129	20,535	1	0,111	0,815
Oroszország	**0,527**	**0,132**	**150,980**	**1**	**0,000**	**10,694**
Portugália	**–0,924**	**0,131**	**500,027**	**1**	**0,000**	**0,397**
Spanyolország	**–0,856**	**0,131**	**420,418**	**1**	**0,000**	**0,425**
Svájc	–0,314	0,166	30,590	1	0,058	0,731
Svédország	**–0,902**	**0,155**	**330,924**	**1**	**0,000**	**0,406**
Szlovákia	0,220	0,141	20,416	1	0,120	10,246
Szlovénia	0,260	0,131	30,922	1	0,048	10,296
USA	**–0,539**	**0,128**	**170,630**	**1**	**0,000**	**0,583**
Konstans	–0,902	0,134	450,338	1	0,000	0,406

* Függő változó: az idegenellenesség aggregált változója; a Wald-statisztika pedig a *béta*-érték (B) és a standard hiba (S.E.) hányadosának négyzete.

Ha a mindennapi nemzeti érzésvilágot az ország gazdasági érdekeinek egyoldalú prioritása, a nemzeti szuverenitás túlfokozott képviselete, nemzeti kultúrfölény, etnocentrizmus, nemzeti felsőbbrendűség és sovinizmus hatja át, ez egyben a nemzeti közösség teljes bezárkózásához, etnikai és kulturális homogenizációjához, erőltetett asszimilációhoz, valamint a bevándorlás teljes elutasításához vezet. Ennek jeleit fedezhettük fel a kelet-európai szélsőséges idegenellenesség hátterében. Mindebben semmi meglepőt nem találtunk (Wagner et al. 2010).

Annál érdekesebb viszont a nemzet iránti büszkeségérzet és az idegenellenes attitűd kapcsolata. Ha a közös történelem, a nemzeti mítoszok, a szimbolikus nemzeti tudat, a nemzeti nyelv és kultúra kizárólagossága adja a nemzeti büszkeség alapját, ez nem kedvez az idegenek befogadásának. Ha azonban a nemzetfelfogást és a nemzeti büszkeséget a modern közösségi értékek, a gazdasági sikerek, az általános jólét, a társadalmi szolidaritás, a politikai nyitottság, a jogállamiság és a kisebbségi jogok biztosításának elvei vezérlik, a nemzeti közösség is új értelmet kap. Ez a nemzeti érzés már nyitott az idegenekkel szemben, befogadó és toleráns, ami a nemzet új felfogásának nyithat utat. Az idegennel szemben befogadó vagy elutasító nemzetfelfogás tehát nem eleve elrendeltetett, hanem a nemzetállami politika és a nemzeti közösség aktuális értékválasztásán múlik. Ez figyelhető meg számos nyugat-európai ország esetében.

Viszont az egyes országok gazdasági, politikai kulturális klímája továbbra is megkülönböztetett szerepet játszik az idegenek elfogadásában. Ausztrália, Kanada, az Egyesült Államok, Svédország Spanyolország, Franciaország, Dánia és Portugália a világ befogadóbb feléhez tartozik, ellentétben Magyarországgal, Csehországgal és számos kis, az EU-hoz újonnan csatlakozott kelet-európai országgal, amelyek elutasítják a bevándorlást, és gyanakvással teli félelemmel viszonyulnak az idegenekhez. Németország esete viszont igazán különleges: míg az ország fejlettebb nyugati régiója (az egykori NSZK területe) nyitott az idegenekkel és a más kultúrájú emberekkel szemben, a keleti régiót (a volt NDK területe) erős idegenellenesség hatja át. Mindez már a krízis előtt nagyon pontosan tükrözte Németországban a beköszönő 2015-ös év politikai konfliktusait, és a jobboldali populista Alternatív Németországért mozgalom (AFD) és a Pegida mozgalom növekvő népszerűségét.

Fenti eredményeink empirikusan is igazolják azt az előfeltevésünket, hogy a hagyományos etnikai és kulturális alapú nemzetfelfogás és a nacionalizmus szükségképpen felerősíti a politikában és a társadalomban az idegenellenességet. A saját csoport iránti egyoldalú és eltúlzott otthonosságérzetből eredő kizárólagos nacionalista felfogás alapvető jellemzője a kulturális sokszínűség tagadása, a bezárkózás és az etnikai-vallási alapú homogenizáció, ami szükségképpen kizárja a másság elfogadását, a kisebbségek elismerését, az etnikai, kulturális, vallási pluralizmust. Mindazokat a tényezőket tehát, ami az idegent idegenné teszi. Az etnikai alapon megrajzolt közösségek állampolitikával való feltöltése pedig kedvezőtlen hatással van az egész társadalomra, szembemegy a globalizációval, és a multikulturalizmus sokszor ellentmondásos, de megkerülhetetlen trendjével. Mindez pedig nem csupán azért tragikus, mert súlyosan diszkriminatív eljárás, mert degradálja és megkülönbözteti a más kultúrába született idegent, de azért is, mert az országok hosszú távú gazdasási, társadalmi, népességpolitikai és szociális-jóléti érdekeit sérti.

Eredményeink azonban rávilágítottak arra is, hogy az ilyen típusú nemzetfelfogásnak lehet alternatívája. Létezhet egy olyan modern nemzetfelfogás és közös nemzeti identitás, ami már egész más értékalapokon nyugszik, ami széles társadalmi érdekegyeztetésből és együttműködésből nő ki, és ahol a patriotizmus azt jelenti, hogy meghaladjuk a mindent kizáró nemzeti önérdeket és önzést. Ezt nevezte Ulrich Beck (2006) kozmopolita nacionalizmusnak, vagy ezt próbálta elméleti keretbe foglalni Jürgen Habermas (1998) az alkotmányos patriotizmus fogalmának a bevezetésével.

A nemzet fogalmának 21. századi újragondolása azonban csak az egyik, de nem az egyetlen feltétele egy sikeres, hatékony, az országok együttműködésén alapuló, ugyanakkor nyitott, befogadó és kulturálisan sokszínű Európa megteremtésének. Ehhez mélyebb strukturális és társadalomlélektani változások is elengedhetetlenek, amelyek meghaladják a kisebbségek és a származásában és kultúrájában eltérő csoportokkal szembeni elutasítást.

Az idegenektől való félelem mélyen beágyazott az emberek köznapi érzéseibe, az idegenekkel és más kisebbségekkel szembeni távolságtartásba, az idegenellenességre alapozó politikai és társadalmi ideológiákba és normákba. Az idegenektől való természetes félelem, az emberek viselkedését mozgató érdekmozzanat és vélt vagy valós egzisztenciális feszültségek, a megszokott és természetes kulturális minták működésképtelensége legalább annyira fontos meghatározói az idegengyűlöletnek, mint az alárendelt csoportokra összpontosuló ellenségesség, az egyenlőtlen csoportközi viszonyokat igazoló uralkodó eszmék és a kollektív bűnbakképzés.

Európa bár a kulturális sokszínűség (egyre bővülő) bázisán egy eddig sehol nem létezett széles alapokon nyugvó kulturális integráció megteremtését tűzte ki céljául, de a mindennapokban a kulturális töréspontok nemhogy nem akarnak eltűnni, de újabb és újabb konfliktusok törnek a felszínre. Új és új törésvonalak jönnek létre az eltérő vallási és etnikai csoportok, a kulturális különbségek, illetve a hagyományos nemzeti eszme és az európaiság eszméje között. Felerősödni látszanak az autoriter törekvések, az „illiberális" politikai eszmék, az előítéletes, rasszista és soviniszta megnyilvánulások, a kulturális dominancia és a vallási intolerancia. Egyes kelet-európai országokban, és különösen Magyarországon, a politika az elmúlt két évben szisztematikusan és agresszívan hiszterizálja a lakosságot az idegenekkel és a menekültekkel szemben. A magyar kormány idegenellenes plakátkampánnyal, hamis nemzeti konzultációval, a határok egyoldalú és teljes lezárásával, a tehermegosztás elleni népszavazással és idegenellenes gyűlöletbeszéddel démonizálja a menekülteket a közvélemény szemében, szándékosan összemosva a menekült emberek tömegét a terrorizmussal, a bűnözéssel, a nők elleni erőszakkal. Mindezek pedig oda vezettek, hogy az idegent nem ismerő, az idegen nyelvét, kultúráját gyanakvással szemlélő, az ismeretlentől félő, bizonytalan és frusztrált közönség egyre nagyobb részét a teljes elutasítás, a fokozódó gyűlölet és a fel-fel törő agresszió hatja át.

Mára úgy tűnik, hogy Európa számára a hatékonyság maximalizációja egyszerűbb feladat, mint az eltérő kultúrák kibékítése. A 2015-ös válság drámai módon erre hívta fel a figyelmet.

A csoportokkal szembeni elutasítás szélsőséges radikális megnyilvánulásai Európában

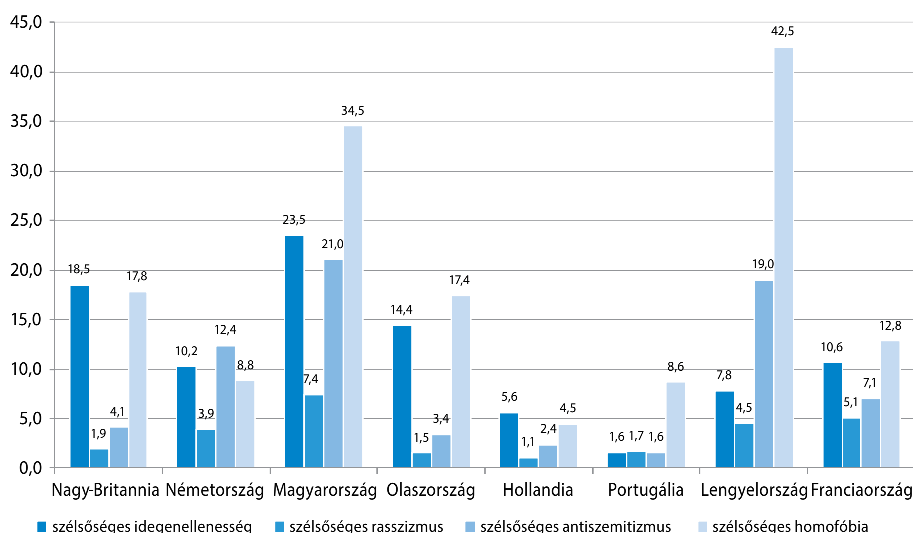
A 2015 tavaszán elindult többmilliós menekültáradat Európa felé jelentős hatást gyakorolt az európai országokban tapasztalható általános idegenellenességre. Egyrészt minden országban (bár eltérő mértékben) jelentősen felerősítette az idegenekkel szembeni gyanakvást és elutasítást, másrészt azonban a menekülthullámmal párhuzamosan felerősödő fundamentalista iszlám terrorizmus jelentősen radikalizálta a bevándorlással és különösen a menekültekkel szembeni attitűdöket. Felerősödött a szélsőséges arab és muzulmánellenesség, növekedett az idegenekkel szembeni atrocitások száma, a vallási intolerancia egyre erősödik, a radikális bevándorlóellenes politika pártok pedig sok országban előretörtek. Ez részben azzal is magyarázható, hogy egyes politikai vezetők és mozgalmak tudatosan összemossák a terrorizmust a menekülthullámmal, illetve a terroristákat a menekültekkel. Szociológiai szempontból nagyon nagy kihívás ennek a politikai és médiahatásnak az erősségét tesztelni a köznapi gondolkodás tekintetében. A GFE-kutatás azonban indirekt módon adalékul szolgálhat annak bemutatására, hogy vajon jóval korábban, ahogy a menekülthullám és az általános terrorizmus fenyegetettségérzete elérte Európát, milyen mértékben jellemezte az európai közgondolkodást a kisebbségi, a többségtől eltérő kulturális csoportokkal szembeni radikális elutasítás.

A szélsőséges idegenellenesség és előítéletesség tekintetében a kelet–nyugati különbségeket szemléletesen mutatja, ha a négy csoportrelációban a szélsőséges attitűdök előfordulását vizsgáljuk. Az eredeti kérdéseknél ugyanis négy válaszlehetőséget kínáltak fel a válaszadóknak, nevezetesen hogy nagyon egyetértenek, egyetértenek, nem értenek egyet, illetve nagyon nem értenek egyet. Ha a négy csoportrelációban (idegenellenesség, rasszizmus, antiszemitizmus és homofóbia) leválasztjuk azokat, akik szélsőségesen értettek egyet a felkínált itemekkel, a DEREX-indexhez[13] hasonló mérőeszközt kapunk. Mivel az előítéletesség négy típusát egyenként több kérdéssel mértük, amelyből aztán az egyes indexeket aggregáltuk, azt tekintettük szélsőséges nézettípusnak, ahol az egyes típusokban a kérdések többségénél a válaszadók a szélsőséges 4-es válaszkategóriát preferálták. A *3.4. ábrá*n a szélsőséges válaszok arányát mutatjuk be a csoportokkal szembeni elutasítás négy témájában országonként.

A 2000-es évek végén a szélsőséges idegenellenesség messze legmagasabb arányban Magyarországon fordult elő, ahol a válaszadók közel egynegyede a leghatározottabban elutasította és negatívan ítélte meg a bevándorlókat. Ehhez képest még Nagy-Britannia mutat relatív magas szélsőséges megnyilvánulásokat, ahol a válaszadók közel egyötöde utasította el határozottan a bevándorlókat.

[13] A DEREX-indexről részletesebben lásd: http://derexindex.eu/About_DEREX (utolsó letöltés: 2016. 12. 28.), magyarul: Juhász–Krekó–Molnár (2014).

3.4. ábra: A csoportokkal szembeni szélsőséges elutasítás (előítélet) mértéke országonként, GFE-adatok, 2008 (százalék)

Németországban és Franciaországban ugyanakkor ez az arány mindössze egytized volt, sőt Hollandiában és Portugáliában még ennél is alacsonyabb. A legmeglepőbb azonban, hogy Lengyelországban sem találtunk nagy számban olyanokat, akik szélsőségesen viszonyulnának az idegenekhez.

A lengyel példa azért is érdekes, mert ugyanakkor náluk elképesztően magas (42%) a szélsőségesen homofóbok aránya. Eközben a három másik relációban a szélsőséges attitűdök előfordulása relatív mértékben (antiszemitizmus és rasszizmus) alacsony vagy nagyon alacsony (bevándorlók).

Magyarországon mind a négy csoportrelációban kimagaslóan magas a szélsőséges nézetek előfordulása (leszámítva a rasszizmust). Az előítéletesség ilyen mintázata példa nélküli a vizsgált többi európai országban, és általában minden mássággal szembeni szélsőséges attitűdök magas penetrációját sejteti (Csepeli-Prazsák 2015).

A többi európai országban a szélsőséges csoportokkal szembeni elutasítás nem tűnik nagyon magasnak, és általánosságban 10 százalék alatt marad. Ez alól csak néhány eset számít kivételnek: a bevándorlók esetében a már említett Nagy-Britannia és Olaszország, a homofóbia esetében ugyancsak Lengyelország, Nagy-Britannia és Olaszország.

Összességében azt látjuk, hogy szemben az előítéletesség általános mértékével Európában, ami elég intenzív volt 2008-ban (vö. 3.1. ábra), a szélsőséges nézetek terjedése még kevésbé jellemezte az európai közvéleményt (leszámítva Magyarországot és a homofóbia esetében néhány más országot). A társadalom bizonyos szegmenseiben már megmutatkoznak ezek a jelenségek, de még a széles társadalom többségét nem hatja át ez a fajta radikalizmus és szélsőséges előítéletesség.

Iszlámellenesség és félelem a fundamentalista iszlám terrorizmustól Európában

Az idegenellenesség eddig vizsgált általános mintázata mellett érdemes külön is szólnunk az idegenellenesség egyik változatáról, az iszlamofóbiáról, ami napjainkban különösen élesen merül fel Európa országaiban. A muszlim országokból Európába irányuló gyors ütemű bevándorlás következtében az iszlám vallás és hívei együttvéve egyre nagyobb aggodalmat keltenek az európaiak körében. Az egyes országokban a nem muszlim többség tagjai félelemmel és szorongással tekintenek a muszlim bevándorlókra, akiket terrorizmussal, a nőkkel szembeni egyenlőtlen bánásmóddal és vallási türelmetlenséggel vádolnak. A muszlimellenesség mintázatai változnak országonként, de mutathatnak általános vonásokat is. Arra számítunk, hogy az egyes országok között különbségeket találunk aszerint, hogy mekkora muszlim kisebbség él az adott országban, mekkora az országban élő idegen származású populáció nagysága, hogy milyen az ország gazdasági-szociális állapota, az emberek jóléte és elégedettsége, illetve az országot jellemző általános xenofóbia mértéke vagy más, a csoportokra összpontosuló és az egyenlőtlen csoportközi viszonyokat igazoló ideológiák térnyerése. Nem kétséges, hogy az iszlámellenesség ma emelkedőben van Európában. Elemzésünk megmutatja, hogy a jelenleg tapasztalható iszlámellenesség előzményei az európai közös tudatba beágyazódott csoportokra összpontosuló ellenségesség tünetcsoportjában gyökereznek. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy az újabban felgyorsult muszlim bevándorlás következtében a többség számára muszlimként megjelenő kisebbségek az Európai Unió országaiban egyenlőtlen, hátrányos megkülönböztetés alanyaivá váltak. Az iszlámellenesség a csoportokra összpontosuló ellenségesség új megnyilvánulása lett Európában.

Az iszlám bevándorlók tömegei Európában nem találják a népek olvasztótégelyét, mivel az európai népek messze nem elég nyitottak arra, hogy a görög–zsidó–keresztény kultúrától távoli kulturális hátterű bevándorlókat befogadják. Ugyanakkor a muszlimok maguk sem mutatkoznak feltétlenül késznek arra, hogy magukévá tegyék a nyugati civilizáció értékeit és normáit. Lehetőség van arra, hogy a bevándorlás következtében a Huntington (1999) által határközi háborúnak nevezett konfliktus Európa belsejébe költözik. A tömegkommunikáció és a társadalmi média a terrorista cselekményeket a lakosság számára félelemkeltő módon mutatja be.

A csoportokra összpontosuló ellenségesség helyzetét felmérő 2008-as GFE-kutatás során – szinte előrevetítve a mai történéseket – 11 olyan állítás volt, melyek révén az iszlámmal kapcsolatos negatív attitűdöket és félelmeket, illetve a terrorizmus veszélyei kapcsán megmutatkozó attitűdöket tudtuk mérni. A *3.4. táblázat*ban országonként mutatjuk be a 11 állítást, minden állítás kapcsán jelölve az egyetértők arányát, százalékosan.

Láthatóan minden országban az eltérő kultúra kapcsán keletkező ellenérzések mutatkoznak meg a legerősebben. Ugyancsak mindenütt relatíve erős az iszlám fundamentalista terrorizmustól való félelem. Érdekes módon az erős félelemérzet nem automatikusan jár együtt a muszlimok többségének hibáztatásával.

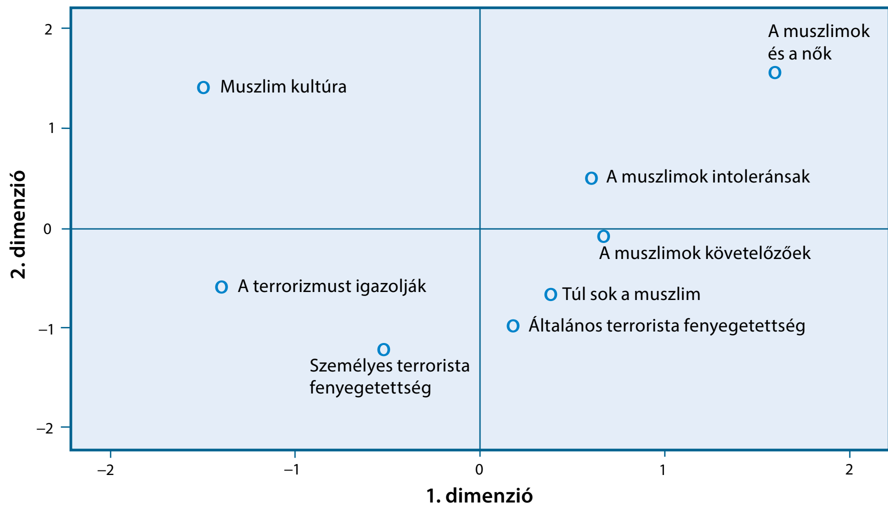
3.4. táblázat: Negatív attitűdök és félelmek az iszlámmal kapcsolatosan Európában, GFE-adatok, 2008 (százalék)

	Franciaország	Hollandia	Lengyelország	Magyarország	Nagy-Britannia	Németország	Olaszország	Portugália	*Összesen*
Sok muszlim hősnek tartja az iszlám terroristákat	–	29	30	40	38	28	29	30	*23*
A muszlimok többsége jogosnak tartja az iszlám terrorizmust	22	19	26	30	26	17	22	22	*17*
Félek, hogy országomban előfordulhat egy iszlám terrorista támadás	44	38	48	48	57	52	49	61	*48*
Félek, hogy én vagy a családtagjaim az iszlám terroristák áldozatai lehetünk	35	17	41	46	42	29	26	58	*32*
A muszlim kultúra nem illik bele Európába	54	61	81	70	61	83	73	50	*63*
A muszlim férfiaknak a nőkkel szembeni viselkedése ellentétes az értékeinkkel	76	78	72	77	82	76	82	72	*73*
Az iszlám vallás alapja az intolerancia	50	47	62	53	47	43	61	62	*62*
Az Európában élő muszlimok túl sokat követelnek	47	52	62	60	50	54	65	34	*50*
Túl sok muszlim él Európában	31	42	47	61	45	46	50	27	*38*
Nem érez rokonszenvet a muszlimok iránt	17	25	78	79	39	35	53	52	*51*
A hidzsábot be kellene tiltani	86	45	33	18	43	47	54	41	*43*

Annak érdekében, hogy a 11 témában megfogalmazott kérdésekre adott válaszok mögött meghúzódó rejtett összefüggéseket felderítsük, többféle módszert alkalmaztunk. Az egyik módszer alkalmazása révén meg tudjuk mutatni, hogy a 11 témára adott sokdimenziós térben miként alakul az egyes témák egymáshoz való viszonya.

A sokdimenziós térben jól láthatóak a különféle témák csomósodásai. A *3.5. ábra* azt mutatja, hogy a muszlim kultúra témája elkülönül az összes többi témától. Külön csoportban találjuk a vallási intolerancia és a nőkkel szemben tanúsított egyenlőtlen bánásmód témáit, melyekhez kapcsolódik az a vád, amely szerint a muszlimok túl követelődzőek. Jól láthatóan elkülönülnek a terrorizmussal kapcsolatos félelmek, melyek része a muszlimok létszámának túlzott megnövekedésével kapcsolatos aggály.

3.5. ábra: A különféle témák csomósodásai a sokdimenziós térben

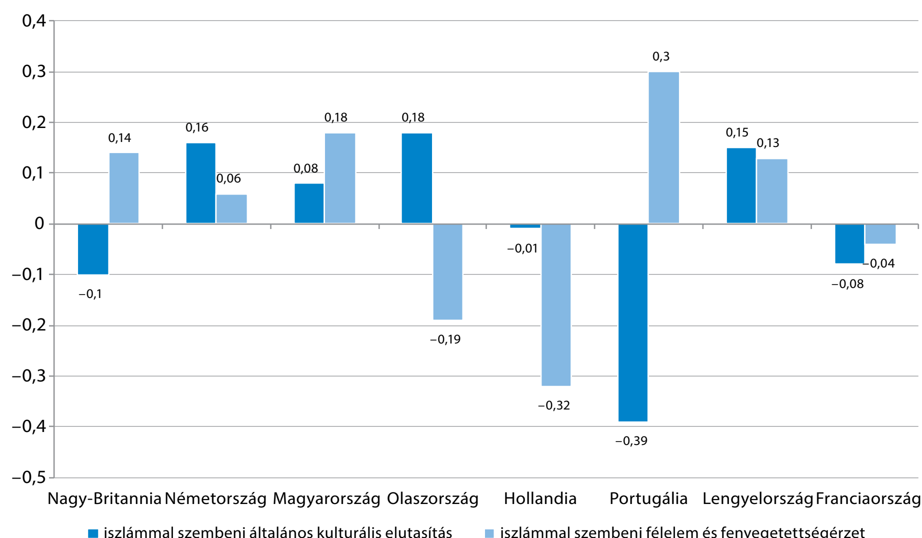
Az egyes témák kapcsolódásának és a témák mögött feltételezett rejtett struktúra feltárása érdekében faktorelemzést végeztünk, abban bízva, hogy a különféle itemek elemzése episztemológiai kulcsot adnak az iszlámmal szembeni attitűdök mélyebb megismeréséhez. A *3.5. táblázat* az elemzés során felmerült két látens struktúra szerveződését mutatja be.

3.5. táblázat: Az iszlámellenesség két mintázata, az itemek illeszkedése a dimenziókra (főkomponens-elemzés)

	Az iszlámmal szembeni általános kulturális elutasítás	Az iszlámmal szembeni félelem- és fenyegetettségérzet
Félek, hogy országomban terroristatámadás lehet	0,143	0,893
Félek, hogy én vagy a családtagjaim az iszlám terroristák áldozatai lehetünk	0,096	0,909
A muszlim kultúra beleillik Európába	–0,563	–0,128
A muszlim férfiaknak a nőkkel szembeni viselkedése ellentétes az értékeinkkel	0,604	–0,133
Az Európában élő muszlimok túl sokat követelnek	0,756	0,25
Túl sok muszlim él Európában	0,661	0,376
Sok muszlim hősnek tartja az iszlám terroristákat	0,302	0,221
Az iszlám vallás alapja az intolerancia	0,711	0,107

A főkomponens-elemzés módszerével sikerült két mintázatot elkülöníteni. Az egyik mintázatba azok az állítások kerültek, amelyek az iszlámmal szemben megfogalmazott kulturális jellegű kifogásokra utaltak (nőkkel szemben tanúsított egyenlőtlen bánásmód, intolerancia, kulturális idegenség, követelődzés, túl nagy létszám). A másik mintázatban az iszlámmal szemben érzett negatív érzések, a fenyegetettség témáit látjuk viszont. Ez a két, egymás mellett létező és egymást kiegészítő aspektusa az európai szinten megmutatkozó iszlamofóbiának az egyes országokban nagyon különbözőképpen hat a közvéleményre. Ezt mutatjuk be a *3.6. ábrá*n.

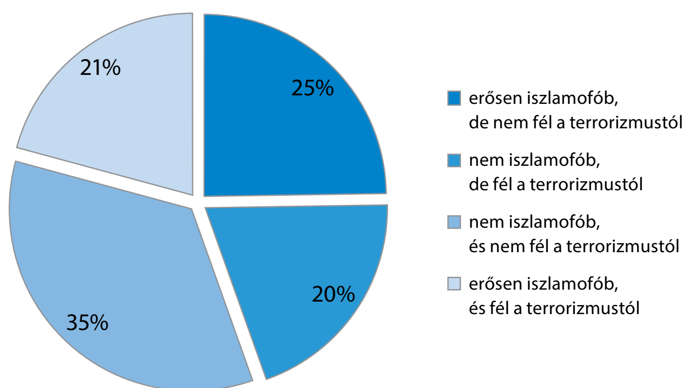
3.6. ábra: Az iszlámellenesség két mintázata Európa 8 országában, GFE-adatok, 2008 (faktorszkórátlag)

Az ábra szerint Németországban, Magyarországon, és Lengyelországban mindkét mintázat jellemzően előfordul. Franciaország egyedülálló abból a szempontból, hogy egyik mintázat előfordulása sem jellemző. Nagy-Britanniában és Portugáliában a lakosságban eleven félelem él a terrorizmussal szemben, de a kulturális eredetű ellenérzések nem erősek. A helyzet éppen fordított Olaszországban és Hollandiában, ahol a muszlimellenességet elsősorban a kulturális témák táplálják, s a terrorizmustól való félelem kevésbé van jelen.

Az iszlámellenesség eltérő országprofiljának szemléletesebb bemutatása érdekében a 11 állításra adott válaszok alapján klaszteranalízist is végeztünk, melynek révén a válaszadók között négy jellegzetes csoport különült el *(3.7. ábra)*.

3.7. ábra: Az iszlámellenesség jellege szerint képzett csoportok Európa 8 országában, GFE-adatok, 2008 (százalék)

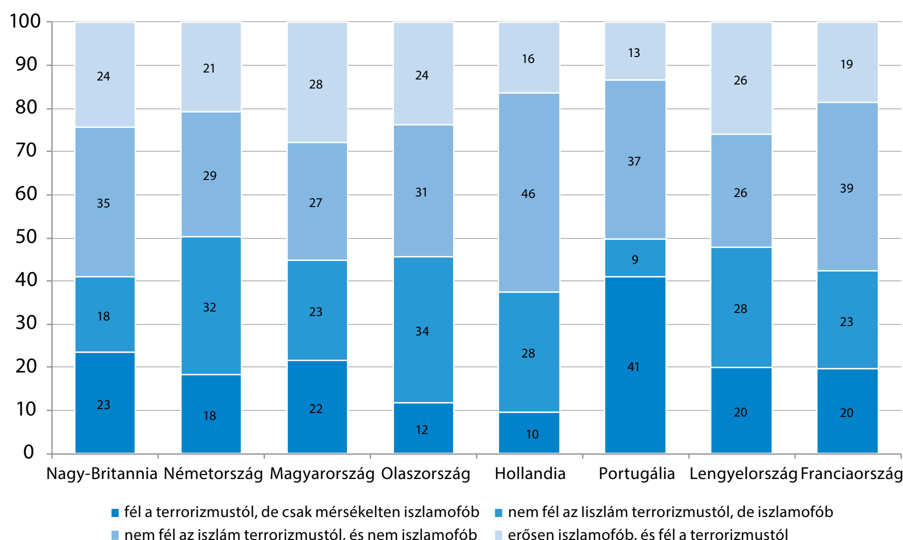

A nyolc ország válaszadóinak együttesében a válaszadók 35 százaléka mondható mentesnek az iszlamofóbiától. Akik idetartoznak, azok nem nagyon idegenkednek kulturális okok miatt a muszlimoktól, s a terrorizmus miatt érzett általános vagy személyes szorongás sem érinti őket. A másik véglet egy erősen iszlamofób csoport, melyen tagjai kulturális alapon és lélektani alapon egyaránt tartanak az iszlámvallásúaktól. E csoport aránya 21 százalék. Vannak olyanok, akik kulturálisan idegenkednek a muszlimoktól, de a terrorizmus miatt nem él bennük félelem és szorongás (25%). A negyedik csoportba azok kerültek, akik félnek a terrorizmustól, de a kulturális eredetű idegenkedés csak mérsékelten jellemzi őket (20%). Egészében azt látjuk, hogy a megkérdezettek többsége (65%) valamilyen mértékben tart a muszlimoktól.

A *3.8. ábrá*n láthatjuk, hogy az egyes országokban a négy csoport tagjai különböző megoszlásokban vannak jelen.

Az iszlamofóbia megszállottjai minden országban látható mértékben jelen vannak, kivéve Portugáliát. (Nem véletlen, hogy Portugália külön állt a sokdimenziós térben.) Az iszlamofóbiától mentes csoport különösen számos Hollandiában. Portugália abban is egyedülálló, hogy sok olyan válaszadó van ebben az országban, akik félnek a terrorizmustól, ugyanakkor a kulturális idegenkedés mérsékelten jellemző rájuk. Olaszországban és Németországban vannak viszonylag a legtöbben, akik kulturálisan idegenkednek, de a terrorizmus miatt nem félnek.

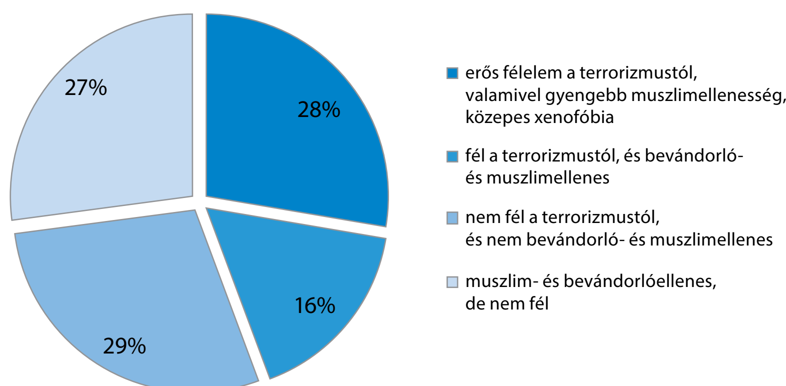
3.8. ábra: A négyféle iszlamofób csoport előfordulásának megoszlása Európa 8 országában (százalék)

Iszlamofóbia és xenofóbia

Feltettük, hogy az iszlamofóbia része a csoportokkal szemben általában véve megnyilvánuló ellenséges beállítódásnak. Ha ez a feltevés igaz, akkor a xenofób és az iszlamofób csoportok között nagymérvű az átfedés. Ezt a feltevést ellenőrizhetjük a *3.9. ábrán*, amely a kétféle attitűdtípus keresztezése nyomán kapott csoportok megoszlását mutatja a teljes mintán belül.

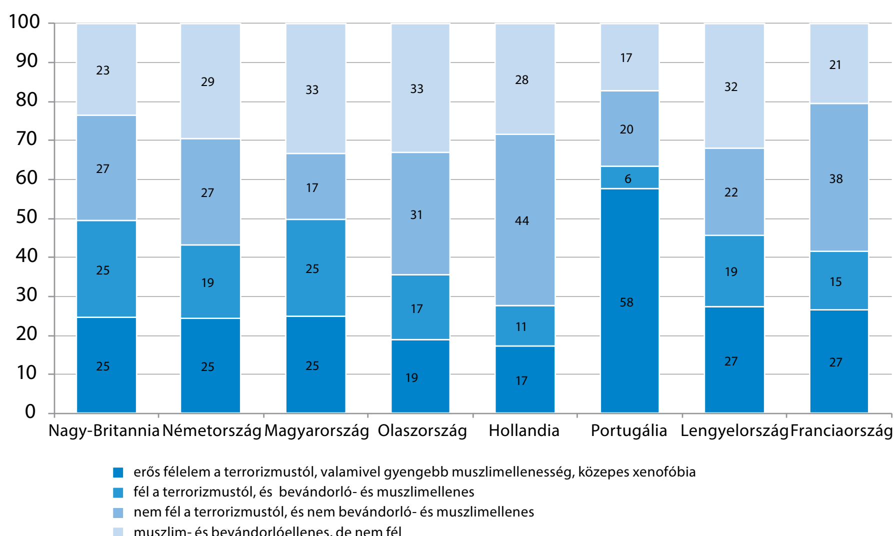
3.9. ábra: A xenofóbia, az iszlamofóbia és a fundamentalista iszlám terrorizmustól való félelem (százalék)

Az eredmény azt mutatja, hogy az általános idegenellenesség és a muszlimellenesség korántsem jár együtt. Ha valaki xenofób, nem feltétlenül iszlámellenes, s ez fordítva is igaz. Van azonban két csoport, ahol az összefüggés fennáll. A válaszadók 29 százaléka nem különösebben xenofób, s nem tart az iszlám vallásúaktól sem. A másik konzisztens csoport (17%) esetében együtt jár az idegenellenesség, a muszlimellenesség és a fundamentalista iszlám terrorizmustól való félelem. A maradék két csoport inkonzisztens. Vannak, akikben erős a fundamentalista iszlám terrorizmustól való félelem, de az idegenektől általában véve nem tartanak (28%). S végül vannak, akik muszlim- és bevándorlóellenesek, de nem félnek (27%).

A *3.10. ábra* bemutatja, hogy az egyes országok válaszadói körében milyen a xenofóbia és az iszlamofóbia szerint képzett négy csoport megoszlása.

3.10. ábra: Iszlamofóbia és xenofóbia szerint képzett 4 csoport megoszlása Európa 8 országában (százalék)

Az ábrából látható, hogy akikre nem jellemző az idegenkedés egyik válfaja sem, azok aránya Magyarországon (17%), Portugáliában (20%) és Lengyelországban (22%) a legkisebb. A korábbi elemzések eredményeinek ismeretében nem meglepő, hogy a „felvilágosultnak" nevezhető csoport legnagyobb arányban Franciaországban (38%) és Hollandiában (44%) található, de e csoport aránya magas (31%) Olaszországban is. Az egyszerre idegenellenesek és iszlámellenesek az európai átlaghoz képes viszonylag sokan vannak Nagy-Britanniában és Magyarországon. A francia társadalom megosztottságára utal, hogy e csoport aránya Franciaországban sem jelentéktelen. Portugáliában kimagaslóan (58%), de Lengyelországban és Franciaországban is igen sokan vannak (27–27%), akik tartanak a terrorizmustól, de ugyanakkor nincs bennük erős xenofóbia. Nincs különbség az egyes országok között, ha azok arányát nézzük, akik közepes

mértékben tartanak az idegenektől és nem túlzottan aggódnak az iszlám fundamentalista terrorizmus miatt.

Az eredeti GFE-kutatás a xenofóbia, az iszlamofóbia és a fundamentalista iszlám terrorizmustól való félelem tényezőin kívül vizsgálta a rasszizmusra és az antiszemitizmusra való hajlandóságot is az egyes országokban *(3.6. táblázat)*.

3.6. táblázat: A GFE-kutatás egyes mért dimenziói Európa 8 országában (négyfokú skálaátlag)

	Xenofóbia	Iszlamofóbia	Félelem a fundamentalista iszlám terrorizmustól	Rasszizmus	Antiszemitizmus
Franciaország	2,17	2,63	2,32	1,94	2,16
Hollandia	2,18	2,66	2,01	1,81	2,00
Lengyelország	2,43	2,84	2,45	2,26	2,66
Magyarország	2,72	2,89	2,44	2,37	2,59
Nagy-Britannia	2,50	2,68	2,49	1,83	2,02
Németország	2,34	2,83	2,44	1,99	2,28
Olaszország	2,35	2,84	2,16	1,68	2,09
Portugália	2,38	2,54	2,64	2,31	2,43
Összesen	*2,38*	*2,74*	*2,37*	*2,02*	*2,27*

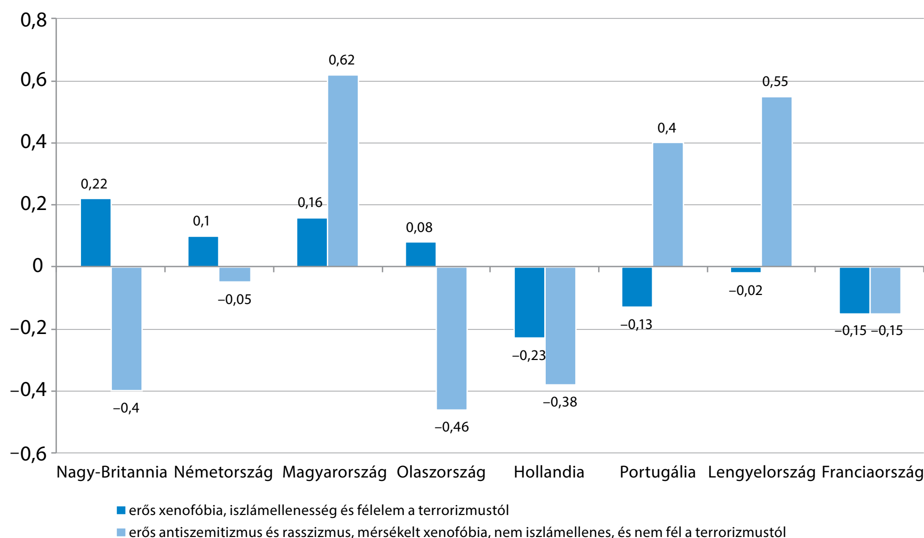
A GFE változóit külön-külön vizsgálva országonként, az első szembetűnő következtetés, amit levonhatunk, hogy Magyarország minden változó esetében igen magas értékeket mutat. Ellenpéldaként említhetjük Hollandiát, amely a GFE összes változója esetében relatíve alacsony értékű.

Külön-külön nézve az egyes változókat azt látjuk, hogy a rasszizmus és az antiszemitizmus esetében tökéletesen működik a centrum–periféria elmélet: a centrumországokban (Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Olaszország, Hollandia) mind a rasszizmus, mind az antiszemitizmus jóval alacsonyabb értékeket mutat, mint a peremországokban (Magyarország, Lengyelország és Portugália). A xenofóbia és az iszlamofóbia esetében azonban más a helyzet. Egészében véve azt látjuk, amire már korábban is utaltunk, hogy a vizsgált 8 országban viszonylag magas a xenofóbiára való hajlandóság, kivéve Franciaországot és Hollandiát. Az iszlamofóbiában viszont általánosan magas szintet látunk mindegyik országban. A fundamentalista iszlám terrorizmustól való félelem szintén független a centrum–periféria változótól: legmagasabb Portugáliában és Nagy-Britanniában, és alacsonynak mondható Hollandiában.

A GFE-változókat a faktorelemzés segítségével két típusba tudtuk sorolni *(3.11. ábra)*. Az egyik típusba a xenofóbia, az iszlamofóbia és a fundamentalista iszlám terrorizmustól való féle-

lem került, míg a másikba az Európában hagyományosnak mondható rasszizmus és antiszemitizmus, kiegészülve mérsékelt xenofóbiával. Erre a típusra viszont nem jellemző sem az iszlamofóbia, sem a fundamentalista iszlám terrorizmustól való félelem.

3.11. ábra: A GFE két típusa (új és régi) Európa 8 országában (főkomponens-átlagérték)

Ha országonként vizsgáljuk, hogy az egyes típusok mennyire jellemzőek az országok közvéleményére, akkor azt látjuk, hogy Magyarország, illetve Hollandia és Franciaország egymás ellenpólusai: a magyar közvéleményre mindkét típus erősen jellemző, míg a holland és a francia közvélemény mindkettőnek ellenáll.

A többi országban a két típus kombinációja vegyesen fordul elő: Nagy-Britanniában erős a terrorizmustól való félelem, az iszlamofóbia és a xenofóbia, viszont egyáltalán nem jellemző a régi típusú csoportra fókuszáló ellenségesség. Olaszország hasonló képet mutat, de ott a brit helyzethez képest kevésbé jellemző az új GFE-jelenség, és a régi GFE-rezisztencia a legerősebb. A lengyel és a portugál társadalomban a hagyományos GFE-változók magas értéket mutatnak, míg főképp Portugáliában nem jelentkezik markánsan az új előítéletesség. Németországban mind a két attitűdtípus esetében visszafogottságot tapasztalunk.

Összefoglalás

A 2008-ban nyolc európai országban végzett kutatás eredményei egyértelműen megmutatták, hogy az iszlámellenesség mindegyik országban jelen volt, bár a mértékek különböztek. Legkevésbé azokban az országokban volt iszlámellenesség, ahol az iszlám vallásúakkal való mindennapi találkozás valószínűsége nagy, mivel az adott országban jelentős számban élnek muszlimok. Franciaország, Nagy Britannia és Hollandia említhető példaként. Németországban viszont elég erős a muszlimellenes potenciál, annak ellenére, hogy ebben az országban szintén sok muszlim él. Egyértelműen intenzív és széles körű az iszlámellenesség Lengyelországban és Magyarországon, ahol csak a válaszadók fejében ének muszlimok, és a muszlimokról formált képet a média torzítja félelmetessé.

Az általában vett idegenellenesség és iszlámellenesség a vizsgált európai országok népességében nem jár feltétlenül együtt, de nem is zárja ki egymást. Az iszlám idegenségét nemcsak a kultúra, a vallás idegensége, hanem az iszlám fanatizmushoz kapcsolt terrorizmus által kiváltott fenyegetettségérzés is élteti, ami egyben az iszlám idegenséget kiemeli az általános xenofób megkülönböztetés hatalma alól.

A kutatás lehetővé tette, hogy megkülönböztessük egymástól a GFE hagyományos és új megnyilvánulásait. A rasszizmus és antiszemitizmus esetében minden vizsgált országban a tekintélyelvűség hatását tudtuk kimutatni, míg az Iszlámhoz kapcsolódó GFE-attitűdök kognitív hátterében az autoritarianizmus hatása mellett, ha különböző mértékben is, minden országban kimutattuk a bizalomhiány, a biztonságérzet-hiány, valamint a szociális dominancia elfogadásának szerepét. A GFE szociológiai háttere minden országban meglehetősen diffúz, a hagyományos szociodemográfiai változók közül az antiszemitizmus és rasszizmus esetében az iskolai végzettség hatásai voltak kimutathatók. Az iszlámmal kapcsolatos GFE-attitűdök szociológiai háttere valamelyest gazdagabb képet mutat: elsődlegesnek tűnik a személyes frusztráció hatása (élettel való elégedetlenség és rossznak tartott személyes anyagi helyzet), és majdnem minden országban (Magyarország és Németország kivételével) kimutatható a vallásosság szerepe is.

A 2008-as adatok jelentősége az időközben eltelt években bekövetkezett események fényében növekedett. Ebben a látleletben egy pálya kezdetét érhetjük tetten, melynek kifutási végpontját, egy drámai menekülthullám bekövetkeztével, még ma sem ismerjük teljesen.

4. fejezet

MIGRÁCIÓ, ÚJ KISEBBSÉGEK, MIGRÁNS CSOPORTOK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJA

Migráció régen és most

A migráció jelentése költözés, vándorlás, egy adott területről való kivándorlás, illetve egy másik területre való betelepülés. A migráció az állatvilágban sem ismeretlen, gondoljunk csak a vándormadarakra, amelyek évről évre felkerekednek, s képesek országok vagy akár kontinensek között is mozogni. A migrációra képes állatfajok esetében a mozgás genetikai program következménye, mely az adott fajok egyedeit kényszeríti a helyváltoztatásra vagy a maradásra. Ezzel az ember számára a térben való a mozgás, mint Cresswell mondja, metafora, mely a teret kulturális, történelmi, társadalmi értelemben lezárja és kinyitja. Az eredmény a „földrajzi képzelet" két lehetséges, de egymással ellentétes változata. Az egyik változat szerint a teret rögzített és felismerhető határok veszik körül, míg a másik változat szerint a határtalan és végtelen térnek csak a benne mozgó ember szab véget (Cresswell 2006: 25–26).

Az emberiség történetének kezdete a vándorlással jellemezhető.[1] A peripatetikus nomád hordák létszáma Dunbar szerint 120–140 között változott. Ez a létszám tette lehetővé, hogy a vándorló csoportok tagjai kölcsönösen szem előtt tarthassák egymást, a csoport tagjai a ragadozók fenyegetésével szemben eredményesen védekezhessenek és a más csoportokkal harcolhassanak (Pléh 2016: 47). Ebben az időszakban a vándorlás az emberi közösségek fennmaradásának, túlélésének meghatározó mozzanata volt.

A fordulatot a letelepedés jelentette. John Armstrong (1982) szerint a nomád csoportok a saját világukat, az idegenek világától elválasztó határokat nem a térben, hanem a csoporttagok leszármazása szerint húzták meg. A nomád csoportok nagy területen, szabadon vándoroltak. Mozgásukat semmit sem korlátozta, legfeljebb az évszakok változása, az időjárás vagy az útjukban álló természeti akadályok, mint a tenger vagy a magas hegyek. Ezzel szemben a letelepedés (szedentiarizmus) útját választó csoportok számára a határ megállapítására a területi elv szerint került sor. A korábban vándorló népcsoportok, melyek létszáma már messze megha-

[1] A globális migráció ősi történetét illusztrálja a következő film: https://www.youtube.com/watch?v=CJdT6QcSbQ0 (utolsó letöltés: 2016. 12. 29.)

ladta az eredeti Dunbar-féle számot, letelepedtek, és magukénak tartották a területet, mely a következő időkben otthonul szolgáltak számukra.[2]

Ez volt az a pillanat, amikor a csoportok nem csupán szakítottak a vándorló életmóddal, de létrejött a lakóhelyhez való kötődés, a lokális összetartozás és a társadalmi szolidaritás. Ettől kezdve beszélhetünk kötődésről a helyhez, ahol lakunk, ami kijelöli az emberek életének fizikai határait, és ami egyben az életünk fenntartását biztosítja. A korai emberi közösségek, majd később az ezekből megszülető társadalmak a megtelepedés során az egyéni és kollektív identitás meghatározó részévé tették a lakóhelyet és azt a fizikai környezetet, ahol az életük folyt.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy bezárult az emberek és társadalmak számára a fizikai környezet. A nomád és a szedementáris életforma sok esetben váltakozott. A már letelepedett csoportokat más csoportok, természeti katasztrófák újra vándorlásra kényszeríthették. Jó példa erre a magyarok vándorlása, mely több hullámban sodorta őket a Kárpát-medencébe, s amikor oda megérkeztek, onnan is megpróbáltak Nyugat felé tovább vándorolni, de erre már nem volt lehetőségük. Az Augsburg melletti Lerch-mezőn 955-ben elszenvedett vereség a magyarok számára egyszer s mindenkorra véget vetett a „kalandozások korának".

A migráció mindig is létezett, de a szedentarizmus előretörésével jelentése megváltozott. A szedentarizmus az egymástól térben, kultúrában elkülönült csoportok által létrehozott, egymással nem feltétlenül egyező valóságokat eredményezett. Ami a saját csoport által létrehozott valóság prizmáján keresztül magától értetődőnek tűnt, az a másik csoportok valóságfelfogása szerint már megbotránkoztató vagy félelmetes volt. A fizikai helyhez való kötődés és az ennek bázisán megszülető zárt társadalmak kialakulása egyfelől létrehozta a saját csoport tudatát és a közös csoportidentitást, másfelől viszont gyanakvást is szült másokkal, az idegenekkel, más népekkel szemben. Ez pedig az ókortól a középkoron át sokszor háborút, üldözést, népirtást, pogromokat hozott, ami hatalmas népvándorlásokat, mai szóval migrációt generált. Migrációnak minősíthetjük a középkorban a keresztes hadjáratokat, a zarándoklatokat vagy a későbbi gyarmatosítást.

A mai értelemben felfogott migrációs folyamatokban a modern kor beköszöntése jelentette a radikális fordulatot. A kapitalizmus és az iparosodás hatalmas migrációt indított be világszerte az agrártársadalomból az ipari szektorba, a piacgazdaság okozta egyenlőtlenségek nagy népességmozgásokat generáltak a fejletlenebb perifériákról a fejlettebb központi régiók felé, az urbanizáció során kialakuló nagyvárosok tömegével szívták fel a falusi népességet, a tömeges népességmozgás átformálta az országokat, a társadalmakat, és egyfajta olvasztótégelyként próbálta ötvözni az egyre vegyesebb és sokszínűbb populációkat.

A migráció új jelentéseit a modern kori migrációval foglalkozó szakirodalom tárgyalja (Haitzinger–Hegedűs–Klemmer 2014). A migrációnak ez az új jelentése mindenekelőtt azt mondja, hogy a népességmozgások tömegessé válnak, és globális keretekben zajlanak. A modernizáció okozta strukturális változások olyan strukturális mobilitást indítottak el a világban, amely az

[2] A határok kialakulását a történelemben mutatja be a következő illusztráció: https://www.youtube.com/watch?v=9LfdXoL3Xck (utolsó letöltés: 2016. 12. 29.)

országokon belül és az országok között hatalmas népmozgásokat váltottak ki. A modernizáció mindenütt azt eredményezte, hogy a sok kis településen élő, agrárszférában foglalkoztatott népesség városokba, ipari-kereskedelmi központokba vándorolt. Ez a folyamat éppen úgy végbement országokon belül, mint országok között.

A modern kori tömeges és globális migráció okozta konfliktusok egyik forrása éppen a modern kori politikai átalakulásból fakad, nevezetesen a modern politikai állam és közösség nemzetállami természetéből. A kapitalizmus, a piacgazdaság, a felvilágosodás, a liberalizmus és a demokratikus közösség eszméin formálódó új világrendszer olyan új keretben zajlik, ahol a politikai és gazdasági közösség fizikai értelemben szigorúan lehatárolt, a nemzet pedig olyan identitásközösség, ahol az egyének alkotta közösség politikai akaratát megtestesítő állam szuverenitása territoriális *(ius solis)* és/vagy primordiális-etnikai-kulturális-leszármazási-vérségi alapon *(ius sangvinis)* nyeri el legitimitását. A két nemzetállam-felfogás természetesen nagyon különbözőképpen határozza meg a közösség és a közösséghez tartozó egyének viszonyát, de annyiban azonos a kettő, hogy szigorúan lezárja a politikai és kulturális közösség határait, és világosan megkülönbözteti a nemzethez tartozókat azoktól, akik nem tartoznak a nemzeti közösségbe, tehát azokat, akik idegenek. Mindez fizikai, jogi, adminisztratív vagy szimbolikus határmegvonással jár, mely határok vagy nem, vagy csak nagyon nehezen átjárhatók.

Az országhatárokat átlépő migráció a kibocsátó ország szempontjából kivándorlás, a célország szempontjából bevándorlás. Akár a kivándorlás, akár a bevándorlás szempontjából nézzük, a modern kor kettős természete, azaz egyfelől a globalizáció elvén nyugvó piaci rendszer elterjedése és a kapitalizmus alapján megszülető új társadalmi viszonyok kialakulása, illetve a modern politikai állam territoriálisan bezárkózó, nemzeti elveken szerveződő jogi és adminisztratív természete súlyos konfliktusok forrásává vált az emberek szabad mozgásának és a tömeges migráció tekintetében. A modern korban beindult strukturális mobilitás, a globalizáció, az új társadalmi és regionális egyenlőtlenségek okozta egyre nagyobb népmozgások szembetalálták magukat a nemzetállami határmegvonás és bezárkózás ütközőjével, amely mindmáig feloldhatatlan feszültségeket és konfliktusokat jelent mikro- és makro-, azaz egyéni és társadalmi szinten egyaránt. Európában és a mai fejlett világban történelmileg a 19. század alapvetően a modern nemzetállammá válás korszakának tekinthető, ami inkább az elkülönülésről és bezárkózásról szólt, míg a 20. század inkább a nemzetállami határokon túllépő, azokat negligáló egyre tömegesebb migrációról.

A migrációs döntések vizsgálata során felmerül, hogy a migránsnak volt-e, vagy nem volt alternatívája akkor, amikor hazája elhagyása mellett döntött. Ugyancsak vizsgálandó, hogy az élet színterének megváltoztatása tartós vagy ideiglenes. Nagyon fontos tudni azt, hogy a migrációs döntésben milyen szerepet játszanak az egyéni és a sorsközösségből fakadó kollektív mozzanatok.

A tömeges, strukturális konfliktusokra visszavezethető migrációnak sokféle változata van. Mindig is volt politikai okokból bekövetkező migráció, amikor az egyének politikai nézeteik, a hazájukban fennálló politikai viszonyok miatt életük és biztonságuk miatt kényszerültek kivándorlásra. Hasonlóan hosszú a múltja a vallási okok miatt bekövetkező kivándorlásnak. Az

emberek sokszor természeti katasztrófák miatt kényszerültek elhagyni otthonaikat, menedéket keresve más országokban. Menekülésre késztethetnek a népirtások, deportálások. Jogi és erkölcsi szempontból nézve ezekben az esetekben nincs dilemma, a segítségnyújtás a befogadó országok elemi kötelezettsége. A 20. század különféle kataklizmái a világ számos helyén tragikus példáit adták ennek a fajta népvándorlásnak, és úgy tűnik, hogy a 21. század sem jelent ebből a szempontból megnyugvást.

Nehezebb a gazdasági menekültek kérdése. A jobb élet reménye, a megélhetés biztonságos kereteinek keresése a modern korban hatalmas tömegeket indított és indít útnak, azonban kérdéses, hogy a kivándorlók akarata találkozik-e a célpontként kiszemelt társadalom többségének akaratával.

Morális kozmopolitizmus vagy nemzeti öncélúság?

Az ember meghatározatlansága azt jelenti, hogy nincs olyan természet adta környezet, ahol eleve otthon lenne. Jézus önmagáról mondja, de mindenkiről mondhatná, hogy „a rókáknak van barlangjuk és az égi madaraknak van fészkük, de az Emberfiának nincs hova fejét lehajtania" (Mt 8, 19–20). Az otthonlét a társadalmilag létrehozott valóság speciális része, melynek határait a letelepedett csoportok alkuja jelöli ki a térben. A kérdés, hogy ezeket a határokat lezárhatja-e egyetlen csoport is a csoporthoz nem tartozó, idegen emberek előtt. Lehet-e igazolást keresni arra, hogy egy csoport ne engedjen be az általa ellenőrzött területre a szükség és az ínség által hajtott más embereket pusztán azért, mert idegenek, nem tartoznak a csoporthoz?

A kérdést a modern világban a nemzetállami szerveződés veti fel élesen. A területileg elkülönült modern nemzetállamok védik határaikat, s a nemzeti szuverenitásra hivatkozva fenntartják a jogot, hogy megszabják, kit engednek be területükre, s kit nem. De van-e bármelyik nemzeti államnak joga arra, hogy polgárait beengedje, és az idegeneket ne engedje be az általa ellenőrzött területre? Végül is emberekről van szó, akik között természettől való egyenlőségük okán nem tehető különbség aszerint, hogy mely állam polgárai (Nagy 2012).

A dilemmát drámaian vetette föl az 1938. július 6–15. között Evianban tartott nemzetközi konferencia, melyet Roosevelt elnök hívott össze a nemzeti szocialista Németország által létében fenyegetett német zsidóság kimenekítésének megvitatására. A konferencia eredménye kiábrándító volt. A résztvevő 31 ország közül egyedül Dominika fejezte ki szándékát 100 ezer üldözött befogadására. A többi ország mind elzárkózott. A valóságban Dominikába is csak 800 menekült jutott el. Walter Mondale 40 évvel később joggal mondhatta, hogy Evianban a civilizált világ önbecsülése és tisztessége forgott kockán. Ha a konferencián részt vevő nemzetállamok mindegyike hajlandó lett volna egyenként 17 ezer zsidót befogadni, akkor a Német Birodalomban élő zsidók megmenekülhettek volna (Mondale 1979).

Ezzel szemben 1938-ban a résztvevők arra a következtetésre jutottak, hogy „a kényszerű emigráció olyan méreteket öltött", melyek „alkalmasak a nemzetközi viszonyok enyhülésének zavarására és a nemzetközi nyugtalanság fokozására" (Habe 1966: 252–253). Érdemi cselekvés

híján mindössze arra futotta, hogy Londonban egy állandó irodát létesítsenek, egy elnök, négy alelnök és egy igazgató vezetésével.

A dilemma mind a mai napig velünk van, s várhatóan velünk is marad. A dilemma megoldására két, egymással homlokegyenest ellenkező megoldás lehetséges. Mindkét megoldás mellett és ellen szólnak érvek (Miller 2016). A „morális kozmopolitizmus" álláspontja szerint a szabad mozgás és lakóhelyválasztás joga minden embert megillet, függetlenül attól, hogy hol született, melyik nemzetállami politikai közösségnek a tagja. A Föld az emberiség közös lakhelye, s nincs olyan ok, ami miatt egyes csoportoknak a Föld egyes pontjainak ellenőrzésére több joga lehetne, mint másoknak. Ez az álláspont akkor lehetne reális, ha a lenne egy globális állam, amelynek minden ember születésétől fogva haláláig polgára lehetne. E globális állam polgáraként mindenki mozgására és lakhelyválasztására ugyanazok a szabályok vonatkoznának, mint ahogyan azonos szabályok vonatkoznak az egyes államok polgáraira, ha a saját államuk területén mozognak.

A morális kozmopolitizmusnak két változata van. Az erős változat kizár miden partikuláris kötődést, legyen az a nemzet, a város, a család, a baráti kör vagy a munkahely. Az univerzális emberi lét mindenkire érvényes kötelmei erősebbek kell, hogy legyenek, mint az egyes csoportokhoz való tartozásból fakadó lojalitások. A gyenge változat megengedőbb. Aki bajban van, azzal szemben megengedett a speciális figyelem. A bajba jutottat előnyben kell részesítenünk azzal szemben, aki nincs bajban. Az államok szempontjából ez az elv azt jelenti, hogy a bajba jutott idegeneken segíteniük kell, bár nem tagjaik az állam területén élők jogilag meghatározott közösségének.

A másik megoldás abból indul ki, hogy az emberek csoportokhoz tartoznak, melyek meghatározzák számukra az ismerősség, az otthonosság és a befogadottság köreit, melyeken túl az ismeretlenek, az idegenek, a külföldön élők vannak. A saját és a másik csoport tagjai közötti különbség nem önkényes megkülönböztetés, hanem a közös történelem és a kultúra által meghatározott közös sors következménye, mely a jelenben az egymás iránti felelősséget, az élet fenntartása érdekében kifejtett közös igyekezetet foglalja magában (Walzer 1983). A közösségi részrehajlás szükségképpen reakció arra, hogy eredetileg minden ember idegen egymás számára. Evolúciós nézőpontból kiindulva az idegenek azonban pusztulásra lennének ítélve, ha nem hoznának létre kapcsolatokat, csoportokat, melyek révén megmaradnak a térben és az időben (Smith–Szathmáry 1999). Ha egyszer azonban létrehoztak csoportokat, akkor megteremtették az ismerősség-idegenség kettőségét, ami óhatatlan azzal jár, hogy a saját csoport tagjait előnyben részesítik az idegen, más csoportok tagjaival szemben. Miután a csoport letelepedett, akkor közösségi lététől leválaszthatatlanná válik a terület, amelyet ellenőriz. Az ókori Athénban jelent meg először az állam mint a polgárok politikai közössége, mely a polgárok életét a szabadság terében tette lehetővé, szemben az idegenekkel, akik élete a választási szabadság hiányában, a szükségszerűség szorításában telt el.

A modernitásban az ország a nemzetállam nemzetközi jogi eszközökkel meghatározott területe, melyen belül élnek a nemzetállam polgárai, akiket speciális jogok és kötelességek fűznek össze, amik másokra nem vonatkoznak. Az emberiség egészének jogait az Egyesült Nemzetek

Szervezete által 1948-ban elfogadott „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata" rögzíti. A Nyilatkozat 13. cikkének 1. bekezdése kimondja, hogy „az államon belül minden személynek joga van szabadon mozogni és lakóhelyét szabadon megválasztani". A 2. bekezdés szerint „minden személynek joga van minden országot, ideértve saját hazáját is, elhagyni, valamint saját hazájába visszatérni". A 14. cikk 1. bekezdése egyértelműen leszögezi, hogy „minden személynek joga van az üldözés elől más országban menedéket keresni és a más ország nyújtotta menedéket élvezni". Ugyanakkor a 2. cikk azt mondja, hogy „erre a jogra nem lehet hivatkozni közönséges bűncselekmény miatti, kellőképpen meg nem alapozott üldözés, sem pedig az Egyesült Nemzetek céljaival és elveivel ellentétes tevékenység esetében".

A „Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát" az ENSZ Közgyűlése 1966. december 16-fogadta el. Az egyezmény 1976. március 23-án lépett hatályba, 2014-ig 168 állam erősítette meg. A védett jogok köre bővült a gyermekek és a kisebbségi személyek jogaival. „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatához" képest az egyezségokmány szövegéből azonban hiányzik a tulajdonhoz és a menedékhez való jog.

A migráció motivációs hátterét a szükségletek határozzák meg, melyek kielégítetlensége az embereket arra készteti, hogy hagyják el a helyet, ahol addig éltek, s keressenek olyan helyeket, ahol szükségleteik kielégítését remélhetik. Helyváltoztatásra sarkallhat a biztonság és a jólét szükségletének kielégítetlensége. Erős motívum a szabadság szükségletének kielégítetlensége. Végül megemlítendők a társas szükségletek, melyek kielégítetlensége esetén a személy azt érzi, hogy nem ismerik el, megalázzák, emberi méltóságában megsértik. Nem meglepő, hogy az új információs és közlekedési lehetőségek révén létrejött globális pszichológiai közelségben a szegénységben és elnyomatásban élő országok lakói közül sokan úgy érzik, hogy helyük a gazdag és szabad országokban lenne. El is indulnak, a földön, a vízen és a levegőben útra kelnek. Azt kell azonban megtapasztalniuk, hogy nem fogadják be őket szívesen, sőt ha lehet, visszafordítják őket abba az országba, ahonnan indultak.

A ma érvényes nemzetközi jog láthatóan nem az erős, hanem a gyenge morális kozmopolitizmus álláspontját képviseli. „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának" már idézett 14. cikkének 1. bekezdése világosan kimondja, hogy a saját országukban üldözötteknek joguk van más országokban menedéket kérni. A politikai, vallási, nemi orientáció okán bekövetkezett üldözöttség szükséghelyzet, amelyen csak befogadás révén lehet enyhíteni. Ugyancsak szükséghelyzet a háború, az éhínség, a járvány, a környezeti katasztrófa. Ezek az okok azonban nem feltétlenül adnak alapot a befogadásra. A gazdasági menekültek próbálkozhatnak, de a jog nem az ő oldalukon áll. Lehetőség még a bevándorlásra a családegyesítés.

Ha egyszer már befogadták a menekültet, a nemzeti közösségeknek mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy a menekült a nemzeti közösség teljes jogú tagja, azaz állampolgár legyen, akit az újonnan létesített kötelék egyenjogúvá tesz mindenkivel, akik az állam polgárai. Az állam nem tehet különbséget az állam polgárai között aszerint, hogy miként jutottak az állampolgársághoz.

Az egyes nemzetállamok fenntartják maguknak a jogot annak meghatározására, hogy kiket fogadnak be, s kiket nem. Az idegenek befogadásának szabályozásának joga levezethető

a nemzeti szuverenitásból és a nemzeti érdekek elsőbbségéből. A szabad mozgás emberi joga szemben áll a nemzeti önrendelkezés jogával, s jelenleg az utóbbi erősebb. Ugyanakkor látni kell, hogy a „nemzeti önrendelkezés" joga a mindenkori nemzetközi helyzet függvénye. Ha a „nemzeti önrendelkezés" nevében változnak az országhatárok, változnak az emberek mozgási lehetőségei, s akik eddig egy ország polgárai voltak, egyszerre csak azt veszik észre, hogy külön országokban élve idegeneknek számítanak egymásnak.

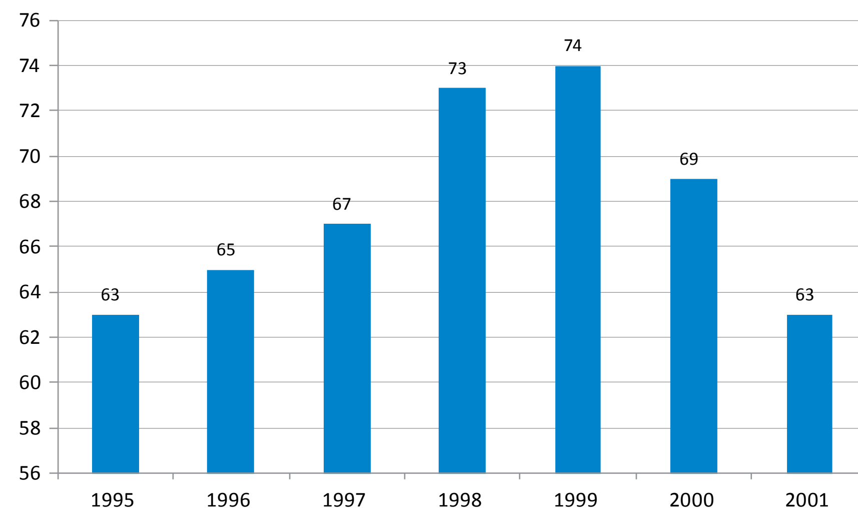
A migráció jellegzetes típusai

A migráció fogalma és a migráns kategóriája nagyon különböző értelmezéseket és megkülönböztető elnevezéseket nyerhet aszerint, hogy az emberek életpályájának és társadalmi életkörülményeinek leírására használjuk a terminust, vagy a társadalmi folyamatok és csoportviszonyok értelmezésére és magyarázatára.

Legszélesebb értelemben mindenkit migránsnak tekinthetünk, aki elhagyja szülő- vagy lakóhelyét. Belső migrációról beszélünk, ha a mozgás az országon belül egyik helyről a másikra irányul; külső migrációról, ha a személy más-más országba költözik. Ez utóbbival kapcsolatban szoktunk szűkítő értelemben nemzetközi migrációról beszélni. Napjainkban a közbeszéd ebben a vonatkozásban használja alapvetően a migráció kifejezést.

A globalizáció által kiszélesedő és a nemzetállami kereteken túlnyúló piaci mechanizmusok, gazdasági folyamatok nyomán kialakuló regionális egyenlőtlenségek központi és peremhelyzetű régiókra osztják a világot (Wallerstein 2010). A peremhelyzetű régiókból a centrumrégiók felé irányuló népességmozgásokat, az országhatárokon átnyúló egyéni költözést szokás gazdasági migrációnak nevezni. Leszűkítő értelemben ez a munkaerőpiacok szívóhatása eredményeként kialakult munkaerőmozgásokat jelenti csupán. Tág értelemben véve idetartoznak az anyagi megfontolásokból, az életkörülmények javítására, karriercélokra, megélhetésre, tanulásra irányuló mozgások, továbbá a rossz gazdasági helyzet, az elszegényedés, az életkörülmények általános romlása miatt motivált elvándorlás, valamint a tőke, a munka, a szolgáltatások, az információ és tudás szabad áramlásából fakadó új lehetőségek gerjesztette mozgások. Ez a fajta migráció lehet szabályozott vagy irreguláris, legális vagy illegális, önkéntes vagy külső kényszer által bekövetkező, rövid vagy hosszú távú, egyéni vagy családi egyaránt. Napjainkban egyre jellemzőbb, hogy a migráció nem feltétlenül egyszeri költözést jelent, hanem egy folyamatos mozgást, legtöbbször a kibocsátó ország és egy vagy több célország relációjában. Hagyományosan ezt a fajta migrációt a szezonális mezőgazdasági munka vagy az építőipar területén érhetjük tetten, de a világ fejlettebb régióiban idesoroljuk az egyre növekvő fehérgalléros szakértelmiségi migrációt is. Részben a gazdasági migráció másodlagos hatásának tekinthető az a fajta vándorlás, ami a családfő elköltözésből következő utólagos családegyesítés miatt következik be. Ennek nagysága a migráció globális növekedésével egyre nagyobb. Jól illusztrálja ezt az Amerikai Egyesült Államok esete, ahol az ezredfordulóra minden évben a legális és tartós bevándorlás kétharmada családegyesítés okán történt *(4.1. ábra)*.

4.1. ábra: A családegyesítés aránya (%) a teljes migrációból (millió fő) az Egyesült Államokban, 1995–2001

Forrás: INS Statistical Yearbook, 2011.

A politikai migráció alapesete ezzel szemben alapvetően a kényszermigráció. Legyen szó akár háborúk vagy más erőszak okozta üldöztetésről[3], akár „faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása vagy politikai meggyőződése miatti üldözésről"[4], az ebből fakadó félelem és a túlélés reményében bekövetkező menekülés a migráció sajátos típusa. De politikai menekülteknek tekinthető az is, akiknek ugyan az élete közvetlenül nincs veszélyben, de az anyaországában olyanok a körülmények, ahol közvetett veszélyhelyzet áll fent, mert súlyosan sérül a személyes szabadsághoz és biztonsághoz, valamint az emberi méltósághoz való jog.[5] A menekültek jogi státuszának általános és egyetemes elismerése a huszadik század második feléig váratott magára (Nagy 2012). Éppen a huszadik századi drámai kataklizmák és az ebből fakadó tömeges népvándorlások és menekülések eredményezték azt, hogy megszületett az ENSZ 1951-es menekültügyi egyezménye, amely különleges státuszt ad a menekülteknek, megkülönböztetve az ő helyzetüket és a velük szemben megkövetelt bevándorlási eljárásokat a hagyományosan szabályozott befogadási eljárásoktól.

A válsághelyzetből fakadó menekülés és elvándorlás végigkíséri az emberiség történetét. Alapvető jellemzője ennek a helyzetnek a migrációt kiváltó külső kényszer, a szabályozatlanság, a krízisfaktor és a helyzet átmenetisége. A menekültstátusz sajátos jellemzője az is, hogy amennyiben a menekülést kiváltó helyzet a kibocsátó országban megszűnik és az állapotok konszo-

[3] Az ENSZ 1951-es menekültügyi egyezményének 1967-es kiterjesztése
[4] Az ENSZ 1951-es menekültügyi egyezménye
[5] A migráció elméletéről rövid összefoglaló olvasható Hautzinger–Hegedűs–Klenner (1994) írásában.

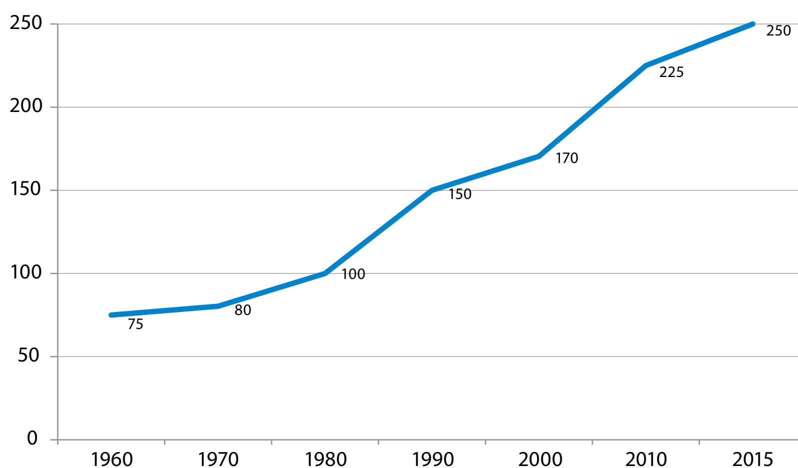
lidálódnak, a menekült különleges státusza megszűnik, és rájuk is a gazdasági bevándorlókra érvényes bevándorlási eljárások lépnek érvénybe, ami sok esetben a repatriálással jár.

A nemzetközi jog ugyan nem szabályozza külön, de lehetnek az ilyen típusú krízisek akár tartósak is. Idetartoznak a természeti katasztrófák, a globális ökológiai változások, a klímaváltozás és az ezzel kapcsolatos változások a világ vízkészletében. Ezek a folyamatok is jelentős vándorlást kiváltó tényezők lehetnek, amelyek külön típusát képezik a migrációs mozgásoknak.

Migrációs trendek a világban

Ha a globális migráció trendjét vizsgáljuk, egyértelműen látszik a migráció folyamatos, szinte egyenletes növekedése az időben előre haladva a világon. Csak az elmúlt fél évszázad alatt több mint háromszorosára emelkedett azoknak az aránya, akik jelenlegi lakóhelyükhöz képest más országban születtek. A növekedés viszonylag lassúbb volt az 1980-as évekig, azóta viszont meredeken emelkedik *(4.2. ábra)*. 2015-ben 243 millióra tehető azoknak a száma, akik születési helyükhöz képest más országban élnek. Ebből a 243 millióból kevesebb mint tíz százalék van olyan, aki nem gazdasági migráns, hanem menekültként tartózkodik a születési országától távol.

4.2. ábra: A nemzetközi globális migráció mértéke, 1960–2015 (millió fő)

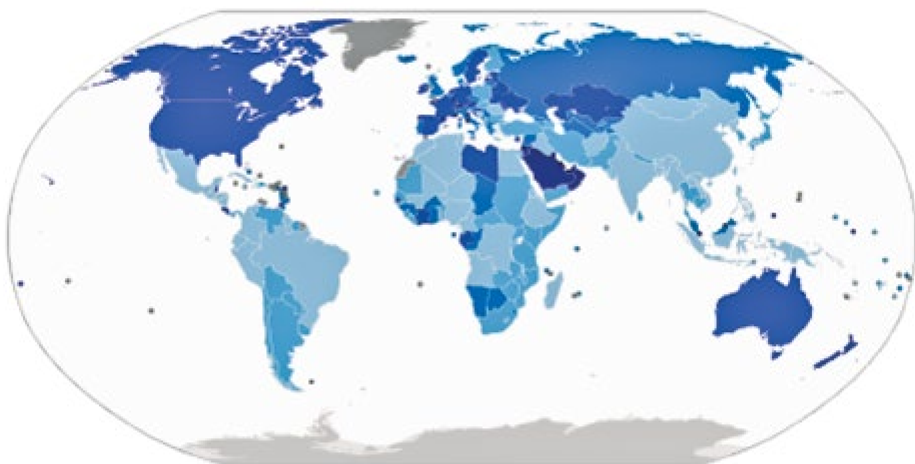

Forrás: Migration Policy Institute (MPI). http://www.migrationpolicy.org/programs/migration-data-hub (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

Másképpen néz ki viszont a helyzet akkor, ha nem a migránsok és a kibocsátó országok perspektívájában nézzük a trendeket, hanem abból a szempontból, hogy ez milyen mértékben változtatta meg a befogadó országok népességének az összetételét. Ebből a szempontból a jelenlegi helyzet kevésbé tűnik drámainak. Ha a világ összes országát együttesen nézzük,

akkor mindössze az országok népességének 3,3 százaléka tekinthető első generációs bevándorlónak, ami 1960-hoz képest csupán 0,7 százalékos növekedést mutat. Persze ez a szám nagyon különbözik akár kontinensenként, akár országonként *(4.1. térkép).* Az extrém esetek közé tartozik az Egyesült Arab Emirátus (83,7%), Katar (73,8%) Bahrein (54,7%), Andorra (56,9%), Makaó (58,8%), ahol a népesség több mint fele első generációs bevándorló. Ezt követik azok az országok, ahol 30 és 50 százalék között van a bevándorlók száma, mint például Szaúd-Arábia, Jordánia, Hong-Kong, Szingapúr, Omán, Luxemburg, Lichtenstein, Monaco és Gibraltár. Ehhez képest az Egyesült Államokban a népesség 14,3, Kanadában 20,7, Ausztráliában 27,7, Németországban 14,9, Oroszországban 7,7, Franciaországban 11,1, Spanyolországban 14, Svédországban 14,3, Nagy-Britanniában 11,3 százalék az első generációs bevándorlók aránya.

4.1. térkép: A világ országai a bevándorlás mértéke szerint a befogadó ország népességéhez viszonyítva*, 2005

* Sötétebb színnel festve a nagyobb befogadó országok.

Forrás: Population Division. United Nations – Department of Economic and Social Affairs. http://www.un.org/en/development/desa/population/ (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

A kép láthatóan nagyon vegyes. A következő alfejezetben összefoglaljuk majd a migráció magyarázatára vonatkozó legfontosabb elméleteket. De már előzetesen érdemes a globális migrációs trendek fényében feltenni a kérdést: vajon a migráció célországai gazdagabbak, sikeresebbek, gazdaságilag fejlettebbek-e, ami esetleg magyarázhatja a kevésbé fejlett régiókból és országokból az ide való migrációt? Ha most eltekintünk az extrém és sajátos okokból magas bevándorlási rátát felmutató esetektől, azt tapasztalhatjuk, hogy az állítás általában ugyan érvényes lehet, de semmiképpen nem nyújt kizárólagos magyarázatot. Például Kanada, Ausztrália és az Egyesült Államok esetében mindenképpen meghatározó szerepet játszik az a tény, hogy ezek hagyományosan is bevándorló országok voltak, és önálló államiságuk megszületése is szorosan beágyazott a bevándorlás folytonos történetébe. Az európai országok esetében

ugyancsak legalább annyira fontosak olyan történelmi hagyományok, mint a kolonizációs múlt, geopolitikai tényezők vagy éppen nyelvi és kulturális szempontok.

Az előbbi kérdésre a választ még szemléletesebben tudjuk bemutatni, ha megnézzük, hogy a gazdasági fejlettség tekintetében eltérő régiók és kontinensek között vannak-e a migráció tekintetében szignifikáns összefüggések *(4.1. táblázat)*.

4.1. táblázat: A migránsok száma *(migrant stock)* és a változás mértéke gazdasági és földrajzi régiók szerint, 1990–2013 (millió fő és százalék)

	A migránsok száma, millió fő				Az évi változás mértéke, millió fő			Az évi átlagos növekedés mértéke, %		
	1990	2000	2010	2013	1990–2000	2000–2010	2010–2013	1999–2000	2000–2010	2010–2013
Világ	154,2	174,5	220,7	231,5	2,0	4,6	3,6	1,2	2,3	1,6
Fejlett régiók	82,3	103,4	129,7	135,6	2,1	2,6	1,9	2,3	2,3	1,5
Fejlődő régiók	71,9	71,1	91,0	95,9	−0,1	2,0	1,6	−0,1	2,5	1,8
Afrika	15,6	15,6	17,1	18,6	0,0	0,2	0,5	0,0	0,9	2,8
Ázsia	49,9	50,4	67,8	70,8	0,1	1,7	1,0	0,1	3,0	1,5
Európa	49,0	56,2	69,2	72,4	0,7	1,3	1,1	1,4	2,1	1,5
LAC*	7,1	6,5	8,1	8,5	−0,1	0,2	0,2	−0,9	2,2	1,8
NA**	27,8	40,4	51,2	53,1	1,3	1,1	0,6	3,7	2,4	1,2
Óceánia	4,7	5,4	7,3	7,9	0,1	0,2	0,2	1,5	3,1	2,6

Forrás: Trends in International Migrant Stock: The 2013 Revision – Migrants by Age and Sex. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2013. United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2013/Age).

* Latin Amerika és a Karib-térség; ** Észak Amerika.

A bevándorlás mértékében a világ legfejlettebb régiói ugyan nagyobb kapacitást produkálnak, de a fejlődő régiók alig maradnak el ezek mögött. Az éves növekedés mértékében pedig a 2000-es évektől kezdve a különbségek elhanyagolhatók.

A kontinensek összehasonlításában ugyancsak azt látjuk, hogy leszűkítő lenne egyszerűen egy „kelet–nyugati modernizációs lejtőről" beszélni. Európa és Ázsia láthatóan alig különbözik egymástól a bevándorlók száma tekintetében, és az időbeli trendek sem túlságosan különböznek. Észak-Amerika messze alatta marad az európai és ázsiai trendeknek, és időben még csökkenő kapacitást is produkál. Végül Afrika, bár számosságát tekintve mindhárom kontinenshez képest alacsonyabb értékeket mutat, így is igen jelentős az oda történő migráció, ami az elmúlt évtizedekben folyamatosan növekszik is.

Még pontosabb képet kapunk az összefüggésekről, ha azt is figyelembe vesszük, hogy milyen mértékű az egyes kontinensek közötti migráció, illetve mekkora a kontinenseken belüli mozgás. A *4.2. táblázat* oszlopai mutatják a származási helyet, a sorok pedig a jelenlegi tartózkodási helyet. A táblázat nominálisan mutatja a migránsok számát.

4.2. táblázat: A nemzetközi elvándorló és bevándorló népesség száma gazdasági és földrajzi régiók szerint, 2013 (millió fő)

Tartózkodási hely	Származási hely									
	Fejlett régiók	Fejlődő régiók	Afrika	Ázsia	Európa	LAC*	NA**	Óceánia	Egyéb	Világ
Világ	67,5	164,0	30,9	92,6	58,5	36,7	4,3	1,8	6,7	231,5
Fejlett régiók	53,8	81,8	11,3	38,9	48,8	31,0	2,4	1,6	1,6	135,6
Fejlődő régiók	13,7	82,3	19,7	53,7	9,7	5,7	1,9	0,2	5,1	95,9
Afrika	1,3	17,3	15,3	1,1	0,8	0,0	0,1	0,0	1,4	18,6
Ázsia	9,7	61,2	4,4	54,0	7,6	0,7	0,6	0,1	3,6	70,8
Európa	40,1	32,4	8,7	18,7	37,9	4,5	1,0	0,3	1,5	72,4
LAC*	2,7	5,9	0,0	0,3	1,2	5,4	1,3	0,0	0,2	8,5
NA**	9,6	43,5	2,0	15,7	7,9	25,9	1,2	0,3	0,0	53,1
Óceánia	4,1	3,9	0,5	2,9	3,1	0,1	0,2	1,1	0,1	7,9

Forrás: Trends in International Migrant Stock: The 2013 Revision – Migrants by Age and Sex. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2013. United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2013/Age).

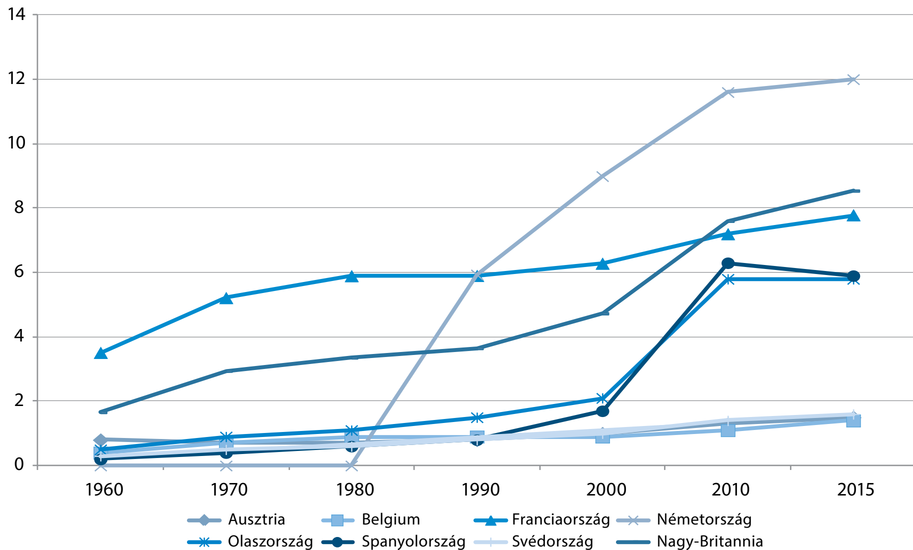
* Latin Amerika és a Karib-térség; ** Észak Amerika.

A fejlett régiókból történő elvándorlás alapvetően más fejlett régiók irányába zajlik (53,8 millió fő). De még így is sem elhanyagolható azoknak a száma, akik a fejlett régiókból fejletlenebb régiókba költöznek (13,7 millió fő).

Az sem számít feltétlen meglepetésnek, hogy a fejletlenebb régiókból a fejlettebb régiókba nagyon nagy tömegű migráció tapasztalható (81,8 millió fő). Az viszont már igazán figyelemre méltó érdekesség, hogy ettől szinte alig tér el, sőt valamivel meghaladja a fejletlenebb régiókból más fejletlen régiókba történő elvándorlást (82,3 millió fő). Már ez is világosan jelzi, hogy nem igaz a migráció és a fejlett régiók közötti egyértelmű pozitív összefüggés. Még inkább finomodik a kép, ha a kontinensek közötti és a kontinensen belüli mozgásokat nézzük. Ha azokat a cellákat nézzük, ahol a kontinensen belüli migráció látszik, és összeadjuk ezeket a számokat, kiderül, hogy a teljes, 231,5 milliós migrációnak a fele nem kontinensek között, hanem kontinenseken belül történik. Leegyszerűsítve a jelenséget úgy is fogalmazhatunk, hogy a migráció célországa a szomszédság és a környező országok köre. Mindez nagyban cáfolja azt a tévképzetet, hogy 2015-ben mindenki Európába készülne. A közel 40 milliós európai belső vándorláshoz képest Afrikából közel 9 millió, Ázsiából pedig 19 millió ember érkezett 2013-ban. Az érem másik oldalán azt látjuk, hogy ugyanebben az évben az Afrikából elindult migráció 28 százaléka irányult Európába, Ázsiában pedig ez a szám mindössze 20 százalék. Összességében Európa migrációs kitettsége nem tűnik drámainak, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Európa népessége összesen közel félmilliárd, az Európán kívül érkezetteké pedig 34,5 millió.

Végül megmutatjuk azt is, hogy 1960 és 2015 között Európa néhány bevándorlási célországában hogyan alakult a migráns populáció nagysága. A *4.3. ábra* azért érdekes, mert jól mutatja azt, hogy az összeurópai bevándorlás nagyon különböző trendeket mutat országonként.

4.3. ábra: A nemzetközi migráció mértéke az EU nyolc országában, 1960–2015 (millió fő)

Forrás: Migration Policy Institute (MPI). http://www.migrationpolicy.org/programs/migration-data-hub (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

Az ábra nominálisan mutatja a bevándorlás alakulását a kiválasztott nyolc országban. Ez annyiban félrevezető, hogy nem számol a befogadó népesség nagyságával, csupán a bevándorlók számát közli. (A kis népességű országok a bevándorlás tekintetében alacsony nominális értéket mutatnak, de ez a szám a migránsoknak a teljes népességhez viszonyított aránya szerint jóval magasabb). A bevándorlók száma tekintetében a legegyenletesebben növekvő trendet Franciaországban látjuk, ahol már a hatvanas években is jelentős bevándorlás zajlott, és ez azóta is töretlen növekedést mutat. Nagy-Britanniában a ’60-as évek elején még viszonylag szerény volt a bevándorlás és a bevándorló népesség aránya, aztán a ’90-es években meredeken emelkedni kezdett, és a 2010-es években már meghaladta a francia bevándorlás mértékét. Legkésőbb Németország vált bevándorló célországgá. A Németországba irányuló bevándorlás a ’80-as években hirtelen megemelkedett. A Németországba bevándorlók száma napjainkig töretlenül emelkedik, s ma már messze meghaladja mind a brit, mind a francia bevándorlás mértékét. Adalék az eredményekhez, hogy Spanyolországban és Olaszországban szinte azonosan alakul a trend: 2000-ig a bevándorlás nem volt meghatározó jelenség a két országban, 2000 és 2010 között hirtelen megnőtt, majd 2010 után a bevándorolt népesség nagysága 6 millió fő körül konszolidálódott.

Migrációs elméletek

A migráció huszadik századi tömeges felélénkülésével párhuzamosan a társadalomtudományok is egyre nagyobb érdeklődést mutattak a jelenség leírására, megértésére és magyarázatára. Az eredmény egy szaktudományos diszciplína megszületése lett, nevezetesen a *migration studies* (migrációs tanulmányok) létrejötte (Levitt–Jaworsky 2007). A migrációval foglalkozó tudományterület megközelítésmódja és szemlélete alapvetően interdiszciplináris és komparatív, elméleti kereteket kíván adni a migrációs jelenségek leírására, sajátos módszereket dolgoz ki a hagyományos társadalomtudományi kutatási paradigmával szemben, és egyre intenzívebb kvantitatív és kvalitatív kutatásokat végez a témakörben. A hagyományos szociológiát alapvetően két paradigma uralta. Egyrészt létezett a társadalmi jelenségek megértésére egy struktúralista-funkcionalista felfogás, amely a társadalmi rendszereket és a jelenségeket elsősorban szociodemográfiai perspektívából a társadalmi struktúra, a rétegződés, a mobilitás, az egyenlőtlenségek és az alá-, illetve fölérendelődés hatalmi viszonyaiból vizsgálta. Ezt a megközelítést természetszerűen a módszertani individualizmus jellemezte, ami abból indult ki, hogy a társadalmi jelenségek a társadalmi rendszereken belül értelmezhetők, és nemigen foglalkoztak a nemzeti alapon meghatározott területek közötti kapcsolatokkal, illetve az ezeken átnyúló szempontokkal. Ehhez képest nagy fordulatot jelentett a ’60-as évektől kezdve egy másfajta megközelítés, amely a nemzetállamok határain túl, az egyes országokat önálló entitásként kezelve vizsgálni kezdte a határokon átívelő gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális nemzeti sajátosságokat, és ezeket hasonlította össze országonként vagy régiónként. Ebből nőtt ki a nemzetközi összehasonlító empirikus kutatás paradigmája. Ez azonban továbbra is bent maradt a módszertani nacionalizmus szemléleti keretében, hiszen a kiindulópont a nemzetállami keretek között szervezett társadalom maradt mint vizsgálati egység (Sik 2012).

A migrációkutatás számára azonban ez a fajta szemlélet nem lehetett sikeres kiindulópont, hiszen a nemzetállami keret csupán a migrációs folyamatok egyik, de nem is kizárólagos értelmezési kereteként szolgál. A migráció ugyanis olyan folyamatokat sűrít magába, amelyek éppen hogy átnyúlnak ezeken a határokon és kereteken, és mozgatórugói a nemzetállamon túli szemlélet perspektívájából értelmezhetők.

A migrációra vonatkozó első nagy elméleti értelmezési kísérletek a közgazdaság területéről származnak. Paradox módon ezek az első elméletek még magukon hordozták a módszertani nacionalizmus szemléletének a jegyeit, hiszen a fő kérdés az volt, hogy milyen makrogazdasági folyamatok és összefüggések magyarázzák az egyre erősödő tömeges népességmozgásokat.

A neoklasszikus közgazdasági felfogás a migrációt azzal magyarázta, hogy a migráció alapvetően egy olyan munkaerő-áramlás, amelyet a kereslet-kínálat makrogazdasági szabályai vezérel (Todaro 1976). Ha így nézzük a nemzetközi migrációt, akkor leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az emberek áramlása a szegény országokból a gazdag országok felé zajlik. A migráció mértékét az egyes országok között megfigyelhető munkaerő-kínálat és a munkaerőigény szabályozza, amely megjelenik a bérkülönbségekben, és ezek a bérkülönbségek határozzák meg a migráció nagyságát. Azokból az országokból, ahol jelentős munkaerő-felesleg van, és

ahol a bérek alacsonyak, nagymértékű vándorlás indul el azokba az országokba, ahol viszont munkaerőhiány figyelhető meg, és ahol a bérek magasabbak. Ezt viszont a tőke mozgásának pont ellentétes iránya tudja kiegyensúlyozni. A makrogazdasági migrációs modellből a közgazdászok azt feltételezték, hogy mikroszinten az egyének is hasonló ésszerű elvek alapján fognak dönteni, és maradnak otthon vagy mennek más országba.

Az új közgazdasági elméletek fordulatot hoztak a migrációs jelenségek magyarázatában. Szemben a korábbiakkal, a migráció leírásában a figyelem középpontjába a migrációs döntés kerül. A közgazdászok arra keresik a választ: vajon miért döntenek egyesek úgy, hogy kivándorolnak, és mások miért nem? Ezek a döntések nem egyéniek, hanem családban, illetve gazdasági szempontból háztartási közösségekben történnek. Ezek a mikrogazdasági egységek a családi erőforrások, szükségletek és lehetőségek fényében mérlegelik, hogy menjenek vagy maradjanak, ha mennek, együtt menjenek vagy egyfajta családi munkamegosztás szerint, és a migráció rövid távú, átmeneti vagy végleges legyen-e (Stark 1991). A döntések mögött mindig makrogazdasági és mikrogazdasági toló- és szívó- *(push and pull)* hatások működnek (Grigg 1977). Ezek a toló- és szívóhatások a kibocsátó ország és a befogadó ország kontextusában egyaránt felmerülnek. Ennek figyelembevételével a döntések alapvetően racionálisak, együttesen mérlegelve az előnyöket és a hátrányokat. Fontos további szempont a kockázatvállalás, illetve egyfajta közösségi (családi) költség-haszon elemzés, de legalább ilyen fontos szerepet játszik a migráció mértékének alakulásában a romló gazdasági helyzet az anyaországban.

Egy újabb elmélet a duális munkaerőpiac *(dual labor market)* koncepció (Piore 1979). Az elmélet összekapcsolja a mikroszintű egyéni és makroszintű piaci szempontokat. A fejlettebb országokban a belső munkaerőpiacot egyfajta kettősség jellemzi: egyrészt meghatározó szerepet játszanak a belső keresleti-kínálati szempontok akár a munkaerő, akár a bérek alakulása tekintetében, másrészt létezik egy szekunder munkaerőpiac, amely a bevándorlás okozta munkarőpiaci hatásokat és bérkülönbségeket jelenti. A kettő kölcsönhatása szabja meg, hogy mennyire nyitott vagy zárt a befogadó ország a kívülről érkező munkaerőnyomással szemben, illetve hogy milyenek a lehetőségek a bevándorló munkaerő számára. Itt jön számításba az igény az olcsó munkaerő iránt, de a kettős munkaerőpiac befolyásolja azt is, hogy mennyire éri meg a kívülről jöttek számára a munkavállalás a befogadó országban. Fontos jellemzője a kettős munkaerőpiacnak az agyelszívás *(brain drain),* továbbá a belső és külső munkaerő között kiélezett a verseny, mivel a migránsok egy-egy gazdasági niche[6]-ben folytatnak tevékenységet.

Az új elméletek között számos olyan is van, amely túllép a migráció jelenségének tisztán gazdasági magyarázatán. Ilyen például a világrendszer-elmélet, amelyik olyan nagy történeti és geopolitikai világrendszerek kontextusában nézi a migrációs trendeket, mint a centrum–periféria országok, a régiók közötti különbségek és egyenlőtlenségek, vagy mint az észak–dél, kelet–nyugat globális keretei a népességmozgásoknak (Wallerstein 1974, Lechner 2009). Itt említhetjük meg ugyancsak azokat az egyre népszerűbb elméleteket, amelyek globális vagy lokális szinten a népességszám alakulását (alulnépesedés, túlnépesedés) és a demográfiai nyo-

[6] A gazdasági niche fogalma a piaci rést kitöltő ágazatokat vagy gazdasági profilokat jelöli.

más szerepét nézik a migrációs trendek alakulásában. A globális ökológiai változások szerepe ugyancsak egyre fontosabb kérdésnek tűnik.

A szociológiai szemléletet és a közgazdasági szemléletet ötvözi a hálózatelemzési megközelítés (Massey et al. 1993). Ennek fókuszában a migrációs döntésekben a migráns kapcsolati hálók és az ebből fakadó társadalmi és kapcsolati tőkék szerepe áll. Hagyományosan itt a személyes családi és ismerősi kapcsolatok kérdése merült fel akár az elindulás, akár a megérkezés és a befogadó országba való integráció tekintetében, de ugyancsak fontos kérdés a költség-haszon számítás és a társadalmi tőke felhalmozása tekintetében a hálózati tényezők mérlegelése, valamint ehhez kapcsolódóan a napjainkban egyre fontosabb infokommunikációs technikák szerepe a migrációban. Egy másik leágazás a kutatásoknak a migrációt kísérő intézményesülési folyamat, melynek során a migrációra egyre szélesebb és gazdagabb intézményrendszer épül rá, segítve ezzel akár magát a vándorlást, akár a migránsok sikeres integrációját a befogadó társadalomba. Ugyancsak igen gazdag elméleti irodalom és rengeteg kutatás született a migráns diaszpórák kialakulásáról, illetve ezek szerepéről a migráció során.

A sok elmélet sokszor egymás mellett vagy egymással vitatkozva próbálja értelmezni és magyarázni a migrációs folyamatokat. Létezik azonban a kumulált oksági magyarázat, amely ezeket az elméleteket szintetizálja és integrálja egy átfogó közös keretbe (Massey 1990).

Végül nem feledkezhetünk meg a politikai szempontok szerepéről sem a migráció leírásában és magyarázatában. Akár a kibocsátó, akár a befogadó országokat nézzük, jelentősen meghatározza a migrációs folyamatokat a különböző országok politikai helyzete, és az ebből következő jogi és adminisztratív peremfeltételek, illetve a ki- és bevándorlási politikák. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a gazdasági migráció, illetve a kényszermigráció esetében az anyaországban esetleg előforduló politikai krízishelyzetet és repressziót, mint ahogy jelentősen kihat a migráció mértékére, irányára és következményeire a befogadó ország migrációs- és menekültpolitikája, a befogadással kapcsolatos eljárásbeli szabályok, és azoknak az intézményeknek a működése, amelyek ezeket lebonyolítják.

A migrációs elméletek egyre bővülő köre azt eredményezte, hogy a téma napjaink egyik legnépszerűbb empirikus kutatási területe lett a társadalomtudományoknak. A kutatások egyik iránya a társadalmi makroszintű összefüggéseket vizsgálja, a másik pedig az egyéni, mikroszintű kérdésekre fókuszál. A következő alfejezet ez utóbbi szemszögből vizsgálja a migráció jelenségét és a migráns csoportok szociológiai jellemzőit. Egyrészt az új kisebbségek perspektívájából elemzi az integrációs konfliktusokat és a kulturális (nyelvi, vallási) ütközéseket a bevándorlók és a befogadó társadalom között; másrészt azt vizsgálja, hogy milyen asszimilációs, akkulturációs, integrációs és szegregációs kihívásokat jelentenek a bevándorlók; harmadrészt, hogy a származás, az etnikai-kulturális háttér, a migránsok karrierelképzelése és a befogadó ország klímája mennyire eltérő integrációs stratégiákat kínál fel a bevándorlók számára.

A migráns csoportok társadalmi integrációja[7]

Ebben az alfejezetben egy Magyarországon 2009-ban készült case-study keretében mutatjuk be különböző migráns csoportok társadalmi integrációjának lehetséges útjait. A kutatás célja az volt, hogy fényt derítsen a Magyarországon élő migránsok (harmadik országból érkezett állampolgárok) összetételére, szociodemográfiai sajátosságaira és az integrációjukat meghatározó faktorokra, valamint a gazdasági, politikai és kulturális életben játszott szerepükre.

Magyarország az önálló szuverén nemzetállammá válásával a 20. században etnikailag és kulturálisan meglehetősen homogén ország lett. Bár az országot a század során számos politikai indíttatású be- és kivándorlási hullám sújtotta, gazdasági szempontból az ország nem lett migrációs célország. 1989 után a politikai és gazdasági rendszerváltással nyílt meg az ország a bevándorlók előtt, és azóta beszélhetünk az országban új migráns kisebbségekről.

Ez a születőfélben lévő multikulturális közeg a társadalomkutatók figyelmét olyan kérdések felé irányította, mint a migránsok társadalmi integrációja, illetve hogy a bevándorlók egyre bővülő száma hogyan alakítja át a társadalom hagyományos és megszokott életét. Fontos kutatási téma lett, hogy egy nyelvileg, kultúrájában, esetleg vallásában a magyaroktól különböző bevándorló hogyan képes beilleszkedni, karriert építeni, gyökeret ereszteni. Érdemesnek éreztük megtudni, hogy egy gyökértelen, erőforrásokban korlátozott, szűk vagy üres kapcsolatrendszerben élő bevándorló talál-e munkát, szerez-e lakást, biztosítja-e maga és családja számára a megélhetést, tudja-e taníttatni a gyerekét, azaz otthonra talál-e Magyarországon, vagy éppen ellenkezőleg, a társadalom perifériájára szorulva a szürke vagy fekete zónában éli az életét. Ahhoz, hogy a bevándorolók sikeresen végigmenjenek az integrációs folyamaton, arra is szükség van, hogy a befogadó társadalom ne tanúsítson ellenséges magatartást a „mássággal" szemben. Az integráció sikere tehát nem csak a bevándorlók „igyekezetén" múlik, hanem a befogadó ország politikájának és lakosainak nyitottságán is.

Különböző bevándorlók és migráns csoportok különböző stratégiákkal és különböző esélyekkel próbálják elérni, hogy bevándorlásukat maguk is sikeresnek érezhessék. Amikor hat különböző migráns csoportot kérdeztük arról, hogy miért hagyták el a hazájukat és mit remélnek magyarországi letelepedésüktől, akkor eleve arra számítottunk, hogy a különböző bevándorló csoportok markánsan eltérő stratégiákkal dolgoznak. A hat csoport összehasonlító elemzése azonban arra is rávilágított, hogy 20 évvel a rendszerváltás után Magyarország mennyire képes befogadni a különböző migráns csoportokat, és hogy az eltérő migráns stratégiák menynyiben illeszkednek be az általános integrációs sémákba.

Tanulmányunkban először a bevándorlástörténet és az integráció különféle aspektusait mutatjuk be a hat migráns csoport esetében, majd azokat a migrációs stratégiákat vesszük sorra, amelyek segítségével a bevándorlók megpróbálják sikeressé tenni magyarországi karrierjüket.

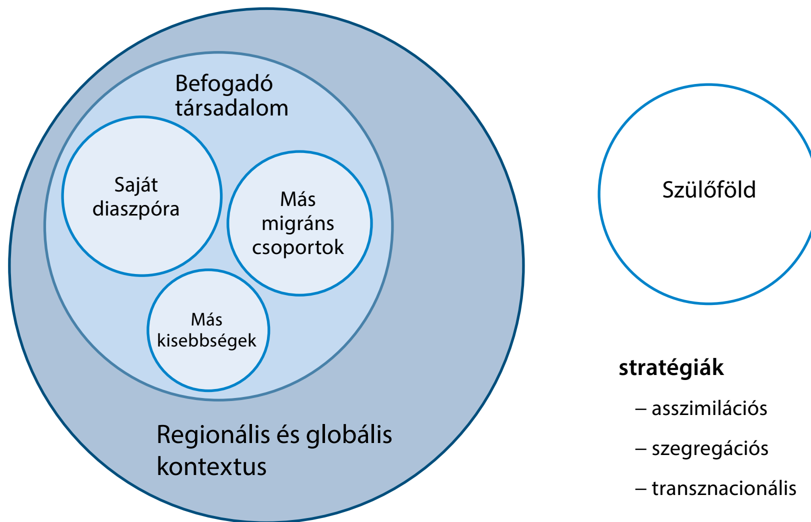
[7] Ebben a fejezetben Székelyi Mária társszerző hozzájárulásával felhasználtuk egy korábbi publikáció eredményeit (Örkény–Székelyi 2010).

A kutatásba szereplő migráns csoportok kiválasztásában a fő szempontunk az volt, hogy a Magyarországon élő bevándorlók minél szélesebb spektrumáról kaphassunk képet. Ennek megfelelően hat bevándorló csoport egyenként mintegy 200 fős mintáját kerestük meg kérdőívünkkel. A kutatásba szereplő migráns csoportok kiválasztásában a fő szempontunk az volt, hogy a Magyarországon élő bevándorlók minél szélesebb spektrumáról kaphassunk képet. Ennek megfelelően hat bevándorló csoport összességében leképezi a teljes magyarországi bevándoroló népesség több mint 80 százalékát. A hat csoportban szerepeltek határon túli magyarok, ukránok, arabok, törökök, kínaiak és vietnamiak. Olyan migránsokat vizsgálunk, akik nem Magyarországon születtek, az EU határain kívülről (*harmadik országból*) legálisan érkeztek az országba, nem rendelkeznek magyar állampolgársággal és 18 évnél idősebbek.

A korábban tárgyalt elméleti szempontokat követve olyan kérdéseket vizsgáltunk, hogy a gazdasági migrációból következő racionális megfontolások (álláslehetőség, szakértelem, jövedelmi várakozások, életszínvonal-emelés) mennyiben befolyásolta a migrációs döntést, és mennyiben jellemzi később a migráns karrierjét; a kulturális háttér, a kapcsolati rendszer, a nyelvtudás, a társadalmi tőkék mennyiben segítették vagy hátráltatták a sikeres beilleszkedést; a migráció és az országváltás hogyan hatott ki személyes identitására; a társadalmi és politika érdeklődése és aktivitása hogyan változott; hogyan látja a befogadó ország atmoszféráját, és milyen nehézségekkel, illetve elutasítással találkozott a többségi társadalommal kapcsolatban; milyen konfliktusok kísérték a migrációt, és hogyan alakulnak a jövőbeli tervek.

Bármelyik kérdésről legyen is szó, az értékelés során nem hagyható figyelmen kívül a válaszok vonatkoztatási tere. A migráns státusz annyiban is egy nagyon sajátos élethelyzet, hogy a válaszadók folyamatosan különböző politikai és szociális terek között mozognak, ami a helyzetük megítélésében is meghatározó szerepet játszik. Legyen szó karrierről, sikerről, kudarcról vagy éppen jövőbeli tervekről, ezek a jelentésüket az anyaország, a fogadó ország, egy szélesebb környezet és a szűkebb csoportközi relációs térben nyerik el. A *4.4. ábrá*n azokat a legfontosabb vonatkoztatási csoportrelációkat mutatjuk meg, amelyekben a migráns személy élete zajlik. Kérdéseinket is úgy kellett a kutatás során megfogalmaznunk, hogy bármelyik dimenzióról legyen is szó, megismerhessük a válaszadó értékelését ezen relációk mentén, és ő összehasonlíthassa saját helyzetét másokéval a különféle relációk szerint.

4.4. ábra: Migrációs stratégiák és a migráció sikerének viszonyítási tere

Elméleti megfontolásokból előzetesen a migráns stratégiáknak három típusát különböztettük meg. Az első stratégia az **asszimilációs**, amelyik magában foglalja a bevándorló tökéletes strukturális beilleszkedését a befogadó társadalomba, továbbá a szülőföldjével való szakítást, a kultúraváltást és a személyes identitás radikális átformálását. Ennek ellentéte a **szegregációs** stratégia, amelyik egyfajta strukturális együttélést fejez ki a befogadó ország viszonyait tekintve, de a hozott személyes szociális és kulturális identitását megőrzi az illető, az anyaországgal szoros kapcsolatot őriz, és erős távolságot tart a befogadó országtól. A harmadik stratégiát nevezik **transznacionális**nak, mivel ennek a típusnak nincs territoriális kötődése, a migráció nem országrelációban, hanem gazdasági térben zajlik, a fizikai tartózkodás esetleges, a migráció mozgatórugója a gazdasági érdek és a lehetőségek, a gazdasági és társadalmi beilleszkedés pedig strukturálisan funkcionális, de időszakos. Identitását tekintve ezt egy vegyes típusnak feltételeztük, ahol magának a személyes identitásnak a prioritása másodlagos.

Mindezen elméleti megfontolások után nézzük meg az általunk vizsgált bevándorló csoportok helyzetét, keresve a hasonlóságokat és különbözőségeket.

a) A migráns csoportok jellegzetes demográfiája

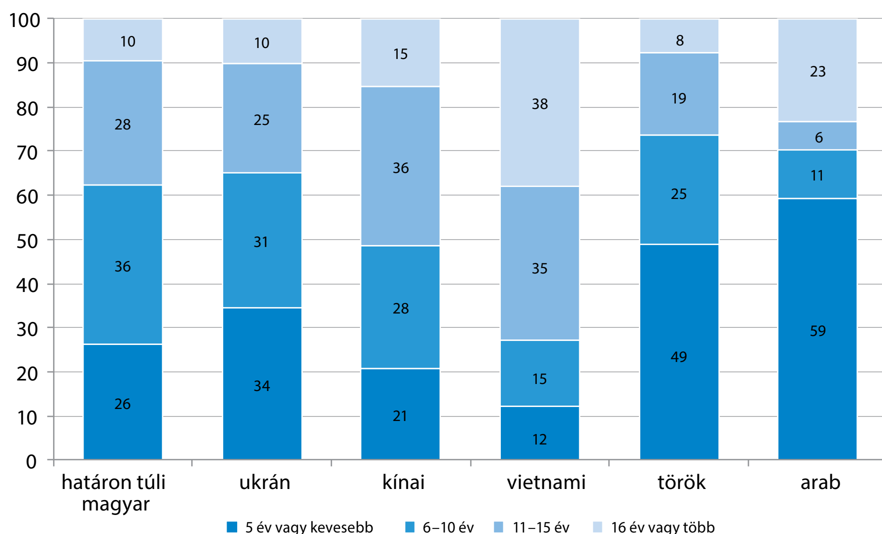
A klasszikus migrációkutatás irodalmában közhelynek számít az a tény, hogy a migránsok között felülreprezentáltak a fiatalok és a férfiak. A migráns mintában valóban férfi túlsúly mutatkozik, a férfiak aránya 60 százalék, és az átlagéletkor is alacsony, mindössze 39 év. A férfi túlsúly azonban kifejezetten a török és arab bevándorlóknak tulajdonítható, náluk ugyanis a férfiak aránya meghaladja a 75 százalékot, a másik négy csoportban viszont a férfi és nő arány kiegyenlített. Életkorukat tekintve a migráns minták alig különböznek, mindössze a törökökről mondhatjuk el, hogy fiatalabbak, mint a többiek, átlagéletkoruk ugyanis 34 év.

A bevándorlók esetében a mikrovilág szerepe különösen felértékelődik. A család nemcsak a szokásos értelemben vett hátteret és biztonságot szolgáltatja, de a házastárs és a rokonság etnikai hovatartozástól függően nagyban segítheti a migráns csoportokba vagy a többségi társadalomba való beilleszkedést. Az arabok és a törökök kivételével a migránsok többsége házasságban vagy élettárssal él. A migráns családok többségében nincsenek (még) gyerekek. Ez különösen érvényes az arab és török migránsokra, körükben a családok 80 százaléka gyermektelen. Egyedül a vietnamiak között gyakori a gyerekesek aránya (47%). A kínai és a vietnami megkérdezettek több mint 90 százaléka saját etnikai csoportjából választott házasságot. A magyar házastárssal élők aránya az arabok és a határon túli magyarok esetében számít relatíve magasnak (30%).

b) A magyarországi migráns csoportok szociológiai jellemzői

A hat vizsgált magyarországi migráns csoport mindegyikében vannak több évtizede és frissen bevándorolt személyek *(4.5. ábra)*. Az ukránok, törökök és az arabok között viszonylag sokan vannak a frissen bevándoroltak, míg a kínaiak főképp a rendszerváltás után érkeztek, kihasználva a megnyíló új piaci lehetőségeket. Ezzel szemben a vietnamiak többsége már régebben Magyarországon él, és több mint egyharmaduk az államszocializmus időszakába jött Magyarországra. A Magyarországgal szomszédos országokból (harmadik országról lévén szó, Kárpátaljáról és a Vajdaságból) érkezett magyarok folyamatosan jöttek az országba a rendszerváltás után.

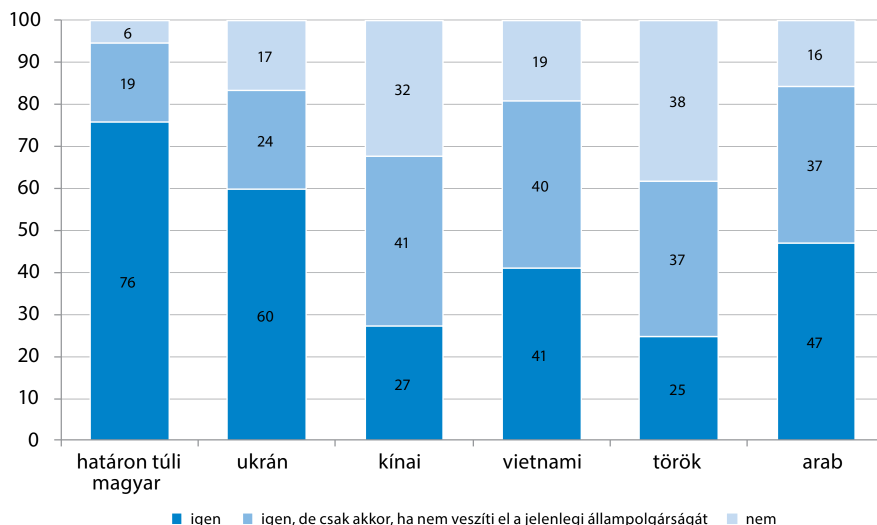
4.5. ábra: Mióta tartózkodik Magyarországon? – migráns csoportonként (százalék)

A magyar állampolgárság megszerzésének igénye legelevenebben a Magyarországgal szomszédos országokból érkezett magyarokban él, de az ukránok többsége számára is vonzó ez a lehetőség. A kínaiak, vietnamiak, törökök és arabok esetében viszont csak egy kisebbség

érdeklődik a magyar állampolgárság megszerzésének lehetősége iránt, bár az arabok esetében ez az arány nem elhanyagolható *(4.6. ábra)*.

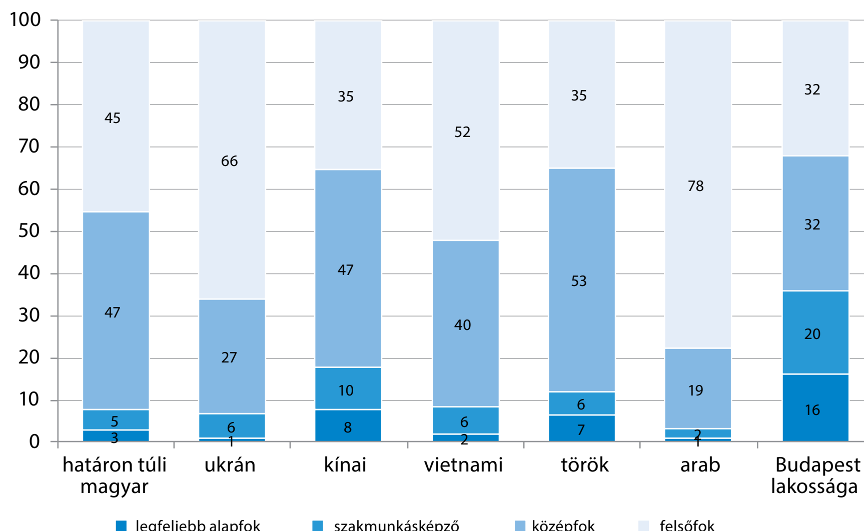
4.6. ábra: A magyar állampolgárság megszerzése iránti igény migráns csoportonként (százalék)

Iskolázottság szerint vizsgálva az egyes migráns csoportokat: átlagosan mindegyik csoportban magas a felsőfokú és középfokú végzettségűek aránya, s elenyészően vannak a megkérdezett bevándoroltak között alacsony iskolai végzettségűek *(4.7. ábra)*. Ez különösen annak fényében figyelemre méltó, hogy a bevándorlók iskolázottságát és szakképzettségét összevetve a befogadó ország hasonló adataival, utóbbiak jóval elmaradnak a bevándoroltak értékeihez képest. Az adatok alapján nem meglepő tehát, hogy a migránsok többsége számára a Magyarországra érkezés nem törte meg pályájukat. Sőt, a befogadó társadalom alacsonyabb iskolázottsága azt sejteti, hogy a munkaerőpiacon komoly lehetőségek nyílnak számukra a sikeres integrációra és karrierépítésre.

A migráció sikerességének egyik fontos fokmérője, hogy a bevándorlók képesek-e megfelelő pozíciót szerezni a befogadó ország munkaerőpiacán. Eredményeink jól mutatják azt, hogy mind a hat csoportban – nem utolsósorban a fiatalabb életkornak és a magasabb iskolai végzettségnek köszönhetően – magas az aktív dolgozók aránya (több mint kétharmad). Részben megint csak a kormegoszlásnak, részben a migráns lét sajátosságainak tudható be, hogy a tanulók aránya is magas (19%).

4.7. ábra: A migráns csoportok iskolai végzettség szerinti összetétele (százalék)

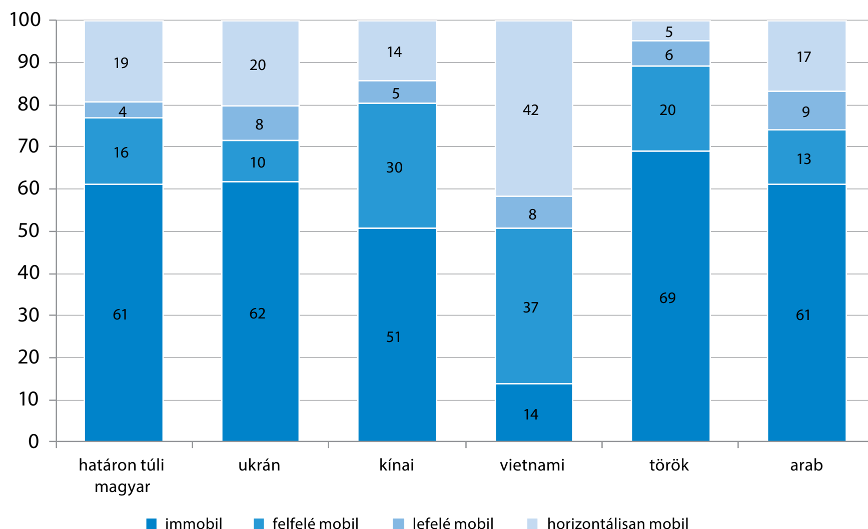
A migráns csoportok közötti első igazán markáns különbség a munkaerőpiacon betöltött pozíció jellegében nyilvánul meg. Az arabok és a kínaiak nem szívesen válaszoltak a foglalkozási státuszra vonatkozó kérdésre, egyötödük el is zárkózott a válaszadástól. A vietnami, a kínai és a török migránsok zöme vállalkozó, de a vietnamiak inkább egyszemélyes vállalkozásokat működtetnek, a kínaiak és a törökök viszont több alkalmazottat foglalkoztatnak. Az Ukrajnából érkező bevándorlók – és különösen az etnikai magyarok között – relatíve magas a fizikai foglalkozásúak aránya, és ebben a két csoportban jóformán csak alkalmazottakat találunk. Körükben az önálló vállalkozásokat működtetők aránya alacsony. A válaszadástól el nem zárkózó arab bevándorlók körében az önálló és alkalmazásban lévők aránya kiegyenlített.

A migráció sikerességét nemcsak az jelzi, hogy sikerül-e valakinek a befogadó országban munkát – és megélhetést – találni, de az is fontos szempont, hogy az új munkahely felfelé vagy lefelé mobilitást jelent-e az anyaországbeli pozícióhoz képest *(4.8. ábra)*.[8] A migránsok több mint fele (54%) megőrizte otthoni foglalkozási pozícióját, 20 százalékuknál egyértelműen felfelé mobilitás tapasztalható, és 7 százalékuk a migráció hatására státuszt vesztett. Mintegy 20 százalék esetében horizontális mobilitásról beszélhetünk.

A migránsok többségének helye, a vietnamiakat kivéve, a társadalmi struktúrában nem mozdult sem lefelé, sem felfelé. Minden csoportban többen voltak olyanok, akik felfelé léptek, s csak egy kisebbség pályája mozdult lefelé a társadalmi létrán. Jelentős mértékű státuszváltozást egyedül a vietnamiak esetében látunk, de az ő mozgásuk inkább horizontális.

[8] E kérdés vizsgálata csak azok esetében lehetséges, akik már az anyaországban is rendelkeztek munkahellyel, és itt Magyarországon is aktív dolgozók. Ezért van az, hogy a mintegy 1200 megkérdezettből csak 510 válaszadót tartalmaz a táblázat.

4.8. ábra: Mobilitási karrier az új hazában migráns csoportonként (százalék)

c) A migráció lélektani mozzanatai

A migránsokat övező társadalomlélektani térben nyolc vonatkoztatási pontot jelöltünk meg, melyek mindegyike kapcsán hétfokú skálán kellett minősíteniük a megkérdezetteknek az egyes pontokhoz való kötődésük mértékét. Kiindulásként tudakoltuk, hogy a megkérdezettek milyen mértékben kötődnek még mindig ahhoz az országhoz, ahonnan eljöttek. Ezt követően azt kérdeztük, hogy mekkora a kötődésük a saját etnikai csoporthoz, melynek tagjai abban az országban élnek, melyet elhagytak. A következő kérdés a saját etnikai csoport diaszpórában élő tagjai iránt érzett kötődés mértékét firtatta. A negyedik lehetséges kötődési pont a Magyarországon élő saját etnikai csoport volt. A saját csoport pontjait elhagyva következtek a magyarországi kötődési pontok, melyek sorában elsőként azt kérdeztük, hogy milyen a kötődés mértéke a magyarokhoz, amit a Magyarország iránt érzett kötődés mértékére vonatkozó kérdés követett. A hetedik kötődési pontot a Magyarországon élő más migráns csoportokban jelöltük meg, s végül feltettük a kérdést, hogy milyen mértékű kötődést éreznek a megkérdezett migráns csoportok tagjai Európa iránt.

Az eredményeket a *4.3. táblázat* és a *4.9. ábra* mutatja. A táblázat adatai alapján nyilvánvaló, hogy a migránsokat övező társadalomlélektani tér szerkezete Magyarországon az összes migráns esetében nagyon hasonló, függetlenül arról, hogy a migránst honnan vetette a sors Magyarországra. Az „ingroup" kötődés első két rétege (a származási ország és a származási országban élő saját etnikai csoport) minden csoportban jóval erősebb kötődést vált ki, mint az „outgroup". Utóbbi esetben azonban figyelemre méltó, hogy a Magyarországhoz való kötődés a kínaiakat és az arabokat kivéve minden migráns csoport körében erősebb, mint a diaszpóra szolidaritása és a Magyarországon élő saját csoporthoz való kötődés. Leggyengébb minden csoportban a Magyarországon élő más migráns csoportok iránt érzet kötődés. A vietnamiakat

kivéve az Európa iránti kötődés egyik csoportban sem olyan erős, mint a Magyarország iránt érzett kötődés, de mindegyik csoportban (kivéve a vietnamiakat) erősebb, mint a diaszpórához kötődés (vö. 4.3. táblázat).

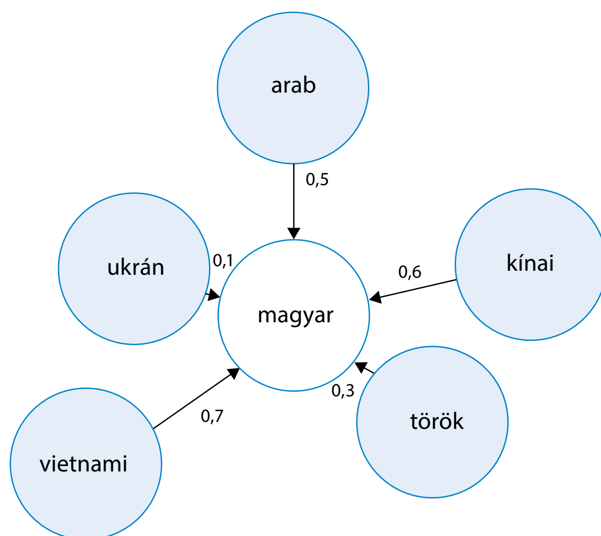
4.3. táblázat: A kötődés mértéke a különböző migráns csoportokban (7-fokú skálaátlag)

Kötődés…	Határon túli magyar	Ukrán	Kínai	Vietnami	Török	Arab
…a megkérdezett származási országához	4,24	**5,26**	**6,12**	**5,80**	**5,86**	**5,48**
…a származási országában élő saját etnikai csoportjához	**5,62**	**5,59**	**5,94**	**5,42**	**5,71**	4,81
…a saját, más országban élő migráns csoporthoz	**5,72**	**5,06**	4,92	**5,15**	4,74	4,14
…a saját, Magyarországon élő migráns csoporthoz	3,89	3,96	3,80	**5,90**	4,11	3,00
…a magyarokhoz	4,99	4,76	4,14	**5,25**	4,26	4,13
…Magyarországhoz	**5,55**	**5,45**	4,70	**5,57**	4,75	4,57
…a Magyarországon élő más migráns csoportokhoz	3,04	3,29	3,59	**5,29**	3,40	3,02
…Európához	4,33	4,42	4,48	**5,85**	4,27	3,92

A táblázatban vastagítva jelöltük a szignifikáns összefüggéseket.

Ha csak az ingroup-outgroup viszony egyetlen elemét, a saját etnikai csoport magyarokhoz érzett közelségét vizsgáljuk Bogardus-skála segítségével, akkor azt látjuk, hogy a magyarokhoz az ukránok érzik legközelebb magukat, és legnagyobb a távolság a távol-keletiek és a magyarok között van (távol-keleti nézőpontból). A törökök és az arabok nem érzik magukat olyan közel a magyarokhoz, mint az ukránok, de nem is tartanak akkora távolságot a magyaroktól, mint a távol-keletiek *(4.9. ábra).*

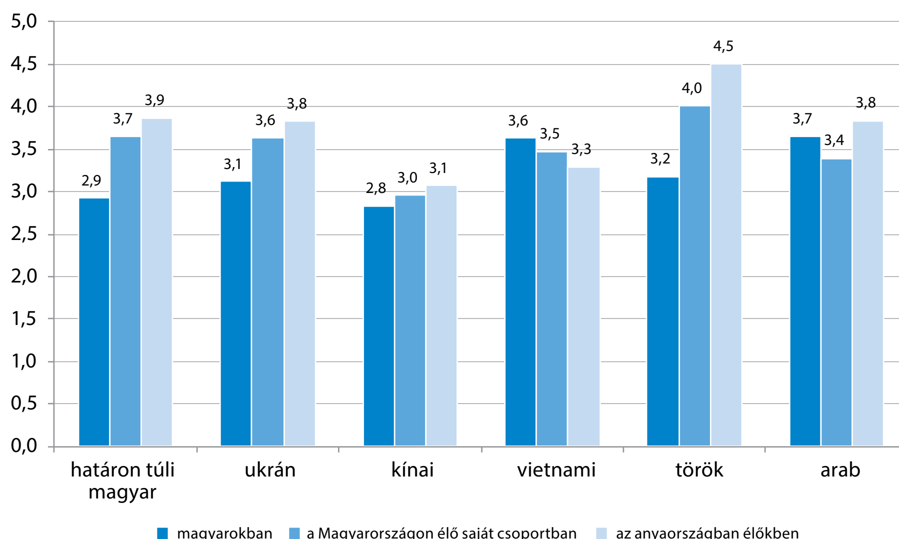
4.9. ábra: A különböző migráns csoportok magyaroktól érzett társadalmi távolsága (skálaátlagok*)

* A 0 érték a maximális közelséget jelenti.

Az ingroup-outgroup határok átjárhatóságát mértük a szociális bizalom mérésével *(4.10. ábra).* A szociális bizalom granovetteri értelemben véve gyenge kötés, hiszen alapvetően egymást nem ismerő személyek interakcióját és kommunikációját könnyíti meg, megnyitva az utat a feltételezésnek, hogy az interakció a jövőben a kölcsönös előnyök, az együttműködés perspektívái jegyében fog zajlani (Granovetter 1973). Az ingroup-outgroup határ megkonstruálása a szomszédos országokból érkezett magyarok számára a legkényesebb feladat, hiszen a „magyar" kategória saját csoportjukra éppen úgy alkalmazható, mint az országra, ahova érkeztek. A magyar „saját csoport" az ő esetükben elsősorban azokat az embereket jelenti, akik ugyanabból az országból érkeztek Magyarországra, mint ők. A bizalom mértéke azonban nem e csoport irányában a legnagyobb. Leginkább azokban bíznak, akik otthon maradtak, és nincsenek velük. Legkevésbé az általában vett „magyarokban" bíznak, akik bárhol élhetnek a világban. Az ukránok, a kínaiak és a törökök körében hasonló a helyzet, de ott a csoportközi határ nem lehet kérdéses. Mindhárom csoportban az otthon maradottak iránt a legmagasabb fokú a bizalom, s legkevésbé bíznak a „magyarokban". A vietnamiak viszont jobban megbíznak az outgroup tagjaiban (a magyarokban), mint a saját csoportjuk tagjaiban, éljenek azok Magyarországon, vagy otthon, Vietnamban. Az arabok az otthon élő araboknak bíznak meg leginkább, de a Magyarországon élő arabokhoz képest inkább bíznak a „magyarokban".

4.10. ábra: A magyarok, a saját csoport és az otthon maradottak iránt érzett bizalom migráns csoportokként (5-fokú skálaátlag)

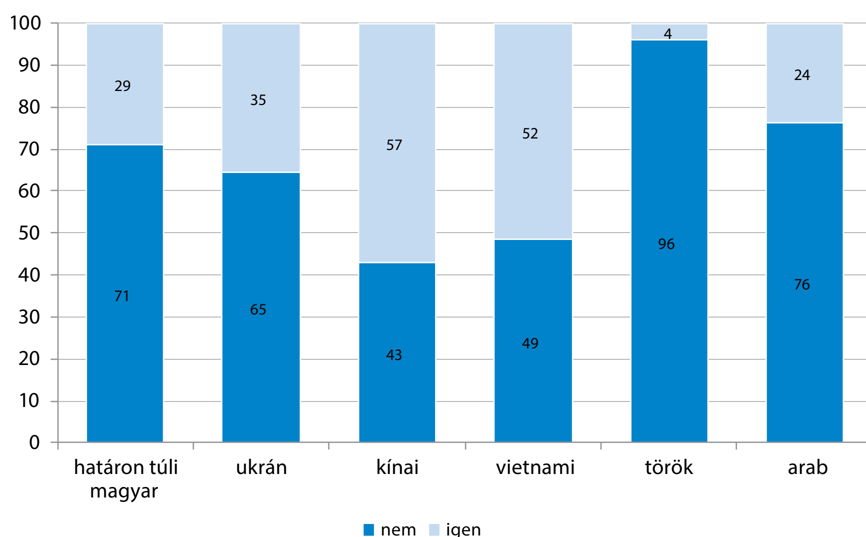

A kutatásban közvetlenül is rákérdeztünk arra, hogy érte-e a kérdezettet hátrányos megkülönböztetés *(4.11. ábra)*. A törökök alig 10 százaléka, a kínaiaknak és vietnamiaknak viszont több mint fele élte már meg a bevándorló státusza miatti megkülönböztetést. A másik három csoport érintettsége 20–30 százalék közötti. A kárpátaljai és a vajdasági magyarok esetében a diszkrimináció gyakori észlelése mindenképpen meglepő, hiszen róluk sem „ránézésre", sem nyelvi nehézségei okán nem fedezhető fel a migráns státusz.

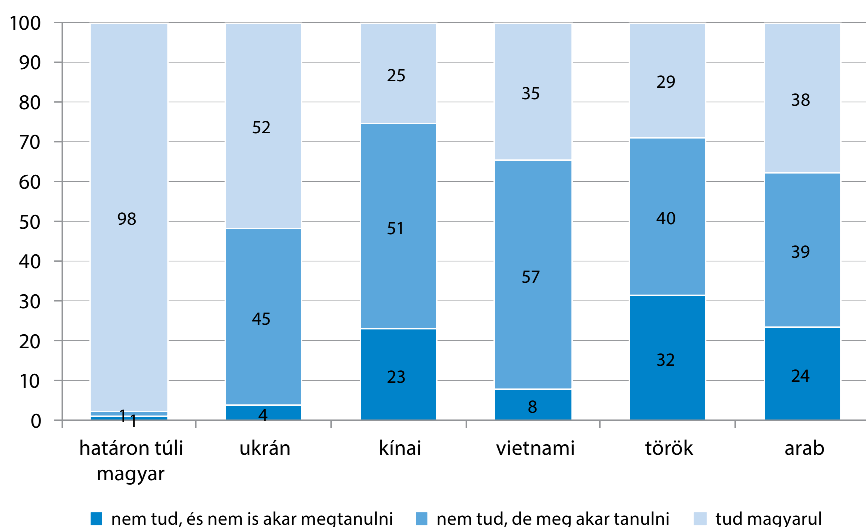
A teljes migráns mintát tekintve a lakókörnyezet és az iskola tűnik a legbefogadóbbnak, de ezeken kívül mind az intézményekben, mind a nyilvános színtereken keserű tapasztalatokat szereztek a Magyarországon élő bevándorlók. A diszkriminációélmény színterei azonban migráns csoportonként jelentősen eltérnek, és ez előrevetíti azt is, hogy azok a stratégiák, amelyekkel a bevándorlók meg akarják vetni a lábukat Magyarországon, szintén jelentősen különbözni fognak.

A migráció hosszú távú, több generáció életét érintő vállalkozás, mely csak akkor lehet sikeres, ha nincsenek nyelvi akadályok a bevándorlók és a többségi társadalom tagjai között. A szomszéd országokból érkező magyar anyanyelvű bevándorlóknak ezzel az akadállyal nem kell megküzdeniük, jóllehet megtapasztalják, hogy az akcentus, a szótár különbsége alapján különbségek vannak az általuk beszélt nyelv és az általuk hallott egyaránt magyar nyelv között. A vizsgált többi migráns csoport körében azt látjuk, hogy ha kisebbségben vannak is azok, akik saját bevallásuk szerint már tudnak magyarul, a relatív többség minden csoportban azon van, hogy megtanuljon magyarul *(4.12. ábra)*. A kínaiak, a törökök és az arabok körében azonban viszonylag magas, 20 százalék körül mozog azoknak az aránya, akik nem érzik szükségét annak, hogy megtanuljanak magyarul.

4.11. ábra: A hátrányos megkülönböztetés észlelése a bevándorló státusz miatt migráns csoportokként (százalék)

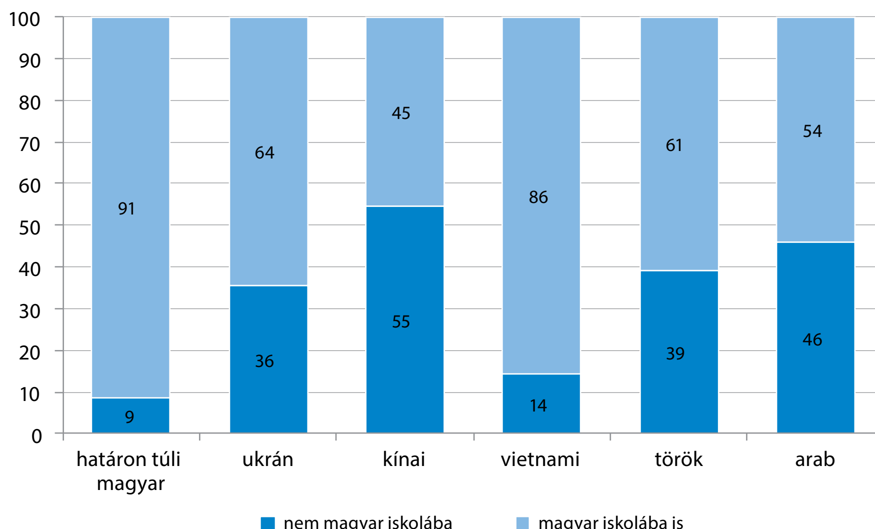
4.12. ábra: A magyar nyelvtudás migráns csoportokként (százalék)

A gyermekek iskoláztatása része a családok migrációs projektjének. Azok a családok, amelyek gyermekeik jövőjét a befogadó országban képzelik el, nyilván olyan iskolába íratják a gyerekeket, amelyik része a magyar közoktatási rendszernek. Azt látjuk, hogy ez a hajlandóság a legmagasabb arányú a szomszéd országokból érkezett magyarok és a vietnamiak esetében *(4.13.*

ábra). A többi migráns csoportban egyáltalán nem magától értetődő a gyermekek magyar iskolába íratása. Különösen jellemző ez a tendencia a kínaiak és arabok esetében.

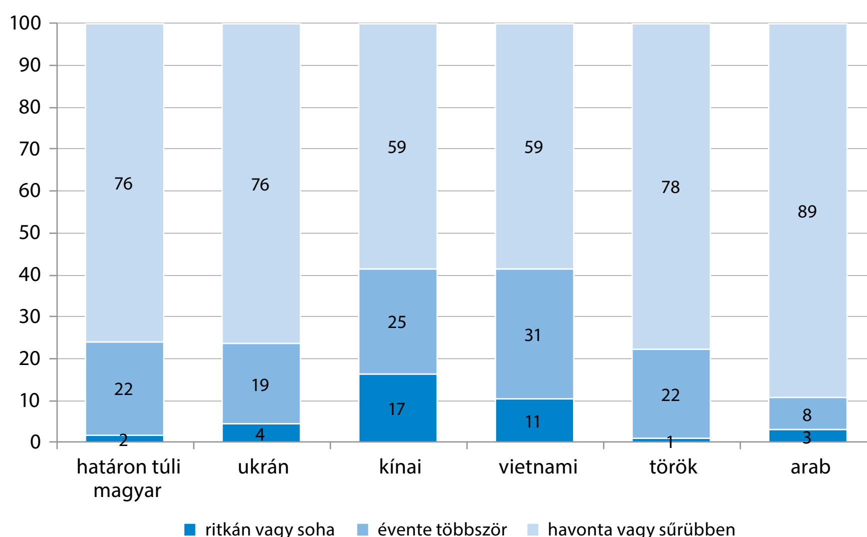
4.13. ábra: Integrációs hajlandóság: a gyerekek iskolaválasztása migráns csoportokként (százalék)

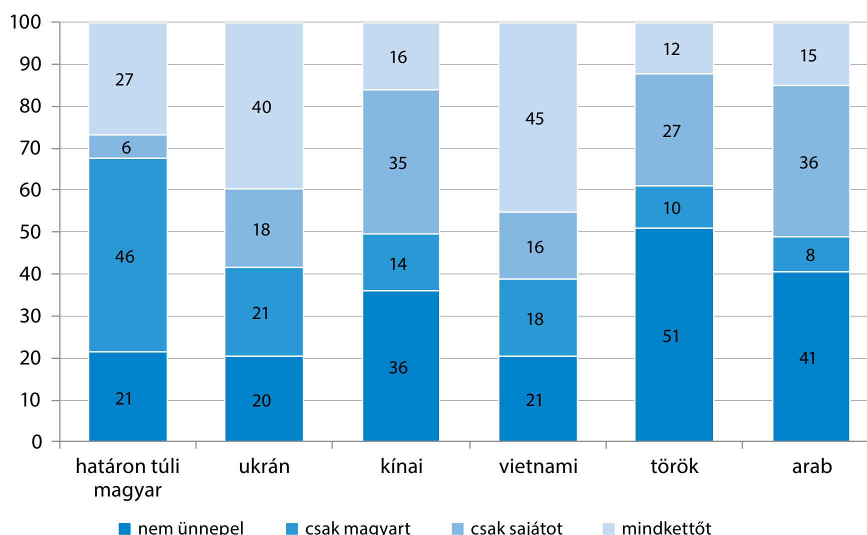
Az ingroup-kötődés egyik lényeges összetevője az otthon maradottakkal való kommunikáció, amit az internetalapú kommunikációs eszközök a múlthoz képest jelentősen megkönnyítenek. Az adatok alapján látjuk is, hogy mindegyik vizsgált csoportban igen gyakran kerül sor kommunikációra a hazaiakkal *(4.14. ábra)*. Az arabok túlnyomó többsége havonta vagy sűrűbben érintkezik az otthon maradottakkal. Az arabokhoz képest a többi migráns csoport tagjai kissé ritkábban kommunikálnak a hazaiakkal, leginkább a távol-keletiek maradnak le ebben a vonatkozásban a többi csoporttól.

A kuturális-szimbolikus kötődés egyik indikátora az ünnepek megtartásának gyakorlata, amely kifejezi, s mind az ingroup, mind az outgroup számára jól láthatóvá teszi a hovatartozást *(4.15. ábra)*. Akik csak a saját ünnepeiket tartják, azokról leginkább feltételezhetjük az asszimiláció és az integráció elutasítását, míg akik csak a befogadó országban szokásos ünnepeket ülik meg, azok esetében az asszimiláció akarását érhetjük tetten. Az integráció jele, ha az adott csoportban mind a saját ünnepeket, mind a befogadó országban szokásos ünnepeket megtartják. Gyökértelenségre utal, ha nincs nap a család életében, mely ünnepnek számít. A vizsgált csoportok mindegyikében mindegyik változat előfordul. Az ünnepek mellőzése az arabok és a törökök körében meglehetősen gyakori. Mindkét rend szerint leginkább a vietnamiak és az ukránok tartják meg az ünnepeket. A saját ünnepek kizárólagossága egyik csoport körében sem túl gyakori. A kizárólag magyar ünnepek megtartása nem meglepően a szomszéd országokból érkezett magyarokra jellemző.

4.14. ábra: Az anyaországi rokonokkal való kommunikáció gyakorisága migráns csoportokként (százalék)

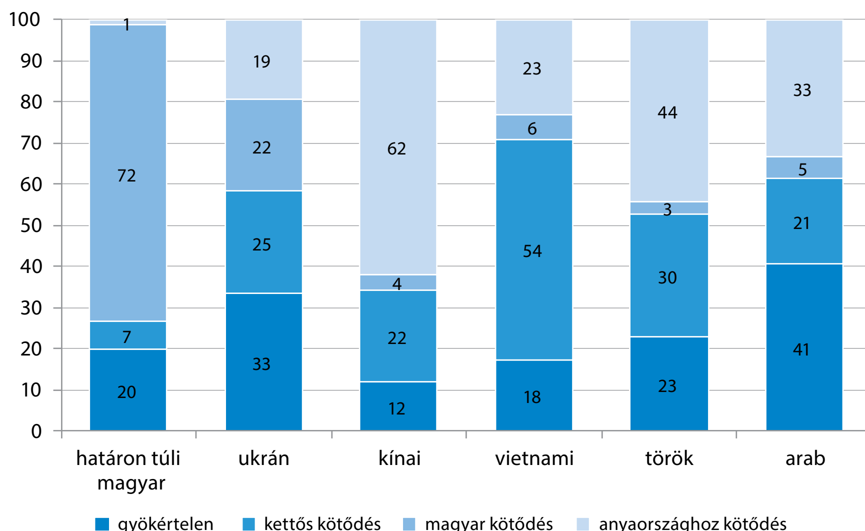
4.15. ábra: A magyarországi és az anyaországi nemzeti ünnepek megtartása migráns csoportokként (százalék)

A migráns lét óhatatlanul köztes lét, mely felveti a hovatartozás dilemmáját. A kulturális-szimbolikus kötődés lehetőségeire adott válaszok alapján négy kötődési típust különböztettünk meg *(4.16. ábra)*. Az anyaországhoz való kötődés leginkább a vietnamiakra, s legkisebb mértékben a szomszéd országokból érkezett magyarok körében volt jellemző. A „gyökértelenek" aránya

az arabok és az ukránok körében meglehetősen magas (35–40%) volt, a távol-keletiek esetében ez az arány jóval alacsonyabb. A magyar kötődés mindegyik csoportban igen alacsony volt, kivéve a szomszéd országokból érkezett magyarokat, akiknek nyilván nem eshetett nehezére követni a kulturális-szimbolikus kötődés Magyarországon elfogadott mintáit. A kettős kötődés leginkább a vietnamiakra volt jellemző, de a határon túlról érkezett magyarok csoportján kívül a többi csoportban sem volt ritka

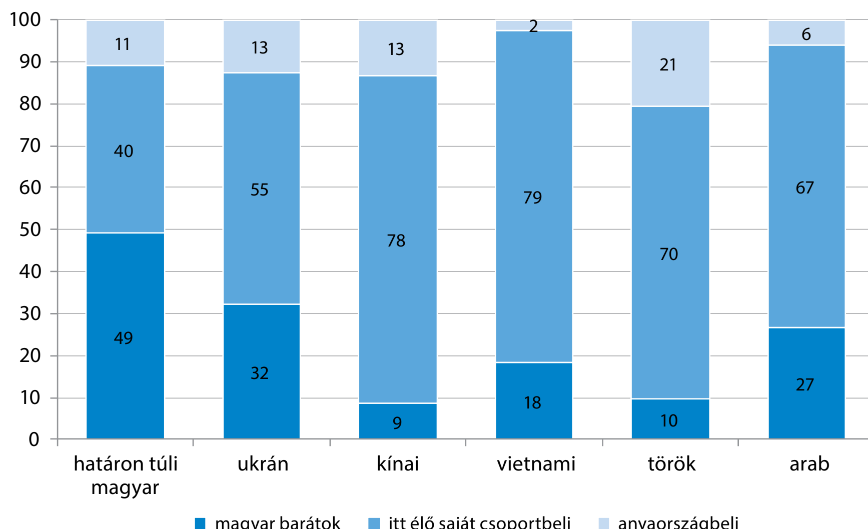
4.16. ábra: A kulturális-szimbolikus kötődés típusai migráns csoportokként (százalék)

Ugyancsak az ingroup-outgroup határok erőssége a tét azoknak a kérdéseknek az esetében, amelyekkel a megkérdezettek kapcsolati hálóinak összetételét vizsgáltuk *(4.17. ábra)*.[9] Mindegyik bevándorló kisebbség esetében általános tendencia, hogy kapcsolati hálóik szegregációs sémát követnek. Paradox módon ez még a határon túli magyarokra is igaz részben, hiszen baráti kapcsolataikban fele-fele arányban vannak a saját diaszpórájukból és a magyarországi magyarokból jöttek. A többi csoport esetében a törököknek és az ukránoknak van a legtöbb magyar ismerőse, de az arány nem haladja meg a 20 százalékot. Különben minden ilyen csoport esetében a barátok zöme a Magyarországon élő saját csoporthoz tartozik. Különösen szembetűnő ez a tendencia a távol-keletiek körében

[9] A kapcsolati háló etnikai összetételét szemléltető ábrán a két szituációval leírt networköt összesítve szerepeltetjük, de úgy, hogy a kapcsolati hálóban a családtagok és a rokonok nincsenek benne, hiszen ők értelemszerűen a saját etnikai csoportot reprezentálják.

4.17. ábra: ábra: A kapcsolati háló etnikai összetétele migráns csoportokként (százalék)

d) Migrációs stratégiák

Az eddigi alfejezetekben bemutattuk hat, Magyarországon élő migráns csoport fontosabb demográfiai jellemzőt, láttuk, hogy viszonylag friss bevándorlókat éppen úgy találunk közöttük, mint olyanokat, akik több évtizede élnek nálunk. A hat csoport sok szempontból eltérő migráns karrierrel jellemezhető, és nagyon különböznek abban is, hogy kulturális, nyelvi vallási hátterük mennyire esik távol a magyarokétól. Ebből következően eltérő mértékben kötődnek Magyarországhoz és a magyarokhoz, másként ítélik meg a bevándorló sors nehézségeit, és abban is különböznek, hogy a Magyarországon való letelepedésüket jó vagy megváltoztatandó döntésnek tekintik-e. A határon túli magyaroknak semmiféle nyelvi nehézséggel nem kell megküzdeniük, a többi csoport tagjai számára viszont nemcsak egyszerűen a magyar nyelv elsajátítása jelent nagy kihívást, de számolniuk kell a magyar lakosság bevándorlókkal szembeni előítéleteivel is.

Egy bevándorló, amikor megérkezik egy idegen országba, tudatosan vagy sodródva többféle stratégia közül választhat. Elkövethet mindent annak érdekében, hogy átvegye az ország szokásait, megtanulja a nyelvét, állampolgárságot szerezzen és véglegesen letelepedjen. Lehetőségek híján vagy belső meggyőződésből azt az utat is választhatja, hogy saját diaszpórájánál keres menedéket, a migráns társak segítségével keres munkát, jobbára csak az anyanyelvét használja, nem barátkozik magyarokkal, azaz a befogadó társadalom tagjaitól szegregált módon él. Létezik egy harmadik migráns karrier is, amit a szakirodalom transznacionális migrációnak nevez. Ebben az esetben a migráns élethelyzet nem egyszerűen a befogadó ország lokalitásában, hanem a kibocsátó és befogadó ország között zajlik, sőt a migráns a fizikai helyváltoztatással egy olyan globális rendszer részévé válik, amelyet gazdasági, pénzügyi, személyes kapcsolatokon szerveződő szálak tartanak össze. Ebben a rendszerben az anyagi

gyarapodás, a jobb életminőség elérése vagy a vállalkozás sikere jelenti a fő célt, és a célország annak függvényében változik, hogy éppen hol kínálkoznak a legjobb lehetőségek. A transznacionális migráns kognitív eszközkészlete (mindennapi interakciós normák, nyelv, ismeretek, öltözködés stb.) egy széles palettán mozog, és a lokalitástól függően rugalmasan igazodik a lokális elvárásokhoz. A transznacionális migráció így jól megférhet a szegregációs stratégiával, hiszen minden attól függ, hogy a gazdasági érdekek merre orientálják. Nyíri Pál (2002) a budapesti kíniakról írva így foglalta össze a transznacionális migráns típusát: „[a kínaiak többsége] folyamatosan és állandóan alkalmazkodva mérlegel számos tényezőt, melyek között szerepel a lehetséges jövedelem és mobilitás, a legális tartózkodáshoz való jog, az életminőség és a társadalmi ranglétrán felfelé való elmozdulás esélyével kecsegtető iskoláztatáshoz való hozzáférés a gyermekeik számára".

E három migrációs stratégia többé-kevésbé megragadható volt kutatásunkban is. Az *asszimilációs stratégia* esetében feltételeztük, hogy a bevándorló már hosszabb ideje él Magyarországon, ha újra döntenie kellene, ismét ezt az országot választaná célországnak, legalább közepes szinten tud magyarul, nem érez társadalmi távolságot a befogadó társadalom tagjaival szemben. Ennek megfelelően a kapcsolati hálójában relatíve sok magyar található, nem kizárt, hogy magyar házastársat választ magának. Bízik a magyar intézményekben, gyermekeit magyar tannyelvű iskolába járatja, anyagi szempontból a migrációját sikeresnek tekinti, és ennek megfelelően sokkal elégedettebb az életével, mint a más stratégiát választó migránsok. Úgy véli, hogy a bevándorlóknak kedvező a helyzete Magyarországon, szeretne magyar állampolgárságot szerezni. Ebben a csoportban a legnagyobb az ingatlantulajdonosok száma, ami ugyancsak a végleges letelepedés szándékát jelzi.

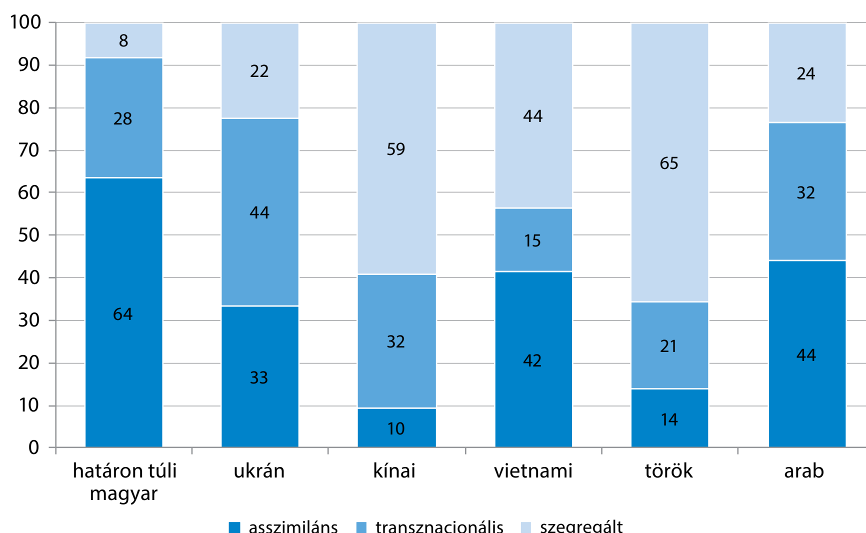
A *szegregációs stratégia* néha azok osztályrészéül jutott, akiket nem anyagi motiváció hajtott, hanem politikai kényszer űzött el az országából. Akár politikai, akár gazdasági okok miatt hagyta el valaki hazáját, a szegregációs stratégiát követő bevándorló nem veszítette el érdeklődését a kibocsátó ország ügyei iránt, mai is erősen kötődik az anyaországhoz, az itt élő diaszpóra tagjaiban jobban bízik mint a magyarokban, alig tud magyarul, és ennek megfelelően jobbára csak honfitársaikkal barátkozik. Migrációja lefelé mobilitást eredményezett, gyökértelennek érzi magát az új hazában, sokkal jobban bízik az anyaországbeli intézményekben mint a magyarországiakban, és kulturálisan is a szülőföldjéhez kötődik, tartja a szokásokat, ünnepeket. Úgy gondolja, hogy Magyarországon rendkívül nehéz sors vár a bevándorlókra, és legszívesebben soha sem hagyta volna el a szülőhazáját.

A legnehezebb dolgunk a *transznacionális stratégia* empirikus megragadásával volt. Az ilyen stratégiát követő bevándorlók szülőhazájukat gazdasági okokból hagyták el, ha újra dönthetnének, újra a migráns sorsot választanák, de semmiképpen nem óhajtanak magyar állampolgárokká válni, hiszen gondolkodás nélkül továbbállnának, ha egy másik ország jobb lehetőséget kínálna. Nem beszélnek és nem is akarnak megtanulni magyarul, és a gyerekeiket főképp nemzetközi iskolákba járatják. A kapcsolati hálójuk rendkívül gazdag, sok-sok barátjuk van, de sem a magyarok, sem a többi migráns csoport iránt nem éreznek különösebb bizalmat, igaz, nem is ellenségesek velük szemben. Bár nem mutatnak különösebb érdeklődést az anyaország ügyei

iránt, mégis rendkívül intenzív kapcsolat fűzi őket az otthon maradottakhoz. Ezek a kapcsolatok az „üzlet" bonyolítását segítik elő. A migrációjuk sikeres, hiszen magasabb életszínvonalat értek el Magyarországon, mint otthon, de amikor az életszínvonalukat megítélik, elsősorban az európai emberekhez viszonyítják a saját helyzetüket. Nagyfokú bizalommal fordulnak ez európai uniós intézmények felé, és szívesen költöznének akár távoli országokba is, de a szülőházájukba nem vágynak vissza.

Eleve feltételeztük, hogy a különböző migráns stratégiák nem laboratóriumi tisztasággal mutathatók ki a különböző bevándorló csoportok karrierjében, de azt reméltük, hogy a domináns stratégiák mégiscsak kirajzolhatók lesznek. A különböző stratégiák jellegzetes alakzatait klaszterelemzés segítségével találtuk meg. A három klasztercsoport markánsan különböző stratégiákat különített el *(4.18. ábra)*. Az első típusba az **asszimilánsok** tartoztak, és mint az ábra mutatja, arányuk igencsak különbözik az egyes bevándorló csoportokban. A második csoport azoké, akik Magyarországot nem tekintik végső állomásnak. A harmadik típusba azok tartoznak, akiket egyfajta szegregáció jellemez. Fontos megjegyeznünk, hogy a migrációs stratégiák tipológiájánál nem pusztán azt vettük figyelembe, hogy a válaszadók fontolgatják-e a továbbvándorlást, vagy végleges a letelepedési szándékuk Magyarországon, hanem azt is, hogy életvitelükben találunk-e olyan mozzanatokat, amelyek tartós magyarországi berendezkedésre utalnak,[10] vagy inkább az ideiglenes itt-tartózkodásra utaló jegyek vannak túlsúlyban.

4.18. ábra: ábra: Migrációs stratégiák bevándorló csoportok szerint (százalék)

[10] Ennek köszönhető, hogy arra a direkt kérdésre adott válaszok, hogy továbbvándorolnának-e, eltérhetnek az adott migráns csoportra jellemző stratégiáktól.

A **határon túli magyarok** esetében azt várnánk, hogy egyértelműen az asszimilációs stratégia jellemzi őket, hiszen a határon túlról való átköltözésük legfőbb célja kimondottan az, hogy „beolvadjanak az anyanemzetbe". Ehhez képest meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy az asszimilációs stratégia bár népszerű körükben, de ez csak a válaszadók kétharmadát jellemzi (64%). Életszínvonalukat tekintve sikereseknek mondhatók, és a migráció kifejezett javulást eredményezett e tekintetben. Beágyazottságukat jelzi, hogy mind a magyar intézmények, mind a magyar emberek iránt bizalmat éreznek, kapcsolati hálójukban többségében magyarországi magyarok találhatók, és őket sem a hazaköltözés, sem a továbbvándorlás gondolata nem foglalkoztatja.

A határon túli magyarok 28 százaléka transznacionális kategóriába tartozik. Az ő esetükben nem beszélhetünk azonban klasszikus értelemben vett transznacionális migrációról, hiszen nem fűzik őket sem gazdasági, sem vallási, sem politikai szálak egy földrajzilag szétszórt globális közösséghez. A továbbvándorlás szándékának megjelenése valószínűleg annak köszönhető, hogy bár szoros lelki szálak fűzik őket Magyarországhoz, az egzisztenciális szempontok a továbbvándorlás mellett szólnak. Erre utal, hogy az magyarországi életszínvonalukat kedvezőtlenebbül ítélik meg, mint azok a határon túliak, akik már asszimilálódtak. Továbbvándorlásukat segítheti, hogy az ő kapcsolati hálójuk a legnépesebb, és barátaik között határon túli és magyarországi magyar éppen úgy található, mint külföldi.

A szegregációs stratégia a határon túlról érkezett magyarok esetében (8%) frusztrációt, perifériára szorult állapotot jelez. A határon túlról érkezett magyarok esetében, mint ahogy már említettük, általában is jellemző, hogy mind a magyarországi intézmények, mind a magyar emberek iránt nagyfokú bizalmatlanságot éreznek. A magyarországi intézmények iránti bizalmatlanság a szegregált csoport esetében erős, 5-fokú bizalmi skálán mérve az átlag csupán 2,6, és a magyar emberek iránt még kevésbé táplálnak bizalmat, hiszen a bizalomindex átlagos értéke mindössze 2,3. Ez a nagyfokú bizalmatlanság a bennük rejtőző erős frusztrációérzetre utal. A szegregációs stratégiát követő kárpátaljai magyarok számára a migráció anyagi szempontból cseppet sem mondható sikeresnek, hiszen életszínvonalukat alacsonyabbnak érzik, mint a többi határon túlról érkezett magyar, és ugyancsak a többi határon túli magyarral ellentétben migrációjuk életszínvonal-romlást hozott. Ami talán meglepő, hogy szociális izoláltság jellemzi őket, hiszen kapcsolati hálójuk relatíve szűk (legfeljebb 1–2 barátjuk van), és alig találni benne magyarországi magyart (a magyarországi magyar barátok aránya ebben a szűk networkben mindössze 7%). E csoport perspektívája tekintetében egyetlen dolog ad okot optimizmusra, ők viszonylag rövid ideje érkeztek Magyarországra, és könnyen lehet, hogy pillanatnyi állapotuk csak a migráns lét kezdeti nehézségeit tükrözi.

Az **ukránok** relatív többsége transznacionális migráns (44%). Minden jel arra mutat, hogy az ő esetükben sem beszélhetünk „igazi" transznacionális stratégiáról, hanem egyszerűen anyagi szempontoktól vezérelt továbbvándorlási szándékról. Rendkívül nagy kapcsolati hálójuk (átlagosan több mint 6 barátjuk van, és közöttük sokféle náció tagjai) azt jelzi, hogy a migráció során nagy kapcsolati tőkét mozgatnak, és ennek hasznát a továbbvándorlás során is élvezhetik.

Az ukránok egyharmada asszimilánsnak mondható. Számukra jelentette a migráció a legnagyobb életszínvonal-javulást, és általános elégedettségük a végleges megtelepedésük szándékát jelzi. Némi meglepetésre szolgált, hogy az ukránok között mindössze 22 százalék volt a szegregáltak aránya. Erre a szegregált csoportra is jellemző egyfajta anyagi sikertelenség, ám az ő esetükben ez nem magyarázható azzal, hogy később érkeztek volna, mint sikeresebb honfitársaik. Az azonban igaz, hogy az idetartozó ukránok mindössze felének van állandó munkahelye, szemben az első két csoportba tartozókkal, akiknek háromnegyede teljes munkaidejű állást tölt be.

A **kínaiak többségét** a szegregációs helyzet jellemzi (59%). A nálunk élő kínai közösség minden szempontból rendkívül zártnak tűnik. Ebben a zártságban csak kétféle stratégia érvényesülhet erőteljesen, az egyik a szegregáció, a másik a transznacionális stratégia (32%). Minden jel arra mutat, hogy a kétféle stratégia közötti választóvonal nem a magyar társadalomhoz való viszony mentén, hanem a migráns csoportba való beágyazottság mentén húzódik. A szegregációval jellemezhető csoport tagjai nem családi vállalkozásban dolgoznak, és nincs még elegendő tőkéjük egy önálló vállalkozás beindítására, hanem „idegen" kínai munkáltató foglalkoztatja őket. Ebből (is) következik, hogy az ő életszínvonaluk a legalacsonyabb, és a migráció náluk hozta a legkisebb életszínvonal-javulást otthoni életükhöz képest. A transznacionális migrációval jellemezhető kínaiak ezzel szemben kiugróan vagyonosnak számítanak, akiket magas életszínvonal és nagyfokú globális elégedettség jellemez. Egy kis részük (20%) annak ellenére, hogy megélhetését és karrierjét egy globális világban szervezi, a magyar társadalomba való beágyazottság bizonyos jeleit is mutatja (ingatlant vásárol, gyerekeit magyar iskolába járatja stb.). Az ő életükben bizonyos értelemben Magyarország központi szerepet játszik, és e csoport révén Magyarországon talán esély nyílhat egyfajta kínai kézben levő nemzetközi virtuális üzleti központ létrejöttére.

A **vietnamiak és a törökök** jelentik azt a másik két migráns csoportot, ahol magas a szegregált pozícióban élők aránya. Úgy tűnik, hogy a földrajzi és kulturális értelemben távoli országokból frissen érkezett migránsok az első időben mintegy „beszorulnak" a szegregált státuszba. Ebből a pozícióból az idő múltával átléphetnek az asszimilánsok csoportjába, amely csoportra az jellemző, hogy a migráció megvalósította az előzetes elképzeléseket mind karrier, mind vagyoni, mind pedig életszínvonal tekintetében (az itt élő vietnamiak 42%-ára, a törökök 14%-ára jellemző ez a migrációs stratégia). Abban az esetben viszont, amikor az előzetes várakozások nem teljesülnek, a szegregáltak minden bizonnyal átkerülnek abba a csoportba, amelyet eredetileg transznacionális címkével láttunk el. Ez a címke azonban megtévesztő az esetükben, hiszen a vietnamiak és a törökök közül a transznacionális migránsok csoportjába azok kerültek, akik hosszabb ideje élnek már nálunk, karrierjük, vagyoni helyzetük objektíve és szubjektíve is sikertelenebbnek mondható. Az ebből fakadó elégedetlenség arra indítja őket, hogy továbbálljanak, és másik országban próbáljanak szerencsét. A vietnamiak és a törökök között viszont abban nagy a különbség, hogy a vietnamiak nagy része asszimiláns stratégiát követ, míg a törökök számára ez a lehetőség ritkán adatik meg. A vietnamiak számára az asszimiláns stratégia választását minden bizonnyal megkönnyíti az, hogy fiatalon és a rendszerváltás kör-

nyékén kerültek Magyarországra, gyakran tanulmányaikat is itt végezték, és ez megkönnyítette a beilleszkedésüket. A törökök asszimilációját viszont nehezíti, hogy egy részük, nevezetesen a szegregált pozícióban lévők, rendkívül erősen kötődnek az iszlám valláshoz. A kulturális karanténból való kitörést a szekularizáció segítheti, amit az is bizonyít, hogy az asszimilánsok már eltávolodtak a vallásuktól.

Az **arab** bevándorlók között – elsősorban annak köszönhetően, hogy Magyarországra érkezésük már a szocializmus éveiben elkezdődött, és a rendszerváltás után is folytatódott –mind a három típus említésre méltó gyakorisággal előfordul. A legtöbben az asszimiláns stratégiát követik (44%), de a transznacionális stratégia is szép számmal előfordul körükben (32%). Az arabok esetében a három stratégia mögött éppen olyan tényezők húzódnak meg, mint a vietnami és török csoport esetében: az asszimilánsok érkeztek a legrégebben hozzánk, az ő életszínvonaluk a legmagasabb. Legkedvezőtlenebb helyzetben a szegregált pozícióba szorult arab migránsok vannak, de a transznacionális címkével jellemzett csoport migrációja sem nevezhető túlságosan sikeresnek. Minden bizonnyal ez a sikertelenség az egyik oka annak, hogy más országba való letelepedésüket fontolgatják, és ennek megfelelően alakítják a magyarországi életüket. Az ő továbbállásuk azonban nem úgy képzelendő el, mint egy globális muzulmán diaszpórához való csatlakozás, hanem mint egy óvatos eltávolodás a vallási közösségtől, amit az jelez, hogy az ő körükben relatíve gyenge a vallási kötődés. Tehát az araboknál sem a szó klasszikus értelmében vett transznacionális migrációról van szó, hanem a jobb élet reményében való továbbvándorlásról.

A migránsok társadalmi integrációja európai nemzetközi összehasonlításban

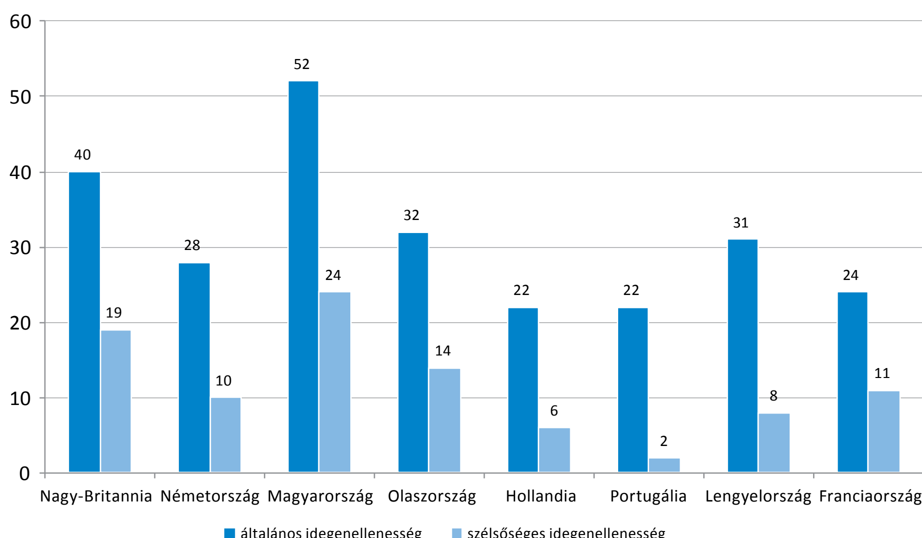
Az Európai Unió területén élő lakosok 4 százaléka született olyan országban, amely nem tagja az EU-nak. Ez az arány abszolút számban kifejezve 20 millió fő. A migrációt elősegítő globális okok miatt várható, hogy az EU-n kívül születettek aránya évről évre nő.

Ha a felnőtt, munkaképes korú (20–64 éves) bevándorlók együttesét iskolai végzettség szerint nézzük, akkor a 2014-es adatok szerint azt látjuk, hogy viszonylag majdnem felük (48%) középfokú végzettségű, 25 százalékuknak magas, egyetemi vagy főiskolai végzettsége van, és 37 százalék az alacsony iskolai végzettségűek aránya. 2014-ben az EU-ban élő, az EU-n kívüli országokból érkezők 56,5 százaléka dolgozott valamilyen munkahelyen. Ez az arány korábban 4 százalékkal magasabb volt. A munkanélküliek aránya következésképpen ugyanilyen mértékben nőtt. Az EU-ba bevándoroltak egészét nézve azt mondhatjuk, hogy 2014-ben gyakorlatilag minden második bevándoroltnak szembe kellett néznie a szegénység, a kirekesztés veszélyével. Korábban e kihívás a bevándorlók 45 százalékát érintette.[11]

[11] http://www.mipex.eu (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

A befogadó országokban a közvélemény országonként változik. A tendencia az, hogy ahol kevés a bevándorló, ott a közvélemény inkább bevándorlóellenes, mint ott, ahol nagyobb arányban élnek bevándorlók. Egy 2008-ban végzett, nyolc országra kiterjedő, minden országban reprezentatív mintán végzett kutatás szerint[12] az idegenellenesség leginkább Magyarországon, Nagy-Britanniában, Olaszországban és Lengyelországban uralta a közérzetet, míg Franciaországban, Hollandiában, Portugáliában és Németországban kevésbé *(4.19. ábra)*.[13] Ha pedig a szélsőséges idegenellenesség előfordulását nézzük, ez különösen a magyar válaszadókat jellemezte.[14] Mindez azt sejteti, hogy ahol jelentős a bevándorlók aránya, az idegenellenesség ott jóval kisebb mértékben fordul elő.

4.19. ábra: Az általános és a szélsőséges idegenellenesség mértéke Európa 8 országában a teljes minta arányában (százalék)

Hasonló összefüggésekre mutatott rá egy 2012-ben végzett felmérés, amelyben a vizsgált országban születetteknek a bevándorlók és a nem bevándorlók közötti jogi egyenlőség kérdésében kell állást foglalniuk. Az adatok feldolgozása során a kutatók azt kapták, hogy egyes országokban (Ciprus, Magyarország, Litvánia) a megkérdezettek 60–70 százaléka válaszol

[12] http://www.uni-bielefeld.de/ikg/zick/gfe_project.htm (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

[13] Az általános idegenellenesség mértékét a bevándorlásra vonatkozó több kérdésre adott válaszok aggregációjával mértük, és így kaptuk meg az indexeket. Ez egy négyfokú skálán méri az idegenekkel szembeni elutasítás fokát, ahol a magas értékek az erős negatív viszonyulást fejezik ki.

[14] Ha az általános idegenellenességre vonatkozó válaszokból leválasztjuk azokat, akik szélsőségesen értettek egyet a migránsokat elutasító állításokkal, egy olyan indexet kapunk, ami egy szélsőséges nézettípust fejez ki.

elutasítóan, míg más országokban (Norvégia, Svédország, Hollandia, Portugália, Észtország) az elutasítók aránya csupán 10–20 százalék között mozog.

Egy még frissebb, 2014-es kutatás szerint az EU-ba irányuló bevándorlás átlagosan az EU-ban élő polgárok 57 százalékában kelt „negatív érzéseket", de ez az arány Nyugat-Európában jóval alacsonyabb, mint a balti és közép-európai országokban élő emberek között. A bevándorlóknak jellemzően azokban az országokban kell nehézségekkel szembenézniük, ahol kevés bevándorló él, s hevesek a bevándorlók ellen érzett indulatok.

Az idegenellenesség és a bevándorlás vélt vagy valóságos mértéke által kiváltott szorongás megvetette az ágyat a politikai paletta szélsőjobb oldalán elhelyezkedő politikai pártok számára, melyek korábban soha nem értek el olyan jó eredményeket az Európai Parlament tagjainak megválasztásakor, mint 2014-ben.[15] A szélsőjobb pártok jelöltjeire Dániában, Franciaországban, Nagy Britanniában a választók 25 százaléka szavazott. Ausztriában a szélsőjobb a választók 15 százalékát érte el, míg Finnországban, Magyarországon, Litvániában és Hollandiában a szélsőjobb pártok jelöltjeit a választók 15 százaléka preferálta. A szélsőjobb jelöltekre szavazók aránya Svédországban és Görögországban sem maradt 10 százalék alatt.

A MIPEX-kutatás

Az egyes európai országok láthatóan különböznek egymástól abban, hogy mennyire képesek és hajlandók a bevándorlókat integrálni. Az integráció akkor sikeres, ha a bevándorlók életének összes lényeges színterére kiterjed. Van egy eljárás, melynek során az egyes országokban a migráció kapcsán felmerült problémák kezelésében komoly tapasztalatokkal rendelkező szakértőket kérnek fel arra, hogy minősítsék a saját országukat abból a szempontból, hogy milyen mértékben képesek megbirkózni a migráció során keletkezett problémákkal (MIPEX-kutatás[16]). Az adatközlők minden országban a kormánytól függetlenül működő civil szervezetek (NGO-k, kutatóhelyek, think tankek), amelyek munkájuk során migrációs és menekültügyben komoly tapasztalatokkal bírnak. Magyarországról például az adatközlő az ICCR – Budapest Alapítvány volt, és olyan szakemberek vettek részt a kérdőívek megválaszolásában, mint Kováts András (Menedék Egyesület), Kádár András (Helsinki Bizottság), Nagy Boldizsár (CEU, ELTE).

A felmérés során a szakértőket 8 terület minősítésére kérték fel. A területek a következők voltak: (1) munkaerőpiaci mozgás, (2) családegyesítés, (3) képzés és iskolázás, (4) politikai részvétel, (5) hosszú távú ottlakás, (6) állampolgárság megszerzése, (7) egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, (8) hátrányos megkülönböztetés. Minden egyes terület minősítése igen sok szempont figyelembevételével történt.

A végeredményt a *4.4. táblázat*ban láthatjuk, amely azt mutatja, hogy a 8 területre vonatkozóan kialakított 167 mutató alapján a szakértői minősítések szerint a felmérésbe bevont 31 ország rangsora hogyan alakul. Az eredeti táblázatot kiegészítettük két adattal, amely min-

[15] http://www.mipex.eu (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)
[16] http://www.mipex.eu (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

den ország esetében mutatja az egy főre eső nemzeti jövedelem nagyságát dollárban és az adott országban élő, nem ott született népesség arányát.

4.4. táblázat: A 31 európai országok MIPEX-indexe szerint képzett rangsor*

Rangsor, 2014	Ország	Pont**	Változás 2010 óta	Egy főre eső GDP, 2010, USD	Nem az adott országban születettek aránya, 2015
1	Svédország	78	0	47 229	14,3
2	Portugália	75	1	27 624	7,5
3	Finnország	69	2	40 838	5,4
3	Norvégia	69	1	67 445	13,8
5	Belgium	67	2	43 800	12,9
6	Németország	61	3	46 896	14,9
7	Hollandia	60	–8	48 317	11,1
7	Spanyolország	60	0	34 899	14,0
9	Olaszország	59	1	35 811	8,0
9	Dánia	59	10	45 451	9,0
11	Luxemburg	57	2	93 174	43,3
11	Egyesült Királyság	57	–6	40 676	11,3
12	Franciaország	54	1	41 018	11,1
13	Írország	52	1	51 119	15,9
14	Ausztria	50	3	47 031	15,2
15	Svájc	49	1	58 731	28,9
16	Észtország	46	1	27 995	16,4
17	Magyarország	45	1	25 895	4,7
17	Izland	45	–	45 269	10,7
17	Csehország	45	3	30 895	4,0
17	Románia	45	1	20 526	0,9
21	Szlovénia	44	0	30 508	11,3
21	Görögország	44	–2	26 773	11,1
23	Horvátország	43	–	21 169	17,6
24	Bulgária	42	3	18 327	1,2
25	Lengyelország	41	5	26 210	0,9

folytatódik

Rangsor, 2014	Ország	Pont**	Változás 2010 óta	Egy főre eső GDP, 2010, USD	Nem az adott országban születettek aránya, 2015
26	Málta	40	2	34 544	8,0
27	Szlovákia	37	0	29 210	3,3
27	Litvánia	37	1	28 210	4,9
29	Ciprus	35	0	30 770	18,2
30	Lettország	31	2	24 541	13,8
31	Törökország	25	1	20 188	5,8

* Kiegészítve az egy főre eső nemzeti jövedelem és az adott országban élő, nem ott született népesség arányát mutató számmal.

** Százfokú skálaérték.

A MIPEX-policy-indikátorok látható módon nagyon szórnak Európa különböző országaiban. A különféle területeken mutatott sikeres integráció elsősorban a fejlett nyugati országokban jellemző, mint például Svédország, Finnország, Norvégia, Belgium, Németország, Hollandia. Ezzel szemben a kevésbé fejlett kelet-európai országokat a rangsor második felében láthatjuk, és indexük rendre 50 százalék alatt van. A rangsor utolsó helyén Törökország áll mindössze 25 százalékos értékkel a százfokú skálán. Ez abból a szempontból mindenképpen elgondolkodtató, hogy ez az ország Európa kapuját jelenti a bevándorlás tekintetében.

Az általános trend mellett azonban megfigyelhetünk pozitív és negatív meglepetéseket egyaránt. Az integrációs politika tekintetében meglepően sikeres Portugália (a rangsor 2. helyezettje), de meglepően jól teljesít Spanyolország és Olaszország is (7. és 9. helyezéssel), valamint relatíve Észtország, Magyarország és Románia, bár ezek az országok összességében a lista második részében találhatók (16. és 17. helyen).

Az is talán meglepő (bár nem túl biztató) eredmény, hogy néhány fejlett és nagy migrációs populációval bíró ország bevándorláspolitikája és integrációs mechanizmusa csupán közepes eredményt mutat fel. Ilyen ország például Nagy-Britannia, Franciaország, Luxemburg, Dánia, Írország, Svájc és Ausztria. Ez mindenképpen elgondolkodtató, ha Európa jövőjére gondolunk a migránsok és menekültek befogadása tekintetében. Ezek az országok ráadásul relatíve magas egy főre eső nemzeti jövedelemmel bírnak, ami azt sejteti, hogy a befogadásra rendelkezésre álló anyagi erőforrások nagysága nem feltétlenül vezet sikeres integrációra.

Ha időben nézzük a változásokat, az egyes európai országok idegenek befogadására mutatott képesség szerint kialakított rangsora viszonylag stabil, bár néhány esetben vannak jelentős változások. Dánia jelentősen előre lépett a rangsorban, míg Hollandia és az Egyesült Királyság visszaesett.

A táblázat utolsó oszlopa jól mutatja, hogy az EU-ban élő, de nem ott született bevándorlók nem egyenletesen oszlanak el az EU területén. Vannak országok, ahol a bevándorlók aránya magas, s vannak országok, ahol bevándorlók kis számban élnek. A legmagasabb arányt Luxemburgban és Svájcban látjuk. A migráns racionalitás ismeretében nem meglepő tendencia

mutatkozik meg abban, hogy a gazdag országok inkább vonzzák a bevándorlókat, szemben a nem gazdag országokkal. Portugália azonban kivétel. Vannak más nem gazdag országok is, ahol magas az EU-n kívüli országokból érkezett lakosok aránya, amit az adott ország legújabb kori történelmének sajátosságai magyaráznak. Észtországban a szovjet múlt miatt sok orosz él, Horvátországba és Szlovéniába – Jugoszlávia felbomlása és az azt követő polgárháború miatt – sokan kényszerültek költözni, akik korábban Szerbiában, Montenegróban, Macedóniában éltek. A vonzerőt nyilván fokozza, hogy azok az országok, ahol magas az egy főre jutó nemzeti jövedelem, és viszonylag magas a nem ott születettek aránya, ott a migránsok életét lényegesen befolyásoló területeken a befogadást szolgáló, jól működő intézmények és gyakorlatok vannak, amit azonban – ahogy ezt korábban jeleztük – a szakértői minősítések alapján az egyes országok között kialakult rangsor nem feltétlenül igazol vissza.

A MIPEX-indikátor szakértői értékelések segítségével elsősorban arra világít rá, hogy a politika és a szakigazgatás a különböző országokban mennyire tud sikeresen vagy kevésbé sikeresen megbirkózni a migráció gazdasági, politikai, szociális és kulturális kihívásaival. Az ebben a témában az elmúlt években lezajlott számos szociológiai vizsgálat viszont arra kereste a választ, hogy hogyan látják a migránsok a saját migrációjukat, mennyire érzik a migrációt sikernek és kudarcnak, illetve miként gondolkodnak a célországba történő integráció lehetőségéről.

LOCALMULTIDEM-kutatás

Ilyen kutatás volt például az EU7 pályázati rendszer által finanszírozott LOCALMULTIDEM-kutatás[17] 2008-ban. A kutatás célja az volt, hogy hasonlítson össze különböző bevándorló csoportokat Európa különböző városaiban a politikai, a társadalmi és a kulturális integráció tekintetében. A projekt továbbá adatokat gyűjtött a befogadó társadalom attitűdjeiről is. A terepmunka reprezentatív mintákon történt sok országban. Az interjúkat vagy a befogadó ország nyelvén, vagy a válaszadók anyanyelvén vették fel (attól függően, hogy a válaszadó melyiket preferálta), és az adatok súlyozták életkor, nem és iskolai végzettség szerint.

A LOCALMULTIDEM-kutatásban minden országban a meghatározó számban ott élő bevándoroltakat kérdezték meg. A kérdések egy részét az adott bevándorló csoport sajátosságainak megfelelően fogalmazták meg. Ha a hat országban élő bevándorolt kisebbségekre általában érvényes jellemzőket keressük, akkor csak azokat a kérdéseket vehetjük figyelembe, melyeket minden országban azonos módon fogalmaztak meg, függetlenül attól, hogy milyen a bevándorlók vallási-etnikai háttérre.

Minden esetben megkérdezték, hogy a válaszadó milyen régen tartózkodik az országban, ahol él. Különösen fontos volt megtudni, hogy a válaszadó beszéli-e a befogadó ország nyelvét, vagy sem. Érdeklődésre tartott számot az a kérdés, hogy milyen fokú a kötődés a befogadó országhoz, s milyen fokú a kötődés a kibocsátó országhoz, ahonnan a bevándorló érkezett. A kutatók több kérdést is megfogalmaztak, melyek alapján képet lehetett alkotni arról, hogy

[17] http://www.um.es/localmultidem (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

a bevándorolt milyen mértékben integrálódott a befogadó társadalomba, s milyen mértékben őrzi a kapcsolatait az országgal, ahonnan érkezett. A hírek iránti érdeklődés, a kommunikáció, a pénzküldés, a politikai témák megvitatásában mutatott aktivitás, a politikai részvétel, a különböző szervezetekben való tagság is a kutatás tárgyát képezte. Számos kérdés kutatta a család és a baráti kör összetételét, etnikai-vallási homogenitásának mértékét.

Mindenfajta társadalmi integráció esetében alapvetően fontos a bizalom és a bizalmatlanság. Ebben a vizsgálatban külön kérdések vonatkoztak a saját csoporthoz tartozó személyek iránt érzett bizalomra, valamint a saját csoporthoz nem tartozó, a többségi társadalom tagjai iránt értett bizalomra. A bizalom másik szintje a társadalmi intézmények iránt érzett bizalom, melyet a befogadó ország és az EU intézményei kapcsán vizsgáltak. Minden országban minden bevándorolt kisebbség esetében érvényesek az észlelt hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó kérdések, valamint az a kérdés, hogy a megkérdezett nehéznek vagy könnyűnek látja-e a beilleszkedést a többségi társadalomba.

Összesen 31 kérdést találtunk, melyeket a vizsgálatban részt vevő 6 országban mindenütt megkérdeztek. A kérdésekre adott válaszok alapján változókat hoztunk létre, melyek lehetőséget adtak a klaszterelemzésre. Az elemzés 4 különböző migráns csoport elkülönítését tette lehetővé. Az egyes csoportok jellemzői jól mutatják a többségi társadalomba való beilleszkedés lehetőségeit, amelyek sokban egyeznek azokkal a beilleszkedési stratégiai változatokkal, melyeket a magyarországi bevándorolt csoportok vizsgálata során találtunk.

Kettős kötésű migránsok

Az első csoportba a „kettős kötésű" migránsok kerültek. A csoport tagjait erős kötésű kapcsolatok fűzik egymáshoz ugyanolyan vallási és etnikai hátterük révén, de nincsenek gyenge kötésű kapcsolataik, amelyek a többséghez kötnék őket (Granovetter 1973). Innen a bizalmatlanság, melyet a befogadó társadalom tagjai iránt éreznek. Viszonylag régóta élnek a befogadó országban, miközben őrzik kapcsolataikat azzal az országgal is, ahonnan érkeztek. Családjuk etnikai összetétele homogén, de baráti körük már nem. A csoport tagjai erősen bíznak a befogadó ország intézményeiben, de nem bíznak az emberekben, akikkel nap mint nap találkoznak. Sokan megtanulják közülük a befogadó ország nyelvét, de akadnak olyanok is, akik nem beszélik a többség által használt nyelvet.

Aktív migránsok

A második csoportba az aktív, öntudatos migránsokat soroljuk, akik nem feltétlenül maradnak abban az országban, ahova kerültek. Ők azok, akik leginkább emlékeztetnek a Magyarországon leírt „transznacionális migráns" típusra. E csoport tagjai etnikailag homogén családban élnek, ismerőseik hálózata is olyanokból áll, mint ők. Nincsenek gyenge kapcsolataik, melyek a többségi társadalomhoz kötnék őket. Nem feltétlenül beszélik a befogadó ország nyelvét, nem élnek hosszú ideje az adott országban. Míg a befogadó országhoz közepes mértékben

kötődnek, a kibocsátó országgal fenntartott kapcsolataik elevenek és gazdagok. Politikailag aktívak, érdeklődőek, tagjai civil, valamint etnikai és vallási szervezeteknek. Magas fokon bíznak a befogadó ország és az EU intézményeiben, miközben nehéznek ítélik meg a migránsok helyzetét.

Szegregált migránsok

A harmadik csoportban a frissen bevándorolt, szegregált migránsokat találjuk, akiknek alacsony a kötődése a befogadó társadalomhoz, miközben erős kapcsolatok fűzik őket sorstársaikhoz. Családjuk, akárcsak baráti körük, etnikai és vallási értelemben véve teljes egészében homogén. Nehéznek tartják a migránssorsot, s tapasztalatuk szerint erős a hátrányos megkülönböztetés, amit a többség a bevándorlókkal szemben kinyilvánít. Passzívak, a hírek iránt nem érdeklődnek, legyenek azok hazai hírek vagy származzanak a befogadó országból. Nem beszélik a többség nyelvét.

Elidegenedett migránsok

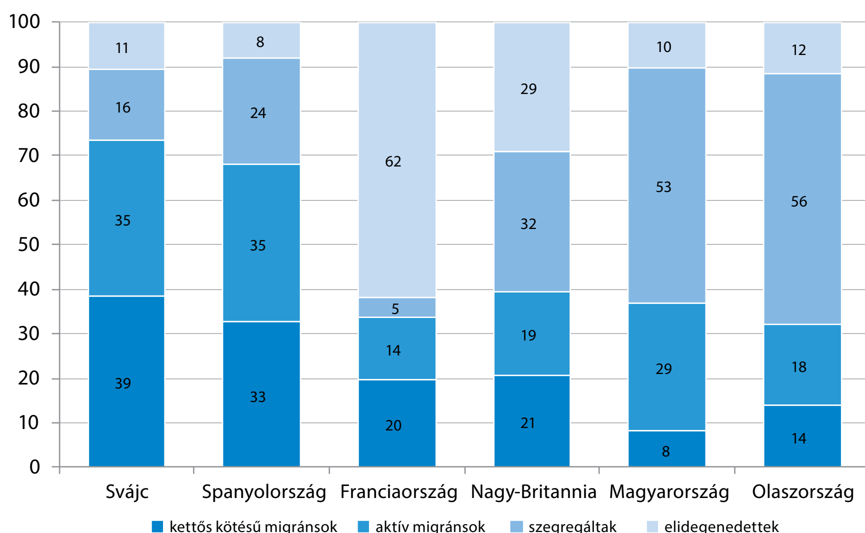
A negyedik csoport tagjai éltek leginkább etnikailag heterogén családban, s e csoport tagjainak baráti köre is heterogén volt. Régóta élnek az országban, ahova bevándoroltak. Kapcsolataikat otthonukkal nem ápolják, nem kötődnek az országhoz, ahonnan jöttek. Ugyanakkor ahhoz az országhoz sem kötődnek, ahol most élnek. Mintha légüres térben élnének. Emiatt nevezzük ezt a csoportot elidegenedettnek. Bizalmatlanok mind a saját, mind a többségi csoport tagjaival szemben. Sem a befogadó ország, sem az EU intézményeiben nem bíznak. Politikai és szervezeti aktivitásuk gyenge. Nem éreznek kirívó diszkriminációt magukkal szemben, s a migránssorsot sem tartják elviselhetetlenül nehéznek. A befogadó ország nyelvét többnyire ismerik.

A vizsgálat eredményei alapján nem tudunk más következtetést levonni, mint azt, hogy a többségi társadalomba való integráció valószínűsége ma Európában az első generációs migránsok esetében igen alacsony. A második és harmadik generáció esetében azonban a négy típus már más és más integrációs valószínűségeket jelez előre. A szegregáltak esetében az elkülönülés feltehetően tartós lesz, amin sem a többség, sem a migráns kisebbség nem akar változtatni. Az aktívak esetében, mint már jeleztük, a transznacionális stratégia valószínűsíthető, ami a nemzeti, vallási, kulturális határokat keresztbemetsző diaszpóra mentén történő mozgást valószínűsíti. Az integráció sikerét hosszú távon leginkább a kettős kötés valószínűsítheti, mivel így jöhet létre az egyensúly az eredeti és az új kollektív identitás között. Az elidegenedett típus esetében az eredeti kollektív identitás már kihűlt, erőtlen, az új kollektív identitás pedig nem jött létre. Ha ez a helyzet tartóssá válik, akkor a következő nemzedékekben létrejöhet a fogékonyság a „távolsági kollektív identitás" iránt, mely radikalizmusra, szélsőséges cselekvésekre indíthatja az elidegenedett migráns családokba született fiatalokat, akik társadalomlélektani értelemben véve a „senki földjén" érezhetik magukat.

A négy csoport tagjai nem azonos arányban élnek a vizsgálatba bevont 6 országban. Az egyes csoportok tagjainak arányát az egyes országokban a *4.20. ábrá*n mutatjuk be.

Az ábrából látható, hogy *kettős kötésűek* aránya alacsony Olaszországban (14%) és Magyarországon (8%), ami a jövőben veszélyeztetheti az integrációt. Az *aktív* migránsok aránya Svájcban (35%) és Spanyolországban (35%) a legmagasabb, Franciaországban (5%) a legalacsonyabb. A *szegregáltak* aránya Magyarországon (53%) és Olaszországban (56%) kirívóan magas, de a szegregáció nem okoz konfliktust a többség és kisebbség között, ha az önkéntes. Az *elidegenedettek* igen jelentős arányban vannak jelen a franciaországi migráns kisebbség tagjai között (62%), ami miatt indokolt a nyugtalanság, ha a francia társadalom többség-kisebbségi viszonyainak alakulására gondolunk. Az egyes típusok megoszlása tekintetében leginkább kiegyensúlyozottnak Svájc és Spanyolország tűnik.

4.20. ábra: Migráns típusok egyes európai országokban (százalék)

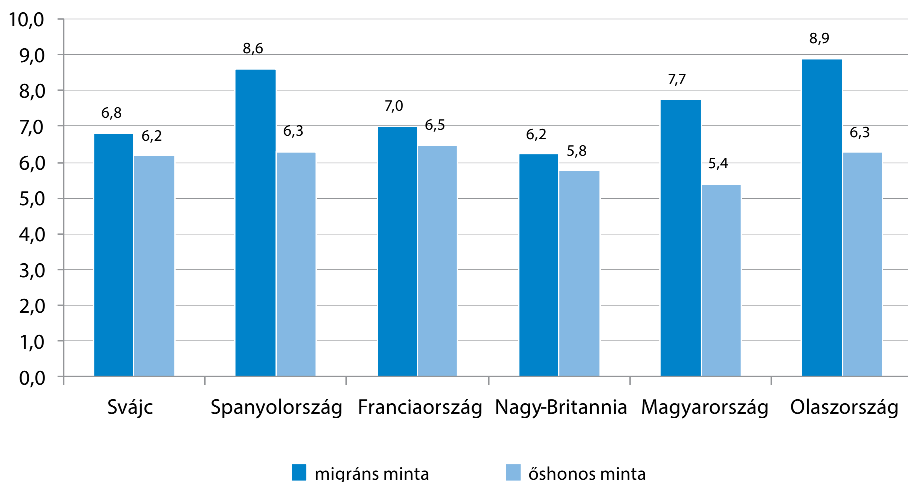

Ha szociodemográfiai változók mentén vizsgáljuk az egyes csoportokat, akkor azt látjuk, hogy *aktívak* között jóval több a férfi, mint a nő. A többi csoportban nem szerint nincs számottevő különbség. Életkor szerint nézve a négy csoportot, látható, hogy a *szegregáltak* és az *elidegenedettek* fiatalabbak, mint a *kettős kötésűek* és az *aktívak*, ami abból is adódhat, hogy az utóbbiak régebben élnek a befogadó országban, mint az előbbiek. Több a diák a *szegregáltak* és az *elidegenedettek* között, mint a másik két csoportban. A munkanélküliek aránya mindegyik csoportban 11–14 százalék között mozog. Az *aktív* csoport tagjai között találjuk a legmagasabb arányú (70%) gazdasági aktivitást, de a semmittevés a másik három csoport tagjaira sem igazán jellemző: 61–62 százalékuk vállalkozik, munkát vállal, adót fizet, igazolván a migráció gazdasági előnyeit.

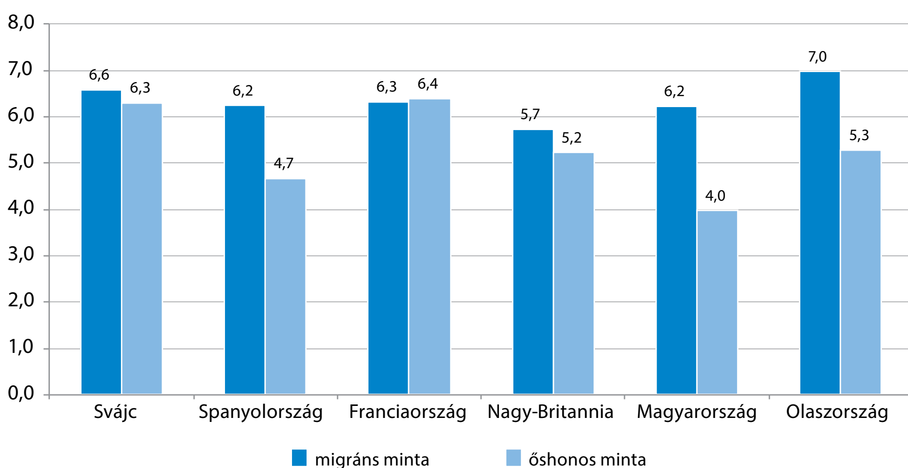
A LOCALMULTIDEM-vizsgálat arra is páratlan alkalmat kínál, hogy egyszerre két perspektívában, a befogadó társadalom és a bevándorló nézőpontjából értékelhessük a migránsok integrációjának különféle aspektusait. Ez úgy lehetséges, hogy a kutatók a vizsgálatban a bevándorlók mellett a többségi társadalom mintáján is lekérdezték a különböző migránsokra vonatkozó kérdéseket *[4.21a)–d) ábra]*.

4.21. ábra: Az integráció nehézségeinek megítélése a többségi társadalomban és a migránsok körében Európa országaiban,* 2008 (11-fokú skálaátlag)

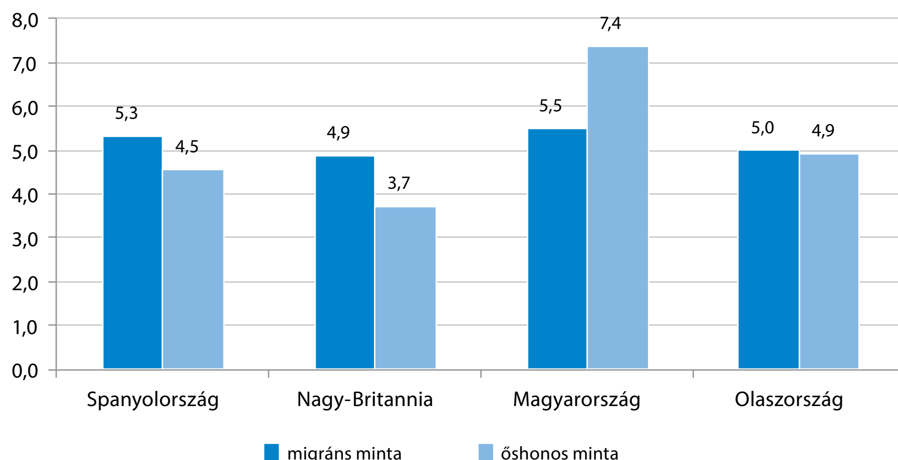
a) A befogadási eljárás nehézségei

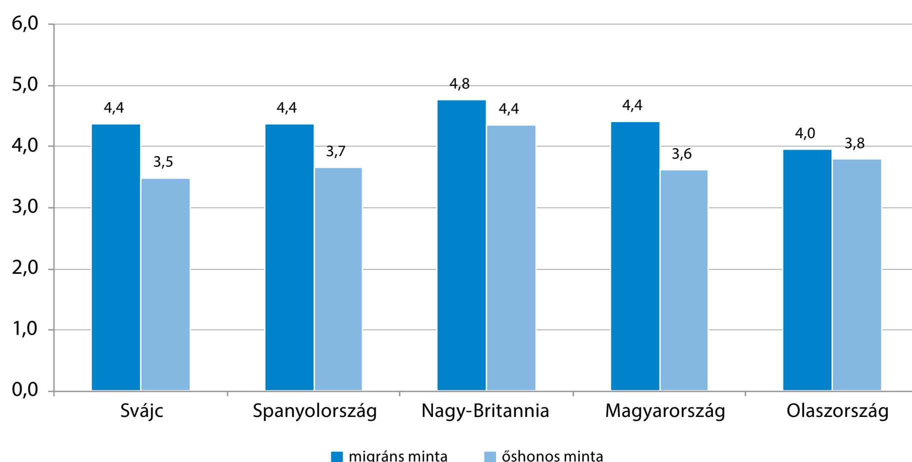
b) Az álláskeresés nehézségei

c) Idegenellenesség

d) Kulturális és vallási elutasítás

* Az ábrákon változik, hogy hány ország adott érvényes választ az egyes állításokra.

Meglepő módon összességében az derült ki, hogy a bevándorlók és a befogadó társadalom megítélése nem különbözik radikálisan egymástól. Tendenciájában, csoporttól és országtól függetlenül, mind a befogadás eljárásának nehézségeit, mind az álláskeresés nehézségeit a közepesnél valamivel nagyobbnak látják az emberek, és 11-fokú skálán 6-os értékkel jellemzik ezeket. A befogadási eljárás tekintetében ez jellemzi a többségi társadalom percepcióját Spanyolországban, Olaszországban és Magyarországon, bár ezekben az országokban a bevándorlók válaszai ennél magasabb, 8-as átlagértéket mutatnak, miközben a befogadó társada-

lom 6-os érték körül mozog. Az álláskeresés nehézségeit viszont épp ezekben az országokban a többségi társadalom kevésbé érzékeli, és úgy tűnik, alábecsülik a problémát. A többi országban mindkét kérdésnél szinte teljes átfedés tükröződik a két perspektíva nézőpontjában.

Érdekes módon abban sincs különbség a többség és a kisebbség álláspontja között, hogy milyen mértékű kulturális elutasítás jellemzi a kisebbség és többség együttélését: a vizsgált időpontban, 2008-ban a befogadó társadalom válaszadói és maguk a bevándorlók is kölcsönösen nem láttak különösebb drámai feszültséget ezen a téren (az átlagértékek mindkét csoport esetében a 4-es érték körül mozognak. Az emberek úgy gondolják, hogy a más kulturális háttérrel érkező migránsokat a befogadó társadalom próbálja respektálni.

Annál az állításnál viszont, hogy a befogadó társadalmat idegenellenesség hatja át a bevándorlók iránt, jelentősebb országkülönbségek mutatkoztak.[18] A legtöbb ország esetében mind a bevándorlók mind a többségi társadalom szerint az idegenellenesség közepesen jellemzi a befogadó országot, bár a befogadó ország polgárai szerint ez valamelyest kevésbé jellemző. A legmeglepőbb eredményt azonban Magyarországon kaptuk: itt a bevándorlók közepes erősségű xenofóbiát érzékelnek, miközben a befogadó ország lakói szerint ez nagyon erősen áthatja az országukat.

Összességében azonban az általános tendencia abban foglalható össze, hogy a vizsgált országokban az integráció különböző aspektusainak nehézségeit a válaszadók közepesnek ítélték 2008-ban, és ebben szinte alig találtunk szélsőséges országkülönbségeket.

ICS-kutatás

Az Európába irányuló migráció integrációs kihívásai tekintetében utoljára érdemes megnéznünk egy viszonylag új kutatás, az Immigrant Citizens Survey (ICS) eredményeit 2012-ből, hét uniós országban.[19] A kutatás célja az volt, hogy adatokat szolgáltasson az európai bevándorlási politikával foglalkozó szakemberek számára az integráció legfontosabb kihívásairól hat területen, a bevándorlók társadalmi-demográfiai és kulturális-etnikai háttere szerint. A témák olyan kérdéseket érintettek, mint a foglalkoztatás, a nyelvi integráció, a családegyesítés, a civil aktivitás, a hosszú távú tartózkodás adminisztratív eljárásai, valamint az állampolgárrá válás. A kutatásban olyan harmadik országbeli bevándorlók szerepeltek, akik már rendelkeznek állampolgársággal, vagy akiknek a honosítása függőben van, vagy akik egy évnél hosszabb ideje ideiglenesen tartózkodnak az országban. A kutatási fő kérdése az volt, hogy a bevándorlók nézőpontjából hogyan zajlik az integráció a befogadó országban, és milyen nehézségekről tudósítanak a megkérdezettek e tekintetben. A vizsgálatban részt vevő országok Belgium, Franciaország, Németország, Magyarország, Olaszország, Spanyolország és Portugália voltak. A kutatás az országokban élő migráns populációk kvázi reprezentatív mintáján folyt, amelyet

[18] Ezt a kérdést sajnos Svájcban és Franciaországban a kutatók nem tették fel.

[19] http://www.migpolgroup.com/diversity-integration/immigrant-citizens-survey (utolsó letöltés: 2016. 12. 05.)

elérhető regisztrációk felhasználásával véletlen mintavétellel, illetve korrigált hólabdamódszerrel hoztak létre a kutatók.

A most közölt adatok egyfajta szintézisét kívánják adni annak, hogy a bevándorlók hogyan értékelik személyes tapasztalataik alapján a migráció sikerességét, illetve nehézségeit. Négy dimenzióban (az állampolgárság megszerzése, álláskeresés, az iskolai végzettség elismertetése, illetve a nyelvtanulás) hoztunk létre skálákat, amelyek azt mérik, hogy a bevándorlók hány szempontból tudósítottak nehézségekről az adott területen. Ezt a négy dimenziót kiegészítettük a szubjektív elégedettség több területen mért értékeinek aggregációjával. Az öt skála alapján végzett klaszterelemzés 5 markáns csoportot különböztetett meg *(4.5. táblázat)*.

4.5. táblázat: Az integráció nehézségét mérő klaszterstruktúra szerkezete, az egyes dimenziók illeszkedésével

	Klaszterek				
	Szociálisan integrálatlan	Migráns státuszát tekintve			
		integrálatlan	fusztrált	kirekesztett	beilleszkedett
Az állampolgárság megszerzése	0,00	3,42	−0,22	−0,21	−0,24
Álláskeresés	0,39	0,58	0,81	0,43	−0,58
Az iskolai végzettség elismertetése	3,18	−0,01	−0,24	−0,28	−0,26
Nyelvtanulás	0,18	0,12	−0,27	2,02	−0,38
Szubjektív elégedettség	−0,12	−0,15	−0,71	−0,32	0,45
N	**533**	**410**	**1715**	**920**	**3411**

Nagyságát tekintve különösen az utolsó három csoport tűnik jelentősnek. Az utolsó csoportban, amelyet *beilleszkedettnek* hívtunk, az integráció minden területen problémamentesnek tűnik, és mindezt magas személyes státuszelégedettség kíséri. Ennek ellentéte egyrészt a *frusztráltak* csoportja, ahol különösen magas a szubjektív státuszelégedetlenség és az ezzel párosuló problémák az álláskeresés során, másrészt a *kirekesztettek* csoportja, ahol a státuszelégedetlenség ugyan relatíve valamivel kisebb, viszont mind az álláskeresésben, mind a nyelvi integrációban komoly nehézségeket tapasztaltak az idetartozók. Az első két csoport viszonylag kis létszámú: a státuszelégedetlenség mindkettőben inkább közepesnek látszik, viszont az első csoport több területen is integrációs nehézségekről számolt be, míg a második különösen az állampolgárság megszerzésében és a munkaerőpiacon való elhelyezkedés tekintetében látszik kudarcosnak.

A *4.6. táblázat* mutatja be az egyes típusok előfordulásának arányait a különböző országokban.

4.6. táblázat: Az integráció tekintetében rekonstruált típusok megoszlása országok szerint (százalék)

	Klaszterek					*Összesen*
	Szociálisan integrálatlan	Migrán státuszát tekintve				
		integrálatlan	frusztrált	kirekesztett	beilleszkedett	
Belgium	5,1	11,3	25,4	13,4	44,8	*100,0*
Franciaország	16,5	11,4	19,7	14,3	38,1	*100,0*
Németország		1,9	20,3	8,4	69,4	*100,0*
Magyarország	5,6	2,7	17,3	26,0	48,4	*100,0*
Olaszország		2,6	42,1	26,5	28,8	*100,0*
Portugália	15,3	8,8	28,1	8,0	39,8	*100,0*
Spanyolország	8,7	0,4	19,9	3,0	68,0	*100,0*
Összesen	*7,6*	*5,8*	*24,5*	*13,0*	*49,0*	*100,0*

Különösen az utolsó típus, a *beilleszkedettek* országkülönbségei tűnnek látványosnak. Az adataink szerint 2012-ben két ország tűnt ki a sikeres integráció tekintetében (legalább is a migránsok tapasztalata és tudósítása alapján): Németország és Spanyolország. Mindkét helyen a bevándorlók több mint kétharmada tudósított sikeres integrációról. Magyarország és Belgium a közepesen sikeres országok közé tartozik, míg Franciaország és Portugália meglepően gyenge teljesítményt mutat. A legkevésbé sikeres ország egyértelműen Olaszország volt abban az időben. (Ez utóbbi eredmények azért is érdekesek, mert Portugália és Olaszország esetében az adatok jelentősen ellentmondanak a MIPEX-index eredményeinek. Persze ennek az okát abban is kereshetjük, hogy a MIPEX-index az integrációs politika elveinek, intézményeinek és eljárásainak működésén keresztül ítélte meg az integráció sikerességét, míg az ICS a bevándorlók perspektívájából láttatja az integráció működését.)

Franciaországban relatíve magas volt a szociálisan és a naturalizáció tekintetében integrálatlanok aránya, Magyarországon a kirekesztettek, Portugáliában pedig a frusztráltak aránya. Ugyancsak nagyon magas ez utóbbi csoport aránya Olaszországban.

Ezeknek az adatok természetesen nem feltétlenül kell tükrözniük a mai európai helyzetet. Mégis figyelemre méltó a hasonlóság a 2015-ös menekültválság időszaka és a korábbi időszak között. A menekültek útja Európába mintha leképezné az integráció tekintetében megmutatkozó különbségeket Európa országai között. Az adatokból felsejlenek azok a jelentős különbségek, amelyek a migráció, a megtelepedés, a beilleszkedés és az integráció tekintetében a bevándorlókra vár napjaink Európájában.

A szabad migráció paradoxonjai

A *homo sapiens* mozgásban született. Azok a csoportok kerekedhettek felül a természeti kényszereken, amelyek tagjait a mozgás kihívásai innovatív alkalmazkodási stratégiákra kényszerítettek. A sikeres alkalmazkodásban kulcsszerepet játszó anatómiai és idegrendszeri változások tették lehetővé a sajátlagosan emberi társadalmi lét kialakulását (Berwick–Chomsky 2016). Utóbb a Földön szertevándorolva a mozgással szemben a letelepedés lett az emberek többsége megmaradásának fő elve, miközben mindig volt egy kisebbség, mely megmaradt nomádnak. A letelepedettség azonban soha, sehol nem iktatta ki a mozgást, a vándorlást, a helyváltoztatást mint lehetőséget, ami a nem mozgó, letelepedett többség számára egyszerre lehetett félelem és remény forrása.

Az emberi történelem, mint arra már korábban utaltunk, az emberek mozgásainak történelme, melyek speciális esete az individuális vagy kollektív helyváltoztatás. A modern korban nem az az újdonság, hogy a korábbi mozgásokhoz képest jóval több helyről, jóval több ember indul útnak, hanem az, hogy jóval több az akadály, amit maguk az emberek hoztak létre a mozgások megakadályozása, korlátozása végett.

Akadályok korábban is voltak, de azok jellegét inkább a természet, mintsem a társadalom határozta meg. A modern kort megelőző közlekedési és közlési viszonyok nem tették lehetetlenné az emberek mozgását, de a vizek, hegyek, sivatagok mindenképpen akadályozták a mozgást, akár egyének, akár csoportok mozogtak a térben.

A kezdeti szétvándorlást követően a Föld egyre több helyén jelentek meg az emberek, akik mindegyike már magában hordozta a nyelv kialakulását lehetővé tevő neutrális mutációt. A nyelvek, szokások, testi megjelenések sokfélesége a csoportok szétszóródásából adódott, létrehozva az etnocentrikus valóságokat, melyek mindegyike a „saját csoport" és a „másik csoport'" megkülönböztetésére épült. A megkülönböztetés, mint arra már korábban utaltunk, eleve magában hordozta a konfliktus lehetőségét, ami jelentősen megkönnyítette az identitás fenntartását.

A vándorló csoportok identitását a leszármazás számontartása határozta meg. Azt ismerték el a csoport tagjának, akinek az anyja a csoporthoz tartozott. A csoportok közötti határt nem a tér, hanem a tértől független leszármazási rend szabta meg. A letelepedés ezt a helyzetet radikálisan megváltoztatta. Az etnocentrikus valóságba beépült a csoport tagjai által benépesített terület, melynek határait ugyan a képzelet húzta meg, de a fizikai térhez kapcsolt metafizikai jelentések kényszerítőereje alól senki sem vonhatta ki magát a csoport tagjai közül. Annál is inkább, mivel ezek a jelentések nemzedékről nemzedékre áthagyományozódtak, s az életbe belépő, az adott területen született új nemzedékek tagjai számára magától értetődő, kézzelfogható valóságként jelentek meg, mely nélkül nem tudták volna önmaguk azonosságtudatát kialakítani és megtartani.

A modern kort megelőző korokban a csoport által lakott terület határai elsősorban a fejekben éltek, akár az ott élő honosak, akár az oda igyekvő idegenek szemével nézzük az elfoglalt területet. A különbség persze lélektani értelemben szakadéknyi volt, hiszen az adott területet

az ott élő, ott letelepedett emberek a sajátjuknak tartották, s mindenki idegennek számított, aki nem ott született. Az idegenek különböző okokból jöhettek, de az számukra sem volt kérdés, hogy egy olyan földre érkeztek, mely nem az övék. A határokat őrhelyek, kapuk jelezték, de egyébként átjárhatóak voltak. A városokat a városlakók falakkal védték. Az országhatárokat erődítmények, őrhelyek, kapuk jelezték, de egyébként átjárhatóak voltak. A kínai Nagy Fal mind a mai napig példa arra, hogy egy letelepedett nép miként védheti teljes területét a rátámadó idegenekkel szemben.

A mozgás nem feltétlenül volt békés. A népek mozogtak, egyes csoportok elfoglalták más csoportok területeit, s a határok a mindenkori csoportközi helyzeteknek megfelelően változtak, de sosem tűntek el.

A Nagy Fal logikáját követő határőrizet a legújabb korban létrejött modern nemzetállamok eszköze, melyhez kapcsolódik a határon való átkelés jogi aktusként történő meghatározása. A nemzetállami jog a saját állam polgárát más államok polgáraitól megkülönböztetve megkönnyíti, illetve megnehezíti a határátlépést, melyre legálisan csak meghatározott pontokon, határátkelőhelyeken kerülhet sor.

A globális folyamatok által kiváltott, sok tényezőre visszavezethető, nagy tömegeket érintő migráció a 21. században kiélezte a kérdést, hogy a születés véletlenje által meghatározott állampolgárságtól függetlenül lehetséges-e mindenki számára megadni a szabad mozgás jogát, ami óhatatlanul keresztezné a nemzetállami szuverenitásból fakadó jogot az idegenek befogadására és a kizárásárára. Abban már jelenleg is konszenzus van, hogy a befogadást feltétlen lehetővé kell tenni azokban az esetekben, amikor a befogadásra váró személyek politikai, vallási, etnikai, szexuális identitásuk okán üldözöttek. Egyéb esetekben nincs olyan nemzetközi konvenció, amely lehetővé tenné az akadályozatlan, szabad mozgást az egész Földön, függetlenül attól, hogy hol van őrzött határ, s hol nincs.

A migrációval foglalkozó szakirodalom egységes a migráció gazdasági előnyeinek megítélésében. Akiket gazdasági okok kényszerítenek migrációra, azok teljesítményre motiváltak, s akár képzetlenek, akár képzettek, megtalálják helyüket a befogadó társadalom munkamegosztási rendszerében.

Emberi jogi szempontból nehéz ellenérveket felhozni a szabad migráció ellen, hiszen senki sem tehet arról, hogy „születési lottó" véletlenje jóvoltából hova született, s aki születési helyével elégedetlen, annak nehéz megokolni, hogy miért kelljen ott is meghalnia, ahol rosszul él (Nagy 2011). Bár emberi jogi alapon nem lehet vitatkozni a nemzetközi térben szabaddá tett nemzetközi migrációval szemben, a kulturális alapon megfogalmazott ellenérvek annál inkább figyelembe veendőek. A közösségi elvű ellenérveket Walser (1983) fogalmazza meg, aki szerint az állam joggal féltheti a polgárai többségét alkotó, történeti-kulturális értelemben vett nemzeti közösség integritását nagyszámú idegen, más kultúrából jött bevándorlóval szemben, különösen, ha a bevándorlók nem tudnak, vagy nem akarnak integrálódni a befogadó társadalomba, elutasítva annak értékeit és normáit.

Amennyiben egy időben történő, nagy tömeget érintő, azonos kulturális hátterű migráció irányul egy államba, a befogadó társadalomban a kisebbségbe kerülés, kiszorulás vélelme

okán könnyen keletkezhetnek ellenérzések, melyek erejét fokozza, ha a migránsok más nyelven beszélnek, más vallás hívei, a befogadó társadalomban elfogadott erkölcsi és nemi normákhoz képest más mintákat követnek. Demokratikus társadalmakban ezek az ellenérzések könnyen politikai gyúanyaggá válhatnak, amit nem tesz semmissé a liberális racionalitáson alapuló cáfolat.

Az emberiség egészét sújtó globális igazságtalanság a modern nemzetközi migráció kiváltó tényezője, de aligha várható, hogy a migráció legyen az igazság helyreállításának királyi útja. Ha a migráció eredményeként a befogadó társadalmakban gettók, szegregátumok, a szociális entrópiával szemben rezisztens szigetek alakulnak ki, akkor csak a globális igazságtalanság importja megy végbe, mely súlyos konfliktusokat okoz a befogadó társadalomban a szorongó többség és a frusztrált migráns kisebbségek között. A konfliktusérzékenység ráadásul nem az első generációs migránsok, hanem leszármazottjaik sajátja, akik identitásvákuumba kerülnek. Benedict Anderson (1992) eredetileg „távolsági nacionalizmusként" határozta meg azt az idealizált identitást, melyben a második-harmadik generációs frusztrált bevándoroltak megtalálják önmaguk azonosságát. A 21. század globális migrációs folyamatai ismeretében inkább „távolsági kollektív identitásokról" beszélhetünk, melyek tartalmai nem a nemzeti, hanem a vallási tudáskészletből származnak. A „távolsági nacionalizmus" és a „távolsági kollektív identitás" annyiban hasonló, hogy mindkettőnek csak metafizikája van, egyiknek sincs megfelelője a fizikailag létező gazdasági-politikai valóságban.

IRODALOM[1]

Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. –Sanford, R. N. (1950): *The Authoritarian Personality*. Studies in Prejudice Series. Vol. 1. London: Harper & Brothers, Copyright American Jewish Committee. http://www.ajcarchives.org/main.php?GroupingId=6490

Aktürk, S. (2012): *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia and Turkey*. New York: Cambridge University Press.

Altemeyer, B. (1981): *Right-Wing Authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press.

Anderson, B. (1983): *Imagined Communities*. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso. http://rebels-library.org/files/imagined_communities.pdf

Anderson, B. R. (1992): *Long-Distance Nationalism*. Word Capitalism and the Rise of the Identity Politics. Amsterdam: Centre for Asian Studies. http://www.mariteslmendoza.com/english242dfiles/WL_Anderson.pdf

Armstrong, J. (1982): *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina.

Bacon, F. (1954): *Novum Organum 1. Új Atlantisz*. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szigeti J. Ford. Csatlós J. és Sarkady J. Budapest: Művelt Nép.

Beck, U. (2006): *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.

Benveniste, E. (1935): *Origines de la formation des noms indo-européens*. Paris: Adrien Maisonneuve.

Berlant, L. (1991): *The Anatomy of National Fantasy*. Hawthorne, Utopia, and Everyday Life. Chicago: University of Chicago Press.

Bernát, A. – Sik, E. – Simonovits, B. – Szeitl, B. (2015): *Attitudes toward refugees, asylium seekers, and migrants*. Budapest: TÁRKI.

Bernhard, M. – Kubik, J. (eds.) (2014): *Twenty years after Communism*. The Politics of memory and Commemoration. New York: Oxford University Press.

Berwick, R.C. – Chomsky N. (2016): *Why Only Us: Language and Evolution*. Cambridge: MIT Press.

Bettelheim, B. – Janowitz, M. (1950): *Dynamics of Prejudice: a Psychological and Sociological Study of Veterans*. New York: Harper & Brothers.

Brubaker, R. (2006): *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

[1] A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 12. 28.

Chmel, R. (2016): A szlovákkérdés ma: zárt vagy nyitott Szlovákia. *Élet és Irodalom melléklete.* Ápr. 8.

Cohen, S. (2002): *Folk devils and moral panics: the creation of the Mods and Rockers.* 3rd ed. London: Routledge.

Cresswell, T. (2006): *On the Move: Mobility in the Modern Western World*. London: Routledge. https://disciplinas.stoa.usp.br/pluginfile.php/122110/mod_resource/content/1/Tim%20Cresswell%20On%20the%20Move%20Mobility%20in%20the%20Modern%20Western%20World%20%202006.pdf

Csepeli Gy. (1992): *Nemzet által homályosan.* Budapest: Századvég.

Csepeli, Gy. (1997): *National Identity in Contemporary Hungary.* New York: Atlantic Press – Columbia University Press.

Csepeli Gy. – Örkény A. (1998): Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról. *Szociológiai Szemle,* 8 (3), 3–36. http://www.szociologia.hu/dynamic/9803csepeli.htm

Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (2002): *Nemzetek egymás tükrében.* Budapest: Balassi Kiadó.

Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. – Poór J. – Várhalmi Z. (2007): *Nemzeti érzés és európai identitás.* Budapest: Arktisz Kiadó.

Csepeli, Gy. – Prazsák, G. (2015): Old and new authoritarianism. In Murányi, I. (ed.): *Eternal return? The Specter of Radicalism among Young People in Europe and Hungary.* Budapest: L'Harmattan, 39–74.

Deflem, M. – Pampel, F. C. (1996): The Myth of Postnational Identity: Popular Support for European Unification. *Social Forces,* 75 (1), 119–143.

Dekker, H. – Malova, M. (1997): *Nationalism and its explanations.* Paper presented at the first Dutch-Hungarian Conference in Interethnic Relations. Wassenaar: NIAS.

Dekker, H. (2000): *European Nations and Nationalism* Aldershot, UK: Ashgate.

Dovidio, M. et al. (2010): *The Sage Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination.* Thousand Oaks, CA: Sage, 363–366.

Eisenstadt, S. N. (1973): *Tradition, Change, and modernity.* New York: John Wiley & Sons.

Elder, J. W. (1976): Comparative Cross-National Methodology. *Annual Review of Sociology,* 2, 209–230. http://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.so.02.080176.001233

EP (2015): *European Parliament Eurobarometer (EB/EP 84.1).* Parlemeter 2015 – Part I. The main challenges for the EU, migration, and the economic and social situation. Brussels: European Parliament. http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2015/2015parlemeter/EB84.1_synt_conso_en.pdf

Festinger, L. (1976/1954): A társadalmi összehasonlítás elmélete. In Pataki F. (szerk.): *Pedagógiai szociálpszichológia.* Budapest: Gondolat, 259–291.

Fromm, E. (1993): *Menekülés a szabadság elől.* Ford. Bíró D. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Gellner, E. (2009): *Nations and Nationalism.* Ithaca: Cornell University Press.

Granovetter, M. S. (1973): The Strength of the Weak Ties. *American Journal of Sociology*. 78 (6), 1360–1380. https://sociology.stanford.edu/sites/default/files/publications/the_strength_of_weak_ties_and_exch_w-gans.pdf

Grigg, D. B. (1977): Ravenstein and the "laws of migration". .*Journal of Historical Geography*, 3 (1), 41–54.

Habe, H. (1966): *A küldetés*. Budapest: Kossuth.

Habermas, J. (1998): *Between facts and norms*. Cambridge: MIT Press.

Haekwon, D. K. – Sundstrom, R. R. (2014): Xenophobia and Racism. *Critical Philosophy of Race,* 2 (1). https://philpapers.org/archive/KIMXAR.pdf

Haller, M. – Jowell, R. – Smith, T. W. (eds.) (2009): *The International Social Survey Programme. 1984–2009.* London–New York: Routledge.

Hamilton, D. – Gifford, R. (1976): Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotypic judgments. *Journal of Experimental Social Psychology,* 12 (4), 392–407. DOI: 10.1016/S0022-1031(76)80006-6.

Hautzinger Z. – Hegedűs J. – Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kar. http://docplayer.hu/2957862-A-migracio-elmelete-hautzinger-zoltan-hegedus-judit-klenner-zoltan-arop-2-2-21-tudasalapu-kozszolgalati-elomenetel.html

Heidegger, M. (2003): Levél a humanizmusról. In uő: *Útjelzők*. Ford. Bacsó B. Budapest: Osiris.

Heitmeyer, W. (2002): Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit. Die theoretische Konzeption und erste empirische Ergebnisse [Group-focused enmity. Theoretical conception and first empirical results]. In W. Heitmeyer (ed.): *Deutsche Zustände.* Folge 1 Vol. 1, Frankfurt: Suhrkamp, 15–36.

Huntington, S. (2001): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford: Pusztai D., Gázsity M., Gecsényi Gy. Budapest: Európa.

Hunyady Gy. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba (2014): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet változása Magyarországon. *socio.hu,* 4. http://ess.tk.mta.hu/wp-content/uploads/2013/04/3juhasz_kreko_molnar.pdf

Kántor Z. (2004): *Nacionalizmuselméletek.* Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel Könyvek. http://adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=53&k=5

Kapuściński, R. (1987): *A császár. A sahinsah*. Ford. Gimes R., Nemere I. Budapest: Európa.

Kende P. (2016): A népvándorlás jelenlegi hullámáról. *Mozgó Világ*. 42 (9), 52–56.

Kitzinger, D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika,* 40, 23–48. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-637/replika/40/TPUBL-A-637.pdf

Kohn, H. (1965): *Nationalism. Its Meaning and History*. Revised Edition. The Anvil Original Series. New York: D. Van Nostrand Company, Inc.

Kohn, M. L. (1987): Cross-National Research as an Analytic Strategy: American Sociological Association, 1987 Presidential Address. *American Sociological Review,* 52 (6), 713–731. http://www.asanet.org/sites/default/files/savvy/images/asa/docs/pdf/1987%20Presidential%20Address%20(Melvin%20Kohn).pdf

Kurthen, H. – Bergmann, W. – Erb, R. (eds.) (1997): *Antisemitism and Xenophobia in Germany after Unification.* New York: Oxford University Press.

Lechner, F. (2009): *Globalization.* The Making of World Society. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Leersen, J. Th. (2006): *National Thought in Europe.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Le Vine, R. A. – Campbell, D. T. (1972): *Ethnocentrism.* Theories of Ethnic Attitudes and Group Behaviour. 7th ed. New York: Wiley.

Levitt, P. – Jaworsky, B. N. (2007): Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends. *Annual Review of Sociology,* 33, 129–156. http://essays.ssrc.org/remittances_anthology/wp-content/uploads/2009/08/Topic_9_Levitt_Jaworsky.pdf

Lewin, K. (1975): A zsidók közötti öngyűlölet. In uő: *Csoportdinamika*. Ford: Illyés S. Budapest: KJK, 285–300.

Massey, D. S. (1990): Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index*, 56 (1), 3–26. https://www.jstor.org/stable/3644186?seq=1#page_scan_tab_contents

Massey D. S. – Arango, J. – Hugo, H. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3, Sep.), 431–466. http://www.academia.edu/4394106/Theories_of_international_migration

Messing V. – Ságvári B. (2016): „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk." A magyarországi idegenellenesség okairól. *socio.hu.* http://socio.hu/uploads/files/2016_2/messing_sagvari.pdf; doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.17.

Miller, D. (2016): *Strangers in Our Midst.* Cambridge: Harvard University Press.

Mondale, W. (1979): Evian and Geneva. *The New York Times,* July 28, 1979. http://www.nytimes.com/1979/07/28/archives/evian-and-geneva.html

Nagy B. (2011): Nyitott határok vagy kivételek? Érvek a szabad vándorlás mellett és a menekültek védelmében. In Kardos G. – Kajtár G. (szerk.): *Nemzetközi jog és európai jog: Új metszéspontok*. Ünnepi tanulmányok Valki László 70. születésnapjára. Budapest: Saxum.

Nagy B. (2012): *A magyar menekültek és menekültügy a rendszerváltozástól az Európai Unióig való belépésig*. Budapest: Gondolat.

Nietzsche, F. (1996): *Adalékok a morál genealógiájához*. Budapest: Holnap Kiadó.

Nyíri P. (2002): Új ázsiai migráció Kelet-Európába: a magyarországi kínaiak. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep.* Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II. Budapest: Akadémiai Kiadó. 161–179. http://mek.oszk.hu/04100/04127/04127.pdf

Örkény, A. (2011): European Identity and National Attachment: Harmony or Dissonance. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy,* 2 (1), 33–61. http://cjssp.uni-corvinus.hu/index.php/cjssp/article/view/36/26

Örkény A. – Székelyi M. (szerk.). (2010): *Az idegen Magyarország.* Bevándorlók társadalmi integrációja. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó Kft.

Örkény A. – Váradi L. (2010): Az előítéletes gondolkodás társadalmi beágyazottsága, nemzetközi összehasonlításban. *Alkalmazott pszichológia,* XII (1–2), 29–46. http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2015/07/APA_2010_1_2_ORKENY_VARADI.pdf

Piore, M. J. (1979): *Birds of Passage.* Migrant Labor in Industrial Societies. New York: Cambridge University Press.

Pléh Cs. (2016): Az Én hálózatai a biológiában. Dunbar és barátai. In Pléh Cs. – Unoka Zs. (szerk.): *Hány barátod is van?* Budapest: Oriold és társai, 45–57.

Rokeach, M. (1960): *The Open and Closed Mind*. Investigations into the nature of belief systems and personality systems. New York: Basic Books.

Schuetz, A. (1944): The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49 (6, May), 499–507. http://tucnak.fsv.cuni.cz/~hajek/ModerniSgTeorie/texty_seminar/schutz-the%20stranger.pdf

Schumpeter, J. (1909): On the Concept of Social Value. *Quarterly Journal of Economics,* 23, 213–232.

Sherif, M. – Sherif, C. (1980): A vonatkoztatási csoport fogalma az emberi kapcsolatokban. In Csepeli Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: KJK. 347–391.

Sidanius, J. – Pratto, F. (1999): *Social Dominance*. An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression. New York: Cambridge University Press. http://assets.cambridge.org/97805216/22905/sample/9780521622905wsn01.pdf

Sik E. (szerk.) (2012): *A migráció szociológiája 2.* E-tankönyv. Budapest, ELTE TáTK. http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf

Smith, A. (1991): *National Identity*. London: Penguin Books.

Smith, A. (1993): *The Ethnic Origins of the Nations.* Oxford: Blackwell.

Smith, J. M. – Szathmáry, E. (1999): *The origins of life.* From the Birth of Life to the Origins of Language. Oxford: Oxford University Press.

Smith, T. W. (2009): National pride in comparative perspective. In Haller, M. – Jowell, R. – Smith, Tom W. (eds.): *The International Social Survey Programme 1984-2009.* London–New York: Routledge, 197–221.

Snyder, T. (2016): *Fekete föld.* A Holokauszt: múlt és fenyegető jövő. Ford.: Soproni A. Budapest: 21. Század Kiadó.

Stanzel, F. K. (1997): *Europäer.* Ein imagologischer Essay. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Stark, O. (1991): *The Migration of Labor.* Cambridge: Basil Blackwell. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0166-0462(93)90057-L

Sumner, G. W. (1978): *Népszokások*. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Budapest: Gondolat.

Szabó, M. (1989): Programideológiák és állapotideológiák. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest: Atlantis program – Medvetánc könyvek, 93–108.

Széchenyi, I. (2002) *Hitel*. 1828–1829. Budapest: Neumann Kht. http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/

Sztálin, V. I. (1988): Marxizmus és nemzeti kérdés. In Zalai E. (szerk.): *A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének alakulása 1896–1914.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 265–285.

Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető.

Tajfel, H. – Billig, M. G. – Bundy, R. O. – Flament, C. (1971): Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology,* 1, 149–177. http://www.morilab.net/gakushuin/Tajfel_et_al_1971.pdf

Thompson, E. M. (2000): *Imperial Knowledge.* Russian Literature and Colonialism. Santa Barbara: Praeger an inprint of ABC-CLIO, LLC.

Todaro, M. P. (1976): *Internal Migration in Developing Countries*. Geneva: International Labor Office. http://demografi.bps.go.id/phpfiletree/bahan/kumpulan_tugas_mobilitas_pak_chotib/Kelompok_10/Referensi_paper/Todaro_1980_Internal_Migration_in_Developing_Countries.pdf

Tomlinson, J. (2007): The Cultural Dimension of Globalisation. In Held, D. – McGrew, A. (eds.): *Globalisation theory: approaches and controversies*. Approaches and Controversies. London: Polity, 148–168.

Wagner, U. – Christ, O. – Heitmeyer, W. (2010): Ethnocentrism and bias towards immigrants. In Dovidio, J. F. – Hewstone, M. et al. (eds.): *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Thousand Oaks CA: Sage.

Wallerstein, I. (1974): *The Modern World-System I.* Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press. https://thebasebk.org/wp-content/uploads/2013/08/The-Modern-World-System.pdf

Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Ford.: Koltai M. B. Budapest: L'Harmattan. http://eszmelet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf

Walser, M. (1983): *Spheres of Justice.* A Defense of Pluralism and Equality. New York: Basic Books.

Wike, R. –Stokes, B. – Simmons, K. (2016): Europeans Fear Wave of Refugees Will Mean More Terrorism, Fewer Jobs. Sharp ideological divides across EU on views about minorities, diversity and national identity. Washington: Pew Research Center. http://www.pewglobal.org/files/2016/07/Pew-Research-Center-EU-Refugees-and-National-Identity-Report-FINAL-July-11-2016.pdf

Wimmer, A. – Schiller, N. G. (2003): Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *The International Migration Review,* 37 (3), 576–610. https://disciplinas.stoa.usp.br/pluginfile.php/363230/mod_resource/content/0/TextoApoio%201-NinaSchillerWimmer-MethodologialNationalismStuties%20of%20Migration-2003.pdf

Zick, A. – Wolf, C. – Küpper, B. – Davidov, E. – Schmidt, P. – Heitmeyer, W. (2008): The Syndrome of Group-Focused Enmity: The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-Sectional and Panel Data. *Journal of Social Issues,* 64 (2), 363–383. http://www.zora.uzh.ch/95228/1/zick_et_al.pdf